

ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΣΠ. ΝΤΟΚΑ
(Δρος Φιλοσοφίας του Πανεπ. Μονάχου)

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ 'ΑΣΤΗΡ,
ΑΛ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΟΔΟΣ ΑΥΚΟΥΡΓΟΥ 19 - ΑΘΗΝΑΙ**

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Γεννήθηκε στὸ Πιτσὰ Κορινθίας τὸ 1909. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἔπειτα πῆγε μὲ κρατικὴ ὑποτροφία γιὰ εὐρύτερες σπουδὲς κλασικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας στὸ Μόναχο, ὅπου ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ χορηγήθηκε ἡ γερμανικὴ ὑποτροφία Humboldt. Ὑπηρετήσε ὡς ἐκπαιδευτικὸς λειτουργὸς σὲ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα Μ. Ε. καὶ παράλληλα πρὸς τὴ σχολικὴ ἐργασία ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἓνα ἀξιόλογο συγγραφικὸ ἔργο. Ἔχει δημοσιεύσει πάνω ἀπὸ δέκα μελετήματα στὰ ἐγκυρότερα ἐπιστημονικά, λογοτεχνικά καὶ παιδαγωγικά περιοδικὰ («Ἐλεύθερα Γράμματα», «Παιδεία», «Ἐποχές»), μεταφράσεις ἔργων τῶν Νίτσε, Γαίγκερ, Χάιντεγκερ καὶ ἑπτὰ βιβλία μὲ φιλοσοφικὸ καὶ ἱστορικὸ περιεχόμενο, («Ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς», «Φιλοσοφικὸ λεξικό», «Ἑλληνιστικὸς πολιτισμὸς», «Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία», «Ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη», «Λεξικὸ λογοτεχνικῶν ὀρων», «Φιλοσοφία»).

★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΑΣΤΕΡΟΣ»

ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ὁ Ἀγησίλαος Ντόκας τύπωσε ἴσαμε τώρα κάμποσα βιβλία καλογραμμένα, εὐσύννοπα καὶ χρήσιμα. Ὁ συγγραφέας διαθέτει καὶ παιδεία καὶ στοχασμὸ καὶ ὀξύνοια καὶ πάθος. Θέλει νὰ τὰ μεταδώσει στὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ μὲ τρόπο προσιτὸ καὶ ἄνετο. Τὸ προσπάθησε μὲ συνείδηση εὐθύνης καὶ τὸ κατόρθωσε. Τόσο γιὰ τὸ μαθητὴ ὅσο καὶ γιὰ τὸ σπουδαστὴ καὶ τὸν προβληματιζόμενον ἄνθρωπο, φρόντισε νὰ δώσει ἀφορμὲς καὶ στοιχεῖα. Πῆρε τὰ φιλοσοφικὰ θέματα ἀπὸ τῆ ρίζα τους καὶ τὰ ἔφερε σ' ἐκεῖνο πού ὀνομάζεται αἴσιο πέρας. Προκαλεῖ πολὺ ἐντύπωση ἢ εὐρυμάθειά του καὶ ἡ ἰκανότητά νὰ ξετυλίγει τὰ θέματά του κατὰ τρόπο κατατοπιστικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ. Ἐκτιμῶ ξεχωριστὰ τὴν προσπάθειά τοῦ συγγραφέα νὰ μᾶς δώσει τὸν γενικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τῆς ἐποχῆς, προσεκτικὰ καὶ μεθοδικά, μὲ καίριες φράσεις καὶ μὲ λέξεις στρογγυλὲς καὶ ἀμετακίνητες.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ΑΣΤΕΡΟΣ",

ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΣΠ. ΝΤΟΚΑ
(Δρος. Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπ. Μονάχου)

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

“Καὶ γὰρ ἡ φιλοσοφία μήτηρ τῶν τε-
χνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἐστίν, ἐξ αὐ-
τῆς γὰρ τὰς ἀρχὰς καὶ αἱ τέχναι καὶ
αἱ ἐπιστήμαι λαμβάνουσι”.

(Δευτ., Πρωλ. 21,12)

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ 'ΑΣΤΗΡ,
ΑΛ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΟΔΟΣ ΛΥΚΟΤΡΓΟΥ 16 — ΑΘΗΝΑΙ**

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι νὰ δώσει τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ τὴ φιλοσοφία ἀναγνώστες ἕνα ἀξιόπιστο καὶ εὐληπτο διδακτικὸ βοήθημα, τοὺς σπουδαστὲς μίᾳ εἰσαγωγῇ ποὺ νὰ κάνει προσιτοὺς σ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους καὶ τὶς φιλοσοφικὰς ἔννοιαι ποὺ συνδέονται οὐσιαστικὰ μὲ τὰ ἔργα καὶ τὴν προσωπικότητα τῶν φιλοσόφων.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν θεμελιωμένων στὴν ἱστορικὴ οὐσία τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ὄρων, ἐπιδίωξα νὰ γνωρίσει ὁ ἀναγνώστης τὴν πρωταρχικὴ τους σημασία καὶ τὸ ἱστορικὸ — πνευματικὸ τους περιεχόμενον μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνάλυση καὶ διευκρίνιση νὰ διευκολυνθεῖ ἡ προσπέλαση στὰ πρωτότυπα φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ ἡ ἄμεση διείσδυση στὸν πυρῆνα τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν.

Ὡς λεξικὸ ὄρων τὸ βιβλίον παρατεῖται ἀπὸ τὴ λεξικογραφικὴ κατάταξη τῶν ὀνομάτων τῶν φιλοσόφων, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ χῶρος ποὺ ἔτσι ἐξοικονομεῖται γιὰ τὴ διαπραγμάτευση σὲ μεγάλα αὐτοτελῆ ἄρθρα τῶν σπουδαιότερων ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ μελετοῦν οἱ βασικοὶ κλάδοι τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ δικαίου, ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ ἐπιστημολογία.

Ἰδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε γιὰ νὰ διατηροῦν τὰ λήματα ἀκέρια τὴν ἐπιστημονικὴ τους πληρότητα καὶ σαφήνεια καὶ σύγχρονα νὰ εἶναι κατατοπιστικά, νὰ προλειαίνουν τὸ δρόμο πρὸς τὴ φιλοσοφία.

Ἀθήνα, 1980

Ἀγησίλαος Ντόκας

ΑΓΑΘΟ

Τὸ ἀντίθετο τοῦ κακοῦ, ἡ ἠθικὴ ἀξία καθαυτῆ, τὸ τέλει καλὸ (summa bonum) ποῦ ἱκανοποιεῖ τὸν ἄνθρωπο ποῦ τὸ κατέχει. Τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι οὔτε “καλὸ γιὰ κάτι” (εὐφελιμοκρατία), οὔτε “καλὸ γιὰ κάποιον” (εὐδαιμονισμός). Ἀγαθὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ σὲ μὴ συγκεκριμένη κατάσταση προτιμᾷ τὸ ἀγαθὸ ἀντὶ τοῦ κακοῦ. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἀνώτερη ἀπ’ ὅλες τὶς ἰδέες εἶναι ἡ ἀπόλυτη, ἐλεύθερη καὶ ἀνεξάρτητη ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτὴ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἀνώτερης γνώσης (“μέγιστον μάθημα”), ἀνώτερης ἀκόμη καὶ ἀπὸ τῆ γνώση τῆς ἀληθείας. Στὴν “Πολιτεία” ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα καὶ τὴν πηγὴ κάθε δραστηριότητος. Ἀπ’ αὐτὴ πηγάζουν ἡ ἁρμονία καὶ ἡ εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ ἀνώτερος ἀπ’ ὅλους τοὺς σκοπούς, τὸ “πάντων ἀκρότατον”. Ἔνα ἀγαθὸ ὑπάρχει ποῦ ἐπιθυμοῦν οἱ ἄνθρωποι: “ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν”. Αὐτὴ ἔγκειται στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου “κατὰ λόγον”, ποῦ εἶναι εἰδικὸ τοῦ προνόμιου (“ἐνέργεια τις κατ’ ἀρετὴν τελείαν”). Τὰ ἕλικά, βιολογικά, ψυχικά, κοινωνικά, πολιτικά ἀγαθὰ διακρίνονται ἀναμεταξύ τους ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀξία τους.

Ἡ ἱεράρχησή τους καθορίζεται σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ αὐτὸς σύμφωνα μ’ αὐτὸ ποῦ ἀναγνωρίζεται ὡς τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ. Μὲ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ, τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀγαθῶν ἀσχολεῖται ἡ Ἠθικὴ.

ΛΙΓΝΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης τοῦ κόσμου, ἰδιαίτερα τῆς γνώσης τῶν μεταφυσικῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἀγνωστικισμοῦ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης περιορίζεται στὴν αἰσθησι-ἢ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲ μπορεῖ νὰ γνωρίσει κάτι πρὸ πέρα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις. Ὁ ἀγνωστικισμὸς ἀναπτύχθηκε στὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες τῶν: Χιούμ, Καντίου, Κόντ, Σπένσερ καὶ τοῦ Τζούλιαν Χάξλεϋ. Ὁ Κάντιος δέχεται τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν “καθαυτῶν πραγμάτων”, θεωρεῖ ὡστόσο ἀδύνατη τὴν ἀναγνώρισή τους. Ὁ Χιούμ καὶ οἱ ἄλλοι ἀγνωστικιστὲς θεωροῦν φιλοσοφικὰ ἀπαράδεκτη τὴ σκέψη γιὰ τὰ “καθαυτὰ πράγματα”, δηλ. γιὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὰ πράγματα ὄχι ὅπως εἶναι στὴν ἀληθινὴ οὐσία τους, ἀλλὰ ὅπως φαίνονται σ’ αὐτόν. Θεωρητικὰ δὲ μπορούμε νὰ

γνωρίσουμε ούτε την ύπαρξη ούτε την ανυπαρξία των μεταφυσικών αντικειμένων.

ΑΓΩΝΙΑ

Κατά τον Χάϊντεγκερ, η διάθεση που επαναφέρει την ύπαρξη από την κατάπτωση στο Είναι. Με την αγωνία φτάνουμε στο μηδέν, διά του οποίου διακρίνεται το είναι σαν το όλότελα διαφορετικό από το όν. 'Ο Σάρτρ δίνει στην αγωνία μία ανθρωπολογική σημασία: 'Ο άνθρωπος μαθαίνει με την αγωνία (pausée navtía), δηλαδή την κατάσταση του απόλυτου κορεσμού και της αηδίας, ότι δέν τον προσδιορίζουν ούτε έξωτερικά ούτε έσωτερικά αίτια, αλλά ότι ο ίδιος προσδιορίζει έντελώς ελεύθερα τον έαυτό του. 'Ο Γιάσπερς θεωρεί το συναίσθημα της αγωνίας, του "αναγκασμού", που γεννιέται όταν η ύπαρξη προσκρούει στις "όριακές καταστάσεις του θανάτου, της ενοχής και του ναυαγίου των προσπαθειών της" σαν αίτια που ύποκινεί τον φιλοσοφικό στοχασμό.

ΑΘΕΪΣΜΟΣ

"Αρνηση του θεού. Βασικές μορφές του άθεϊσμού είναι: 1) ο απόλυτος άθεϊσμός, ο οποίος άρνεϊται την ύπαρξη του θεού και κάθε απόλυτου. 2) ο σχετικός άθεϊσμός, ο οποίος άρνεϊται το θεό ως ένα διαφορετικό από τον κόσμο απόλυτο πρόσωπο. Ένα είδος του σχετικού άθεϊσμού είναι ο θεωρητικός άθεϊσμός, ο οποίος δέν άρνεϊται την ύπαρξη θεού, αλλά μόνο τη δυνατό-

τητα της γνώσης του θεού, εάν αυτός ύπάρχει (άγνωστικισμός) ή τη βεβαιότητα για την ύπαρξη του (σκεπτικισμός). Στην αρχαιότητα πρώτοι άθεοι ήσαν ο Δημόκριτος, οι σοφιστές (Πρωταγόρας, Γοργίας), ο Έπίκουρος και η σχολή του, οι πρώτοι Κυνικοί και οι Σκεπτικοί. ο Λουκρήτιος κ.λ.π. Στους νεότερους χρόνους ο Διαφωτισμός (Έλβέτιος, Ντιντερό, Χόλμπαχ κ.ά) και ο θετικισμός. Τη θεωρητική βάση του άθεϊσμού αποτελεί ο φιλοσοφικός ύλισμός.

ΑΙΣΘΗΜΑ

Το πρωταρχικό και στοιχειώδες ψυχικό φαινόμενο που προκαλείται από την άμεση επίδραση στα αίσθητήρια όργανα διάφορων ιδιοτήτων των αντικειμένων και των φαινομένων του αντικειμενικού κόσμου.

ΑΙΣΘΗΣΗ

Τα αίσθητήρια όργανα, ή αντίληψη διά των αίσθησεων, ή Ικανότητα να σχηματίζουμε αίσθήματα και παραστάσεις (ή αντίληψη των δικών μας ψυχικών φαινομένων) μ' έναν έμμεσο και ένοραματικό τρόπο (έσωτερική αίσθηση), που έξαρτάται από την έρεθιστικότητα των αίσθητηρίων οργάνων.

ΑΙΣΘΗΣΙΑΡΧΙΑ (sensualismus)

Συγγενής με το θετικισμό και τον ύλισμό φιλοσοφική κατεύθυνση, που αναπτύχτηκε από τη διδασκαλία των Γάλλων αίσθησιοκρατών του Διαφωτισμού. Βασικά είναι μία θετικιστική - ύλιστική θεωρία που δέχε-

ται ως αποκλειστική πηγή της γνώσης, και γενικά όλου του ψυχικού κόσμου, τις αισθήσεις ("Οι έντυπώσεις των αισθήσεων περιέχουν όλες τις δεξιότητες της ψυχής" Κοντιγιάν) και σαν μόνη πραγματικότητα τόν υλικό κόσμο. Ο Χιούμ προσθέτει στην "έξωτερική" αίσθηση, από την οποία ξεκινούσαν όλοι οι ως τότε εκπρόσωποι της αισθησιοκρατίας, και την "έσωτερική" αίσθηση ("Όλη η δημιουργική δύναμη της ψυχής δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ικανότητα να συνδέει, να μεταβάλλει και να πολλαπλασιάζει την ύλη που προσφέρουν οι αισθήσεις και η εμπειρία"). Αισθησιοκράτες ήταν στην αρχαιότητα οι Κυρηναϊκοί και οι Έπικουρείοι, στη νεώτερη φιλοσοφία θεμελίωσε την αισθησιοκρατία ο Λόκ με την περίφημη πρότασή του "Δεν υπάρχει τίποτα στο νου, που να μην ήταν πριν στις αισθήσεις (*nihil est in intellectu, quod non prius in sensu*). Συγγενείς με την αισθησιοκρατία είναι ο εμπειρισμός, ο κριτικισμός και ο θετικισμός.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Ίδιότυπες μορφές της αισθητικής κρίσης που διατυπώθηκαν στην ιστορική εξέλιξη της αισθητικής επιστήμης και της καλλιτεχνικής πράξης. Σύμφωνα με μία διαίρεση, αισθητικές κατηγορίες είναι: το ωραίο, το υπέροχο, το τραγικό, το κωμικό, το χαριτωμένο, το άσχημο. Κάθε μία απ' αυτές περιέχει ιδιαι-

τερες αποχρώσεις και ποικιλίες.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Η επιστήμη που αναφέρεται στις αισθήσεις, ή διδασκαλία για το ωραίο και τις ποικιλίες εκφάνσεις του στη φύση και στην τέχνη. Τόν όρο "αισθητική" εισήγαγε στην επιστήμη ο Μπάουμγκαρντεν. Με ζητήματα αισθητικής ασχολήθηκαν πρώτοι οι Έλληνες. Στόν Πλάτωνα η αισθητική εμφανίζεται από το ένα μέρος ως έτεξεργασία των αισθητικών κατηγοριών (ώραίου, άσχημου, τραγικού, κωμικού, υπέροχου κ.λ.π.), από το άλλο, με τη θεωρία του ότι η τέχνη είναι "μίμησις" της αισθητικής εμφάνισης των πραγμάτων, ως απόπειρα καθορισμού της έννοιας της τέχνης. Ο Άριστοτέλης πρόβαλε στο προσκήνιο εκείνο που στόν Πλάτωνα εμφανίζεται ως μόλις διαμορφωμένο μέρος της αισθητικής: τη θεωρία της τέχνης. Έκείνο που κυρίως ενδιαφέρει τόν Άριστοτέλη είναι η οσεία της τέχνης, των χωριστών τεχνών και η ιδιομορφία τους. Έρευνάει τὰ ίδια τὰ έργα τέχνης, την τεχνική τους και τὰ μέσα που έτενεργούν αισθητικά. Ο Μπάουμγκαρντεν όρισε την αισθητική ως "επιστήμη της αισθητικής γνώσης", ο Κάντιος με την υπερβατική αισθητική του έννοούσε τη διδασκαλία για τις μορφές έποπτείας και πρώτος ο Έγκελς την έρευνήσε και την ανάπτυξε με τὸ ως σήμερα συνηθισμένο νόημα, ως φιλοσοφία της τέχνης. Η σύγχρονη αι-

σθητική γενικά παραμέρισε τὴ μεταφυσική αἰσθητική και ἔγινε μίαν ἀνεξάρτητη ἐπιστήμη ἔρευνας ἐξοπλισμένη μετὰ τὴν προοδευτικὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Εἰδικότερα ἡ ἀντικειμενικὴ αἰσθητικὴ δὲν ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὸ τί εἶναι πραγματικὰ τὸ φραῖο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἐξετάζει τὸ γιατί φαίνεται σὲ μᾶς φραῖο και σὲ τί δρῖσκεται ἡ οὐσία τῆς ὁμορφιάς. Θεωρητικὰ ἔρευνάει ὅλα ὅσα ἔχουν σχέση μετὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη και τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία: τὴν τέχνη ὡς λειτουργία τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τίς μορφές ἐμφάνισης τῆς αἰσθητικῆς συνείδησης, τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, τὸν χαρακτήρα και τὰ ἰδιαίτερα καλλιτεχνικὰ μέσα τῶν ἔργων τέχνης, τοὺς νόμους και τίς βασικὲς μορφές τους. Ἐξετάζει ἐπίσης τίς αἰσθητικὲς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα και τὴν τέχνη και ζητάει τὸ αἰσθητικὰ οὐσιώδες ὄχι μόνο στὴν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ κυρίως στὸ περιεχόμενο και στὴ συμβολικὴ του σημασία. Ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης ἡ ὑπόδειξη και ὁ καθορισμὸς τῶν γενικῶν κανόνων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ ἐρμηνεία τῆς ποιότητας και τῆς ἀλήθειας ἐνὸς ἔργου σὲ συνάρτηση μετὰ τίς κάθε φορὰ ὑπάρχουσες κοινωνικὲς σχέσεις, ἡ αἰσθητικὴ ἀποτίμησή τους και ἡ ἀμοιβαία σχέση περιεχομένου και μορφῆς. Ἀνάλογα μετὰ τὴν φιλολογικὴ τοποθέτηση

τῶν ἐρευνητῶν προκύπτουν ὀρισμένα αἰσθητικὰ συστήματα (ὑποκειμενικὴ αἰσθητικὴ, θεωρητικὴ, ἀντικειμενικὴ, ἐμπειρικὴ, ψυχολογικὴ, φιλοσοφικὴ, ὀρθολογιστικὴ αἰσθητικὴ). Ἱστορικὰ ἐμφανίζονται ἐπίσης πολλὲς μορφές και μέθοδοι αἰσθητικῆς ἀποτίμησης τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων, ποὺ συνδέονται μετὰ τὴν ἱστορικὴ — πνευματικὴ κατάσταση κάθε ἐποχῆς.

Αἰσιοδοξία (optimismus)

Αἰσιοδοξία εἶναι ἡ ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀπαισιοδοξία θεωρία ἡ ψυχικὴ διάθεση, ποὺ παίρνει τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν καλὴν τους πλευρὰ. Ἐλπίζει πῶς ὅλα ἔχουν ἓνα καλὸ τέλος και πιστεύει σὲ μίαν συνεχῆ πρόοδο. Μετὰ θρησκευτικὸν — μεταφυσικὸν νόημα, ἡ πεποίθησις εἶναι ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος, εἶται ὀπῶς εἶναι, εἶναι ὁ καλύτερος ἀπ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους, πῶς ἡ πραγματικότητα εἶναι τακτοποιημένη λογικὰ ἀπὸ ἓνα Λόγον. Ἄπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα αἰσιοδοξίας εἶναι διαποτισμένη ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, τῶν Στωικῶν, ὁ ὀρθολογισμὸς μετὰ τὴν πίστη του στὶς ἀπεριόριστες δυνάμεις τοῦ λογικοῦ και τῆς γνώσης, ἡ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Λάϊμπνιτς ὁ Ἐγκελς κ. ἄ.

Αἴτημα (postulatum)

Ἀντικειμενικὰ καὶ λογικὰ ἀναγκαῖα ἀποδοχὴ μίαν θεμελιώδους πρότασης γιὰ τὴν κατανόηση ἐνὸς γεγονότος, ποὺ τὸ ἴδιο δὲ μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην δ, τι λαμβάνεται ὡς δεδομένο, κατὰ τὸν Κάντιον ἓνα αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι "μία a priori δο-

ομένη πρακτική προστακτική, που ή δυνατότητά της δεν μπορεί να εξηγηθεί". Οι ιδέες "θεός", "κόσμος", "ελευθερία της βούλησης", "θάνατος της ψυχής" είναι αιτήματα του πρακτικού λόγου ως ρυθμιστικές αρχές κάθε ενέργειας, γνώσης και ελπίδας. Ός αιτήματα της εμπειρικής σκέψης γενικά ο Κάντιος διατυπώνει τις προτάσεις: "1. Ό,τι συμφωνεί με τους τυπικούς όρους της εμπειρίας (σύμφωνα με την εποπτεία και τις έννοιες) είναι δυνατό. 2. Ό,τι συνδέεται με τους θλικούς όρους της εμπειρίας (της αίσθησης) είναι πραγματικό. 3. Έκείνο του οποίου ή συνάρτηση με τὸ πραγματικό είναι καθορισμένη σύμφωνα με γενικούς όρους της εμπειρίας, είναι αναγκαίο".

ΑΓΓΙΑ, ΑΓΓΙΟ (causa)

Αυτό που προηγείται χρονικά ή πραγματικά από κάτι άλλο· εκείνο που προκαλεί αυτό (τὸ αποτέλεσμα ή αίτιο) και τὸ καθορίζει, που χωρίς εκείνο δεν θά ἔπληγε. Τη συνάρτηση αίτιου - αποτελέσματος ονομάζουμε αιτιότητα.

ΑΓΓΙΑΤΟ

"Ό,τι προέρχεται από την αίτια, τὸ αποτέλεσμα της αίτιας.

ΑΓΓΟΚΡΑΤΙΑ (determinismus)

Είναι ή θεωρία που δέχεται ότι στη βούληση του ανθρώπου ισχύει όπως και στη φύση ὁ νόμος της αιτιότητας. Στη φυσική φιλοσοφία, ή θεωρία ότι τὰ ὄντα και τὰ φαινόμενα βρίσκονται σε μία αιτιώδη ἐξάρ-

τηση: τὸ ένα (αίτιο) προηγείται, τὸ ἄλλο (ἀποτέλεσμα) ἀκολουθεῖ. Ἡ σχέση είναι τέτοια, ὥστε ἀπὸ τὸ αίτιο ν' ἀκολουθεῖ ἀναγκαῖα τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἱστορική αἰτιοκρατία δεν ἀναγνωρίζει καμιά ὁσινώδη διαφορά μεταξύ του ἀνθρώπινου και του φυσικού κόσμου. Όλα τὰ κοινωνικά γεγονότα τὰ ἐρμηνεύει ὡς "ἀπορροές" μηχανιστικών ἐλατηρίων. Ἡ θέληση και ή δράση τῶν ἀνθρώπων καθορίζονται ἀπὸ την ἱστορική ἀναγκαιότητα. Δεν ὑπάρχει χώρος για την ελευθερία και την εὐθύνη του ἀνθρώπου. Οι ἀνθρώποι δεν είναι ἐλεύθεροι νὰ κατευθύνουν την κοινωνική ἐξέλιξη στο δρόμο που θέλουν, ἐπειδή ὅλα τὰ φαινόμενα της κοινωνίας διέπονται, ὅπως και τὰ φαινόμενα της φύσης, ἀπὸ ἀτεγκτους ἀντικειμενικούς νόμους. Οι φυσικοί παράγοντες, ὅπως κλίμα, φυλή, θησαυροὶ του ἔδάφους, δεν ἐπηρεάζουν ἀμεσα την ἱστορική - κοινωνική ἀνάπτυξη, ἀλλὰ καθορίζουν μόνο τὸν κάθε φορά σε κάθε τόπο βαθμὸ ἐξέλιξης τῶν θλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ ἱστορική ἀναγκαιότητα είναι ή βάση για τὴ δράση ἀνθρώπων και τάξεων. Δεν ὑπάρχει ἀπόλυτη ελευθερία στη βούληση τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἴδιο τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ είναι προϊόν μακρόχρονης ἱστορικής ἐξέλιξης. Ἡ βούληση ὑπάρχει μόνο στὸν ἀδιάσπαστο δεσμὸ της με την ἀναγκαιότητα. Ἐλευθερία είναι ν' ἀποκαλύπτουμε, νὰ γνωρίζουμε την ἱστορική ἀναγκαιότητα και νὰ την ἐφαρμόσουμε στην πρακτική δραστηριότητα. Ἐτσι ἐ-

λευθερία και ανάγκη σαν έννοιες δέν ἀλληλοαποκλείονται και ὁ ρόλος ποῦ παίξει ὁ ὑποκειμενικός παράγοντας στήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας εἶναι σημαντικός. Ἡ ἐπίγνωση ὅτι ἓνα φαινόμενο διέπεται ἀπὸ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα μεγαλώνει τὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου και τὸν κάνει μία ἀπὸ τις δυνάμεις ποῦ συντελοῦν στήν ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Ὡστόσο, ἡ ἀναγκαιότητα εἶναι τὸ πρῶτο δεδομένο μέσα στὴ φύση και στήν κοινωνία, ἐνῶ ἡ βούληση και ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δευτερογενῆ δεδομένα. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἀ π ρ ο σ δ ι ο ρ ι σ τ ι ἄ ς (indeterminism) θεωροῦν τὴν κοινωνία ὡς ἓνα κοινωνικό φαινόμενο και δὲ δέχονται τὴν ἔννοια τῆς ἀντικειμενικῆς ἢ ἀπόλυτης δυνάμεις ποῦ τὴν ἐξουσιάζει. Στὴν ἀνθρώπινη κοινωνικὴ ζωὴ δέν ὑπάρχει ἓνας ἐξαναγκασμός τῆς γενικῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ μόνο ὀρισμένη κανονικότητα, ὅτε ἓνας αὐτοματικός μηχανισμός ποῦ προσαρμόζει τοὺς ἀνθρώπους στὶς μεταβαλλόμενες συνθήκες και ἀπαιτήσεις τοῦ περιβάλλοντός τους. Οἱ ἱστορικὲς ἐμπειρίες μᾶς ἀναγκάζουν νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἡ ἱστορικὴ πορεία πραγματοποιεῖται ὡς ἀποτέλεσμα ἀπροσδιόριστων ἐκδηλώσεων τῆς βούλησης τῶν ἀνθρώπων. Ἡ βούληση δέν καθορίζεται ἀπὸ κανένα αἶτιο. Ἀποτελεῖ αὐτὴ καθαυτὴ ἀρχὴ (αὐταρχία) και εἶναι αἰτία ἑαυτῆς (causa sui). Ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος καθορίζει τις ἐνεργεῖες του και ὁ ἴδιος πραγματοποιεῖ τις ποικίλες ἱστορικὲς δυνα-

τότητες. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς αὐτεξούσιο και προαίρεση ("ἐξουσία τοῦ ἐλέσθαι και τὰ ἀντικείμενα"). Τὸ ἀντικείμενο τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν (ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κοινωνίας και τοῦ πολιτισμοῦ) περιλαμβάνει ἓνα ἀπροσμέτρητο πλῆθος ἀτομικῶν δημιουργημάτων, ποῦ δὲ συνδέονται μὲ καπιὸ ἄντικτὸ αἰτιότητα. Εἶναι ἔργα τοῦ πνεύματος και τὸ πνεῦμα εἶναι λογικὴ, σκόπιμη ἐνέργεια, ποῦ διέπεται ἀπὸ ἰδέες και ἀξίες, σ' ἀντίθεση πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ποῦ διέπονται ἀπὸ μηχανικοὺς νόμους. Στὴν ἱστορία βλέπουμε ὅτι οἱ ἱστορικὲς μεταβολὲς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων προκαλοῦνται και πραγματοποιοῦνται διὰ τῶν ἐναλλαγασόμενων κοσμοθεωριῶν τῶν ἐποχῶν και τῶν λαῶν, τῶν ἐπιθυμιῶν και τῶν συμφερόντων τους, τῶν ἰδεῶν και ἰδανικῶν τους, τῶν κλίσεων και τῶν παθῶν τους. Στὴν ἱστορία ἀντικαθρεφτίζεται ἐπίσης ἓνα πλέγμα πνευματικῶν - ψυχικῶν δυνάμεων, ἰδιοσυρτασιῶν ἀτόμων, κοινωνικῶν ὁμάδων, λαῶν και ἐνώσεων λαῶν, ποῦ ὑπόκεινται στὴ διαρκὴ μεταβολή, στοὺς μεταβαλλόμενους ὄρους χώρου και χρόνου. Ἡ ἐξέλιξη στήν κοινωνία δέν πραγματοποιεῖται ἀπὸ μόνη τῆς. Συντελεῖται μὲ τὴ σκληρὴ πάλη ἀνάμεσα στὸ νέο και τὸ παλιό. Καὶ τὴν πάλη αὐτὴ τὴν κάνουν οἱ ἀνθρώποι. Πάντοτε ὁ ἀνθρώπος αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπεμβαίνει στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης τῶν πραγμάτων και νὰ τὰ διαμορφώνει μὲ τὴ λογικὴ του

δουλήση. Έτσι οδήγησε ο δρόμος της ιστορικής εξέλιξης στα γιγαντιαία και πολύμορφα δημιουργήματα των μεγάλων κοινωνικών πολιτισμών. Απτά δὲν εἶναι προϊόντα τυφλών και ανώνυμων φυσικών νόμων, αλλά έργα ανθρώπινης θέλησης και ενέργειας. Μὲ ιδιαίτερη ἐνάργεια φαίνεται στην πρόοδο της σύγχρονης επιστήμης, και κυρίως της φυσικής, πώς κατόρθωσε ο άνθρωπος νὰ κάνει χρήσιμους γι' αὐτὸν τοὺς νόμους και τις δυνάμεις της φύσης. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ορθώνονται ἀντιμέτωποι στην ἐλεύθερη δράση τοῦ ἀνθρώπου και νὰ κυβερνᾶνε την κοινωνική ἐξέλιξη ἄλογοι ἀντικειμενικοί νόμοι. Οἱ ιστορικές ἀλλαγές εἶναι ἀποτελέσματα της δράσης τοῦ ἀνθρώπου και οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες καθορίζονται ἐπίσης ἀπὸ την ιστορική κατάσταση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀνθρώπινων ἐνεργειῶν. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι ταυτόχρονα ἀφέντης και σκλάβος. Τὰ γεγονότα τοῦ κοινωνικοῦ βίου μποροῦν βέβαια νὰ ἐξηγηθῶν ἀπὸ κάποιου εἶδους αἰτία, και γι' αὐτὰ ἰσχύει ἀπ' αὐτὴ την ἀποψη ἡ ἀρχὴ της αἰτιότητας, φησὶς αὐτὴ ἡ "κοινωνική" αἰτιότητα εἶναι μία ἐντελῶς διαφορητική. Αὐτὴ δὲν ἐμφανίζεται ὡς μία ἐξαναγκαστική, ἀδιάσπαστη, σταθερὴ και σύμφωνη σχέση αἰτιου και ἀποτελέσματος. Στην αἰτιότητα της κοινωνικής ιστορικής διαδικασίας πιδ πολὺ φανερώνονται ἀσταθεῖς και ἀκανόνιστες συναρτήσεις με ἐναλλασσόμενο περιεχόμενο και ποικίλα ἀποτελέσματα, πού δίνουν στην

ιστορική ἐξέλιξη τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀπρόδλεπτου και ἀστάθμητου, τοῦ ἀσυμβίβαστου με τὸ νοῦ και τὴ λογική. Ὁ αὐθορητισμός, στὸν ὁποῖο κρύβεται τὸ ἀνεξιχνίαστο μυστικὸ τοῦ ιστορικοῦ δυναμισμού, πού σ' αὐτὸν ξεπετάγονται δημιουργικές ἢ καταστρεπτικές δυνάμεις, εἶναι ἡ οὐσιαστική ἰδιότητα της κοινωνικής ἐξέλιξης.

ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

Συνάρτηση αἰτίας και ἀποτελέσματος, ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἓνα φαινόμενο τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἐπιδρά σ' ἓνα ἄλλο. Αὐτὴ ἡ αἰτιότητα ἐπικρατεῖ προπαντός στην περιοχὴ τῶν φυσικών φαινομένων. Σ' αὐτὴ στηρίζεται ἡ φυσική ἐπιστήμη, ἐφόσον διὰ της ἐπαγωγῆς τοποθετεῖ την αἰτιώδη σχέση στο νόμο της αἰτιότητας ("ἴδια αἰτια προκαλοῦν ἴδια ἀποτελέσματα"). Κάθε φαινόμενο ἔχει μιὰ αἰτία (προκαλεῖται, εἶναι ἀποτέλεσμα) και σύγχρονα εἶναι ἡ αἰτία ἐνὸς ἄλλου φαινομένου. Ἡ ἀντίστροφα: Δὲν ἔπάρχει στη φύση και στην κοινωνία φαινόμενο χωρὶς αἰτία. Αἰτία και ἀποτέλεσμα ἀποτελοῦν μιὰ ἀλυσίδα, ἐναλλάσσονται. Αὐτὸ πού σὲ μιὰ δεδομένη σχέση εἶναι ἀποτέλεσμα, μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰτία σὲ μιὰ ἄλλη σχέση κ.λ.π. Στην ιστορία της φιλοσοφίας ὁ Δημόκριτος ἀνάπτυξε τὴ θεωρία τοῦ Λευκίππου, πώς "τίποτα δὲ συμβαίνει τυχαῖα, ὅλα προκαλοῦνται ἀπὸ μιὰ αἰτία και με ἀναγκαιότητα", και ἔτσι διατύπωσε πρῶτος την ἀρχὴ της αἰτιότητας.

Βάση τῆς φυσικῆς τοῦ Ἐπικούρου εἶναι τὸ ἀξίωμα "οὐδὲν γίνεταί ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ οὐδὲν φθείρεται εἰς τὸ μὴ ὄν". Στους νεώτερους χρόνους ἡ θεωρία τῆς αἰτιότητος θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ ὄλισμό. Ὁ ὄλισμός παραδέχεται τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξὴ τῆς αἰτιότητος μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία καὶ τὴν ἀντανάκλαση τῶν νόμων αὐτῶν μέσα στὸ κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν ἀντικειμενικὴ αἰτιότητα μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς (Χιούμ) ἀντιπαραθέτει τὴν ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη τῆς αἰτιότητος. Ὁ Κάντιος θεωρεῖ ὡς ἀπριορικὸ τὸ ἀξίωμα τῆς αἰτιότητος, τὸ ὁποῖο ὥστόσο ἰσχύει μόνο στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ φυσικὴ δημούργησε μίαν δικήν της ἔννοια τῆς αἰτιότητος, παρόμοια μὲ τὴν Καντιανή, τὴν ὁποία ὁ Πλάγκ διατύπωσε ὡς ἐξῆς: "Ἐνα φαινόμενο εἶναι τότε αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένο, ὅταν τοῦτο μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ἀπὸ πρῖν".

ΑΚΑΤΑΛΗΨΙΑ

Τὸ δόγμα τῶν Σκεπτικῶν (Πύρρων), ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἀπρόσιτα στὴ γνώση μας ἢ ἀκατάληπτα καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀνθρώπος πρέπει ν' ἀπέχει ἀπὸ κάθε κρίση γι' αὐτά.

ΑΚΟΣΜΙΑ

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου ὁ ὄρος χαρακτηρίζεται τὴ δογματικὴ διδασκαλία ὅτι δὲν ὑπάρχει κόσμος κατ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ μόνον ἡ παράστασή του. Αὐτὴ ἡ θεωρία βρίσκεται στὴν

ἰνδικὴ φιλοσοφία καὶ στὸν ἀκοσμικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Μπέρκλεϊ. Ὡς ἀκοσμισμὸς χαρακτηρίζεται καὶ ἡ πνευματοκρατία, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴν πραγματικὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

ΑΛΗΘΕΙΑ

Γενικὰ, ἡ πνευματικὴ γνώση ἐνὸς ὄντος καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας του, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη "τὸ λέγειν τὸ ὄν εἶναι καὶ τὸ ὄν μὴ εἶναι". Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς λογικῆς, τὸ πρῶτο γνώρισμα τῆς λογικῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ κατάφαση (ἢ ἡ ἀρνησι) ποῦ προκαλεῖ κάθε ἀλήθεια. Ἀλήθειες εἶναι οἱ κρίσεις τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο ἀποδίδεται ἢ ὄχι στὸ ὑποκείμενο. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας τῶν δύο ὄρων (ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου) πηγάζει ἡ συνείδηση τῆς ἀλήθειας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀληθινὸ εἶναι κάτι ὄχι ἐπειδὴ νοσοῦμε αὐτό, ἀλλὰ νοσοῦμε αὐτό ἐπειδὴ ὑπάρχει. Σ' αὐτὴ τὴν Ἀριστοτελικὴν ἰδέαν εἶναι θεμελιωμένος ὁ κλασσικὸς ὀρισμὸς τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας "ἀλήθεια εἶναι ἐξομοίωση νόησης καὶ πράγματος". Μ' αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ εἶναι σύμφωνοι ὅλοι οἱ φιλόσοφοι, ὥστόσο ἀμφισβητεῖται μόνον ἡ ἀκριβὴς σημασία τοῦ "πράγματος", τοῦ ὄντος μὲ τὸ ὁποῖο συμφωνεῖ ἢ σκέψη, ἢ γνώση. Ἐὰν ἡ συμφωνία γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς λογικῆς, τότε οὐσιαστικὰ ταυτίζεται ἡ ἔμμονη ἢ εἰδολογικὴ ἀλήθεια

μέ τη λογική ορθότητα. Ἄν όμως ἡ συμφωνία μέ τήν ἐμπειρία καί τή νοση εἶναι τὸ κατὰ τὸ περιεχόμενο κριτήριο τῆς ἀλήθειας, τότε ἔχομε τὴν ὀλικὴ ἀλήθεια, ποὺ εἶναι βεβαιότητα, σχετικὴ ἀλήθεια. Γιατί ἐκεῖνο ποὺ σὲ μία ἱστορικὴ στιγμή εἶναι ἀληθινόν, δὲν εἶναι ἀληθινόν σὲ μία ἄλλῃ στιγμή. Οἱ γνήσιες ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες συνεχῶς ἀναπτύσσονται καὶ τροποποιοῦνται. Εἶναι ἀλήθειες ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν διάφορες πλευρὲς τοῦ ἀπεριόριστου ἐξελισσόμενου κόσμου καὶ συνεπῶς κατὰ προσέγγιση ἀντανακλοῦν τὴν πραγματικότητα. Ἐὰν ταυτίζονταν ἀπόλυτα οἱ ἀντιλήψεις ποὺ σχηματίζουμε ἀπὸ τὸν ἑξωτερικὸν κόσμον μὲ τὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα ποὺ στηρίζονται σ' αὐτές, τότε κάθε ἐπιστήμη θὰ ἦταν περὶ τῆ. Ὡστόσο, παρόλο ποὺ ἡ ἀνθρώπινη γνῶσις εἶναι σχετικὴ, οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις καὶ ἡ ὀρθολογικὴ νόση μᾶς δίνουν πιστὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Ὁ Πλάτων λέει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μία ἀλήθεια μὲ γενικὸ κύρος. Ὁ ἀριθμὸς 2 ἔχει μὲ τὸν ἀριθμὸ 4 μία καὶ πάντα τὴν ἴδια ἀμετάβλητη καὶ μὲ γενικὸ κύρος σχέση. Ἡ νόση μᾶς δίνει τὴν ἀληθινὴ γνῶσις ὅτι ἡ γῆ κινεῖται καὶ δὲν εἶναι ἀκίνητη ὅπως νομίζουμε. Για νὰ ικανοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη γιὰ συνεννόηση ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἐκδηλώνεται στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, κατόρθωσε ὁ ἀνθρώπος νὰ βρεῖ, νὰ ἐξαιολογήσει, νὰ διαδώσει καὶ νὰ ἐμβαθύνει τὰ νοσητικὰ στοιχεῖα ποὺ κατοχυρώνουν τὴν ἀλήθεια καὶ γίνον-

ται κτήμα ὄλων.

Ἀληθινὸ εἶναι ὁ, τι ἐπιβάλλεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε προσωπικὴ προτίμηση, ἀπὸ κάθε τι ὑποκειμενικόν, συναισθηματικόν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀποτέλεσμα καθαρὰ νοσητικῆς ἐνέργειας καὶ ἔχει μέσα τῆς τὸ αἶτημα τῆς καθολικότητας. Για τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἀλήθεια εἶναι μία ἰδιότητα τοῦ ὄντος ν' αὐτοαποκαλύπτεται καὶ νὰ γίνεται γνωστὸ στὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ὑπάρχει μία ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀπόλυτου, τοῦ θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀναλλοίωτη ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ὅποια πηγάζουν ὄλες οἱ βασικὲς ἀλήθειες. Στους νεότερους χρόνους ὁ ὀρθολογισμὸς παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐμφυτων ἀληθειῶν (ιδεῶν), βασικῶν ἐννοιῶν ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τις αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις, καὶ βασικῶν ἀξιωμάτων, ποὺ τὴν ἀλήθειά τους τὴ διαισθανόμαστε. Στὴν ἀλήθεια ἀνταποκρίνονται ἀντικείμενα τοῦ πραγματικῶν κόσμου, ὅσοπο τὸ κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια δὲ βρίσκεται στὴ ζωὴ καὶ στὴν πράξη, ἀλλὰ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ὁ Λόγος κατὰ τὸν Καρτέσιο εἶναι τὸ ἀπόλυτο κριτήριο τῆς ἀλήθειας. Ὅλα τὰ πνευματικὰ περιεχόμενα ποὺ μᾶς δόθηκαν ἄμεσα, αὐτὰ ποὺ λέγονται ἐμφυτες ἰδέες, ἰδιαίτερα ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινά, γιατί τὰ ἀντιλαμβανόμαστε μὲ ἐνάργεια καὶ σαφήνεια. Ἐχομε τὴση βεβαιότητα ὅτι ὑπάρχουν ὄση γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχουμε. Ὁ Λάϊμπνιτς διακρίνει δύο ὀμάδες ἀληθειῶν:

τις καθαρά "λογικές" και τις "πραγματικές" αλήθειες. Οι πραγματικές ή τυχαίες αλήθειες προέρχονται από τις εμπειρίες και τη συνήθεια και μπορούν μόνο με επαγωγή ή παρατήρηση ν' αποκτήσουν μία σχετική γενικότητα. "Η επαγωγή μπορεί εκατό χιλιάδες φορές ν' αποδείξει πώς είναι κάτι, ωστόσο ποτέ δε μπορεί ν' αποδείξει ότι αυτό πάντοτε και αναγκαία έτσι είναι". Η επιστήμη θεμελιώνεται μόνο με επαγωγή πραγματικών αληθειών σε λογικές σχέσεις και έτσι αποδεικνύει ότι ολόκληρη ή οικουμένη διέπεται από ένα σύνολο αναγκαίων, γενικών και λογικών νόμων. Ο έμπειρισμός υποστηρίζει ότι τα αξιώματα της γεωμετρίας και κάθε παραγωγικού επιστημονικού συστήματος δεν είναι καθαρά αληθινές, εμφανείς ιδέες, αλλά υποθέσεις, διαπιστώσεις, που οφείλουν να επιβεβαιωθούν από την εμπειρία. Υπάρχουν δύο έννοιες της αλήθειας: αληθινή με μαθηματικό νόημα λέγεται μία πρόταση που συνάγεται λογικά από τους όρισμούς που θέσαμε. Από την άλλη πλευρά ολόκληρο το σύστημα μαζί με τον όρισμό είναι αληθινό, αν συμφωνεί με την εμπειρία. Ο αστηρής έμπειρισμός ονομάζει αληθινή μία γνώση μόνο όταν προάγει αποτελεσματικά τη ζωή. Ως αλήθεια ισχύει στον πραγματισμό μόνον δ.τι ταιριάζει για κάθε μέρος της ζωής, αυτό που συμβιβάζεται με το σύνολο των εμπειριών. Η ύπερβατική φιλοσοφία υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει συμφωνία νόησης και Είναι, άλ-

λά αντιστοιχία του νοείν προς το άπολυτο αντικείμενο και πώς η πνευματική γνώση της πραγματικότητας είναι τέλεια, δηλαδή αληθινή, μόνον όταν κατορθώνει να διεισδύει στα βάθη της απόλυτης πραγματικότητας. Για τον ύλισμό αλήθεια είναι "η πιστή αναπαράσταση του αντικειμενικού κόσμου, ή αντιστοιχία ανάμεσα στη νόηση και το αντικείμενο". Η σχέση ανάμεσα στην αντικειμενική και την απόλυτη αλήθεια είναι αδιάσπαστη. Υπάρχουν όριστικές αλήθειες, όπως π.χ. ότι η μάχη του Μαραθώνα έγινε το 490 π.Χ.

ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ

Η αντίθετη του εγωισμού έννοια, ή ανιδιοτελής μέριμνα για το καλό των άλλων.

ΑΛΧΗΜΕΙΑ

Έτσι ονομαζόταν στο μεσαίωνα η χημεία, ή όποια επιζητούσε τότε να μεταβάλλει σε εγγενή τα κοινά μέταλλα με τη βοήθεια της θαυματουργού "φιλοσοφικής λίθου". Οι αλχημιστές προσπαθούσαν επίσης ν' ανακαλύψουν το "έλιξήριο της αιώνιας νεότητας".

ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ

Όταν πρόκειται να εκλέξουμε μεταξύ δύο αντιφατικών δυνατοτήτων, για τις όποιες υπάρχουν ή δεν υπάρχουν έξισου σοβαροί λόγοι (καταφατική και αρνητική αμφιβολία), και διστάζουμε ν' αποφανθούμε ποιά από τις δύο πρέπει να εκλέξουμε. Στη φιλοσοφία διακρί-

νομε τη "θεωρητική ἀμφιβολία" (ὅταν κυμαινόμαστε καὶ δὲν ἀποφαινόμαστε γιὰ τὴν ἀλήθεια ἢ ἀναλήθεια μιάς κρίσης), καὶ τὴν "ἠθικὴ ἀμφιβολία" (ὅταν διστάζουμε νὰ ἐπιδοκιμάσουμε ἢ ν' ἀποδοκιμάσουμε ἠθικὰ μία πράξη). Ἡ πλασματικὴ ἢ μεθοδολογικὴ ἀμφιβολία ἀποσκοπεῖ στὴ διερεύνηση τῆς ἐπισημονικῆς ἀλήθειας.

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ (renaissance)

Ὡς Ἀναγέννηση (τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, τὸ συνολικὸ πολιτιστικὸ κίνημα ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀφυπνισμένη προσωπικότητα καὶ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος τῶν 150 καὶ 160 αἰ. στὴν Ἰταλία καὶ στράφηκε κατὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ πνεύματος. Ἀδ-τὸς ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται κυρίως στὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης προ-ἤλθε ἕνας νοσησαρχικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς ἀτομικισμὸς, ὁ ὁποῖος παρ-ουσίασε θανμάσιες δημιουργίες στὴν περιοχὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τῆς λογοτεχνίας, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας. Τῆ φιλοσοφία τῆς Ἀναγέννησης χαρακτηρίζε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς ἀθθεντιες, στροφὴ πρὸς τὴν ἐμπειρία, ἐμπιστοσύνη στὸ ἀνθρώπινο λογικὸ, πειθάρχηση τῆς φαντασίας μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ἰδέα ἑνὸς κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς φύσης, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἕνα φυσικὸ ὄν ἐναρθρωμένο στὴ φύση, ἀποτελεῖ τὴν ἀνοικτὴ ἀντίθεση πρὸς τὸ Χριστιανικὸ δόγμα καὶ εἶ-

ναι μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἰδέες τῆς Ἀναγέννησης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ πέρα ἡ φιλοσοφία παρακολουθεῖ μὲ ἐνδιαφέρον τὰ μεγάλα πολιτιστικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ συνδέεται στενότερα μὲ τὶς ἐπιστήμες, οἱ ὁποῖες μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους καὶ τὶς μεθόδους τους ἐπιδρῶν ὁ αὐτὴ καὶ τὸ σύστημά της.

Οἱ σπουδαιότεροι φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης εἶναι: Πομπονάτιος, Φικίνο, Φραντσέσκο Τζιοδάννι Πίκο ντέλλα Μιράντολα, Μακιαβέλλι, Μονταίνιος, Λουδοβίκος Βίβες, Λεονάρντο ντὰ Βίντσι, Κοπέρνικος, Γαλιλαῖος καὶ Τζιοφντάνο Μπρούνο.

ΑΝΑΓΚΗ

Θεμελιώδης φιλοσοφικὴ ἔννοια ποὺ ἐκφράζει τὴ νομοτελειακὴ σχέση τῶν φαινομένων τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας καὶ σύγχρονα ἀποκαλύπτει τὰ βασικά τους γνωρίσματα. Ἡ φιλοσοφία εἶχε θέσει νωρὶς τὸ πρόβλημα, ἐὰν κυριαρχεῖ μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ τύχη. Ἀναγκαῖο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι "τὸ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν", ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ εἶναι ἢ νὰ νοηθεῖ ἀλλιῶτικα. Ἡ ἀνάγκη ἀπορρέει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ συνδέεται ἀμεσῶτα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος. Ὡστόσο, ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς ἀνάγκης μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ βούληση, δὲν ἀποκλείει τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς συμπτωματικότητος τοῦ τυχαίου. Ἡ συμπτωματικότη-

τα όμως δεν απορρέει αναγκαία από τη νομοτελειακή εξέλιξη της φύσης. Είναι μία εκδήλωση της ανάγκης, κάτι δευτερογενές.

ΑΝΑΓΩΓΗ (reductio)

Στη φιλοσοφία ή μέθοδος με την οποία συσχετίζουμε μία πρόταση, μία θεωρία με μία γενικότερη αρχή πιο περιληπτική και ουσιαστική. 'Επίσης ή υπαγωγή ενός προβλήματος σ' ένα γνωστό κανόνα. 'Η φαινομενολογική ή υπερβατική αναγωγή είναι ή μέθοδος με την οποία αναγόμεθα από τη θεώρηση του συγκεκριμένου δεδομένου στο αντίστοιχο προς αυτό "είδος". Στη νεοπλατωνική φιλοσοφία ή αναγωγή ταυτίζεται με την ανάταση.

ΑΝΑΔΡΟΜΗ (regressus)

Στη φιλοσοφία ή επιστροφή, "ανάδρομη" του πνεύματος (κατά την αναζήτηση των αιτιών ή των δρών) στο άπειρο, δηλαδή εκεί που δεν υπάρχει κανένα τέλος.

ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΙΣΜΟΣ (revisionismus)

Είναι ή σοσιαλιστική θεωρία του Γερμανού 'Εδ. Μπερνστάιν, με την οποία επιχείρησε ν' αναθεωρήσει τη φιλοσοφική και ιστορική βάση του μαρξισμού. 'Ο Μπερνστάιν αντικατέστησε το διαλεκτικό και τον ιστορικό όλισμο με τη διδασκαλία για την εξέλιξη, σύμφωνα με την οποία ή κίνηση είναι άπλη πορεία ανάπτυξης, άργη και βαθμιαία εξέλιξη χωρίς τελικό σκοπό.

ΑΝΑΚΥΚΛΗΣΗ

'Η θεωρία ότι ή εξέλιξη του σύμπαν-

τος ακολουθεί μία ομοιόμορφη κυκλική πορεία και ότι οι εποχές του βίου των λαών επαναλαμβάνονται κατά καιρούς (ανάπτυξη, άκμή, παρακμή). Την ιδέα αυτή είχαν οι Πυθαγόρειοι, οι όποιοι συνδέσανε μ' αυτή την άποκατάσταση και την παλιγγενεσία, σύμφωνα με την οποία όλα τ' πράγματα (και οι άνθρωποι) σε μερικές περιόδους επιστρέφουν αιώνια, απαράλλακτα όπως ήσαν στις πρώτες περιόδους. Στους νεώτερους χρόνους υποστήριξαν αυτή τη θεωρία για την αιώνια επιστροφή κυρίως ό Βίκο και ό Νίτσε.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Στη Λογική ή "κατ' αναλογίαν" απόδειξη, που στηρίζεται στην πρόταση: "έν μερικά αντικείμενα ή φαινόμενα είναι όμοια σε μερικά γνωρίσματά τους, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είναι όμοια και σε άλλα, άγνωστα σε μ'ς γνωρίσματα". Δηλαδή μία έννοια είναι ανάλογη, όταν αυτό που σημαίνει δεν αναγνωρίζεται από μόνο του, από την ουσία του, αλλά μόνο από την ομοιότητά του με κάτι άλλο που είναι γνωστό. Το κατ' αναλογίαν συμπέρασμα δεν είναι άπόλυτα αξιόπιστο μέσο γνώσης, επειδή δεν προέρχεται από λογική συνέπεια, ώστόσο συχνά ή αναλογία μπορεί να μ'ς οδηγήσει με τη παραπέρα έρευνα και τον έλεγχο στη γνώση άγνωστων ως τώρα αντικειμένων ή φαινομένων. 'Ο βαθμός δεβαιότητας του συμπεράσματος προσδιορίζεται, όπως και στην έπαγωγή — γιατί ένα είδος έπαγωγής είναι και ή αναλο-

γία — ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τῆ σπουδαιότητα τῶν περιπτώσεων οὕς ὁποῖες στηρίζεται. Ὅπως καὶ ἡ ἐπαγωγή, ἡ ἀναλογία συνδέεται μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὑπάρχουν πολλὰ κατ' ἀναλογίαν συμπεράσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ λίγες, ἀλλὰ καίριες περιπτώσεις. Βέβαιη εἶναι ἡ μαθηματικὴ ἀναλογία, ὅπου ἀπὸ ὀρισμένο λόγο γνωστῶν ποσῶν συνάγεται μὲ βεβαιότητα ὁ λόγος ἀγνωστων ποσῶν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀναλογικοῦ συλλογισμοῦ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν Νεύτωνα, ὅταν βρῆκε μὲ πειράματα ὅτι ἡ βαρῦτητα ἐνεργεῖ γενικὰ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο στὸ χρυσό, ἀργυρο, μόλυβδο, γυαλί, ἄμμο, ξύλο κ.λ.π. καὶ ἔβγαλε ἀπὸ ἐδῶ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνεργεῖ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο σ' ὅλα τὰ γῆινα σώματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ἄνάλυση: ὁ διαμελισμὸς ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ φαινομένου στὰ ἀπλά καὶ γνωστὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν. Σύνθεση: ἡ συνένωση πολλῶν μεμονωμένων στοιχείων τοῦ ἀντικειμένου ἢ φαινομένου σ' ἓνα ἐνιαῖο νέο σύνολο. Ἡ μεταφυσικὴ θεωρεῖ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν σύνθεση ὡς δύο μεθόδους ποὺ ἀλληλοαποκλείονται· στὴ γνωσιολογία τοῦ Καντίου ἡ σύνθεση εἶναι βασικὴ ἔννοια γιὰ τὴ συνένωση τῶν ποικίλων ἐποπτεῶν διὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ νοῦ σὲ ἐνιαῖο ἀντικείμενο· στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγγέλου συμφιλίωση καὶ ἄρση τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ θέσης καὶ ἀντίθεσης. Ἡ ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ ὑποστηρίζει τὴν ἐνότητα

τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς σύνθεσης. «Ἡ γνώση ὑφίσταται τόσο μέσα στὴν ἀποσύνθεση τῶν ἀντικειμένων τῆς συνείδησης στὰ στοιχεῖα τους ὅσο καὶ μέσα στὴν ἔνωση τῶν ὁμοιογενῶν στοιχείων σὲ μία ἐνότητα. Χωρὶς ἀνάλυση δὲν ὑπάρχει σύνθεση» (Ἐνγκελς).

ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Κατὰ τὸν Κάντιο ἐκείνες, στὶς ὁποῖες οἱ γνώσεις ποὺ μᾶς δίνει τὸ κατηγορούμενο περιέχονται στὸ ὑποκείμενο· τὸ γνώρισμα ποὺ μᾶς δίνει τὸ κατηγορούμενο θγαίνει λογικὰ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ὅπως στὸ παράδειγμα: κάθε σῶμα ἔχει ἔκταση.

ΑΝΑΜΝΗΣΗ

Ἡ ἀνάκληση στὴ μνήμη προγενέστερων ψυχικῶν φαινομένων, στὸν Πλάτωνα ἡ γνώση, ἐπειδὴ κάθε γνώση τῶν ἰδεῶν στηρίζεται στὴν ἀνάμνηση, ποὺ εἶναι μία ἀπόδειξη γιὰ τὴν προϋπαρξὴ τῆς ψυχῆς, πρὶν μπεῖ σ' ἓνα σῶμα, καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς.

ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

Πολιτικοκοινωνικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει κάθε ἀθθεντία καὶ πολιτειακὴ τάξη, κάθε νομικὸ καταναγκασμὸ καὶ ὑποστηρίζει τὴν αὐτοδιαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση καὶ κρίση τοῦ ἀτόμου, τῆς προσωπικότητος. Στὴ φιλοσοφία ἐμφανίζονται ἀναρχικὲς τάσεις ἤδη στὴν ἀρχαιότητα στοὺς Κυνικοὺς, σὲ θρησκευτικὴ μορφή, καὶ σὲ μερικὲς παλαιохριστιανικὲς αἵρέσεις.

Θεωρητικός θεμελιωτής του αναρχισμού είναι ο Άγγλος Γουλιέλμος Γόδοουν. Ο Γάλλος Προυντόν διαμόρφωσε τον αναρχισμό σε κοινωνική θεωρία με τη διδασκαλία του για την αμοιβαιότητα των υπηρεσιών, για την ελεύθερη σύμβαση των αυτόνομων ανθρώπων κ.λ.π. Το σύνθημά του ήταν: "Η ιδιοκτησία είναι κλεψιά". Ο σπουδαιότερος κήρυκας του ατομικιστικού αναρχισμού Γερμανός Μάξ Στίρνερ αρνείται κάθε υπερατομική αθθεντία στην κοινωνία. Στο έργο του "Ο μόνος και η ιδιοκτησία του" υποστηρίζει ότι το κράτος, και το πιδ δημοκρατικό, είναι έχθρικό προς το άτομο. Κάθε τι που περιορίζει το "Εγώ μου πρέπει να καταλυθεί. Κύριοι αντιπρόσωποι του αναρχισμού στη Ρωσία ήταν ο Μιχαήλ Μπακούνιν και ο Πέτρος Κροπότκιν. Η μεταβολή του θεωρητικού αναρχισμού σε πολιτικό αναρχισμό πραγματοποιείται μετά τη σύνδεσή του με το ρωσικό μηδενισμό.

ΑΝΑΦΟΡΙΚΟΤΗΤΑ (intension)

Στη φιλοσοφία η στροφή της συνείδησης σε μία έννοια ή σε ένα αντικείμενο που βρίσκεται έξω απ' αυτή. Οι ουσίες, τα αρχέτυπα, έχουν την αναφορικότητα, δηλαδή την τάση να κατευθύνονται σε κάτι αντικειμενικό, ως κύρια ιδιότητα. Η αναφορικότητα είναι μία έννοια του σχολαστικισμού και της φαινομενολογίας.

ΑΝΕΛΙΞΕΩΣ ΘΕΩΡΙΑ (evolutionismus)

Είναι η θεωρία του Δαρβίνου για την καταγωγή των φυτών και των

ζώων (μαζί και του ανθρώπου): η διδασκαλία ότι η αυτόματη, βαθμιαία και συνεχής εξέλιξη των όντων είναι υπέρτατος φυσικός νόμος. Σ' αντίθεση προς τη "δημιουργία", τη γένεση από το τίποτα, ή προς την αυτόματη διαμόρφωση από το χάος ή από μία ύλη, η λέξη ανέλιξη χρησιμοποιείται για τη βαθμιαία γένεση μίας κατάστασης από μία άλλη. Μπορούμε να διακρίνουμε την εξέλιξη ενός μεμονωμένου όντος από τη γενική εξέλιξη (της φύσης, του ήλιακού συστήματος, της γής, του δίου, του ανθρώπου κ.λ.π.). Η σύγχρονη έννοια της ανέλιξης, που συνδέεται με την άκμη της βιολογικής φυσικής επιστήμης, όπυτυώθηκε από τον Λαμάρκ και διαμορφώθηκε πληρέστερα και ακριβέστερα από το Δαρβίνο στο βασικό του έργο "Η γέννηση των ειδών δια της φυσικής επιλογής". Σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, από τη άνοργανη ύλη δημιουργήθηκαν με αυτόματη γένεση τα ατελέστερα οργανικά όντα και απ' αυτά με βαθμιαία μεταβολή και μεταμόρφωση (transformismus) ή με μεταλλαγή, δηλαδή με απότομες μεταπτώσεις (mutationismus), οι πιο σύνθετες, καθώς και ο άνθρωπος, που αποτελεί την κορωνίδα αυτής της ανάπτυξης. Ο δαρβινισμός θεωρήθηκε ως μία από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις του ανθρώπινου πνεύματος. Με τη θεωρία του ο Δαρβίνος απόδειξε τον ιστορικό και σχετικό χαρακτήρα της σκοπιμότητας στη ζωντανή φύση. Η μεταβλητότητα, ή κληρονομικότητα και η φυσική επιλογή

ἐξηγούν τὴ σκοπιμότητα στὴν κατασκευὴ τῶν ὀργανισμῶν. Βασικὴ ἀποψη τοῦ Δαρβίνου εἶναι ὅτι τὰ ὀργανικὰ εἶδη γιὰ διάφορους λόγους δὲν εἶναι σταθερά, ὅτι ὑπὸ κείναι σὲ βραδείες ἀλλὰ ἀέναες μεταβολές. Οὔτε οἱ μορφολογικὲς οὔτε καὶ οἱ φυσιολογικὲς διαφορὲς εἶναι σταθερές, ἀλλὰ πιδὸ πολὺ τὰ εἶδη εἶναι παγιωμένες ποικιλίες καὶ οἱ ποικιλίες δημιουργούμενα εἶδη. Ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἐννοίας τῆς μεταβολῆς τῶν εἰδῶν σὲ γένη καὶ τῶν γενῶν σὲ τάξεις καὶ σὲ φυλὲς ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ ζωικὰ καὶ φυτικὰ εἶδη, ποὺ ἐξῆσαν ἢ ζοῦν στὴ γῆ, προήλθαν ἀπὸ μία καὶ μόνη ἀρχικὴ μορφή ἢ ἀπὸ λίγα ἀπλὰ ἀρχικὰ εἶδη. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος κατὰγεται ἀπὸ τὸν ἀνθρωπώμορφο πίθηκο. Γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς φυλετικῆς ἐπιλογῆς ὁ Δαρβίνος ἐπικαλεῖται τρεῖς παράγοντες: 1) τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπάρξη (struggle for life), τὸ θεμέλιο στὸ ὁποῖο στηρίζεται ὅλο τὸ θεωρητικὸ του οἰκοδόμημα (αὐτὸς ὁ ἀγῶνας εἶναι ἀγῶνας ἀνάμεσα στὰ ὄντα τοῦ ἴδιου εἶδους καὶ ἀγῶνας ἀνάμεσα στὰ ὄντα διάφορων εἰδῶν). 2) τὴν προσαρμογὴ στὸ περιβάλλον (adaptation) δηλαδὴ ὅτι τὰ ὄντα ποὺ ἔχουν τίς μεγαλύτερες ἱκανότητες προσαρμογῆς ἐπιζοῦν καὶ πολλαπλασιάζονται, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἐξαφανίζονται σὲ κάποιον στάδιο τῆς ἡλικίας τους ἢ δὲν ἀποκοῦν ἀπόγονους, καὶ 3) τὸ νόμο τῆς κληρονομικότητας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο μεταδίδονται οἱ ἀποκτηθεῖσες μεταβολές στοὺς ἀπόγονους.

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ (humanismus)

Ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορικῆς ὁ ἀνθρωπισμὸς μὲ τὴ στενὴ του ἐννοια εἶναι τὸ μεγάλο εὐρωπαϊκὸ πολιτιστικὸ κίνημα στὸν 15 καὶ 16 αἰ., τὸ ὁποῖο ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ εἶχε ὡς ἐπιδιώξη τὴ συνειδητοποίηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀξιοπρέπειας μὲ τὴ μεταβίβαση κλασσικῶν μορφωτικῶν ἀγαθῶν. Ἀνθρωπισμὸς (humanitas) ὀνομάζονται ἤδη οἱ Ρωμαῖοι, ἰδιαίτερα ὁ Κικέρων, τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ, πολιτιστικὴ καὶ καλαισθητικὴ ἀνάπτυξη στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τοῦ ἀνθρώπου σὲ συνδυασμὸ μὲ πραότητα καὶ καλοσύνη. Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἀρχίζει κυρίως μὲ τὴν εἰσορῆ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας στὴ λατινικὴ Εὐρώπη. Στόχος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς πρώτης περιόδου ἦταν ἡ ἀτελειοθέτηση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ σχολαστικιστικὸ πνεῦμα καὶ τὸ θρησκευτικὸ ἀσκητισμὸ. Τὸ κίνημα συμπίπτει μὲ σημαντικὲς μεταβολές τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ ἰδεολογιῶν, μὲ ἀναζωπύρωση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ποὺ προήλθε ἀπὸ ἀνακαλύψεις λογοτεχνικῶν χειρογράφων καὶ καλλιτεχνικῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης καὶ προκάλεσε μία νέα βίωση τῆς ἀρχαιότητας. Ἡ ἀρχαιότητα ἐμφανίζεται ὡς πρότυπο καὶ μέσο γιὰ τὴν αὐτοεξύψωση καὶ τὴν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας οἱ ὀδμανιστὲς πίστευαν ὅτι ἐπιπλέον στις πηγές γνήσιου ἀνθρωπι-

σμοῦ, πῶς ἡ γλωσσικὴ μόρφωση ἦταν τὸ μέσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν δεξιότητων. Ἡ περίοδος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ προδιαφώτισε τὴν περίοδο τῆς Μεταρρύθμισης, ἡ ὁποία στρεφόταν κατὰ τῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ἀπαιτοῦσε τὴ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ὁ Δάντης, ὁ Πετράρχης, ὁ Βοκκάκιος καὶ ὁ Καμπανέλλα ἦσαν οἱ πατέρες τοῦ ἰταλικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὴν ἀνθρωπιστικὴ κίνηση ὀλοκλήρωσαν οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι (Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων), οἱ ὁποῖοι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναγκάστηκαν νὰ μεταναστεύσουν στὴν Ἰταλία, ὅπου μεταφέρανε τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς τους. Ἀπὸ τὴν Ἰταλία μεταφυτεύεται τὸ ἀνθρωπιστικὸ κίνημα σ' ὅλες τὶς χώρες τῆς Δύσης καὶ ἐκεῖ ἀναπτύσσεται γενικὰ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Διαδίδεται στὰ σχολεῖα, στὴν ἀστικὴ τάξη τῶν μεγάλων πόλεων καὶ προπαντὸς στὰ πανεπιστήμια, ὅπου καταπολεμεῖ τὸ σχολαστικισμό, εἰσάγει τὴ σὲ βάθος σπουδὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ σύγχρονα τὴ νέα στάση ζωῆς. Ὡς νεοανθρωπισμὸς χαρακτηρίζεται τὸ κίνημα τῶν Γερμανῶν Κλασσικῶν στὰ τέλη τοῦ 18 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19 αἰ. (Βίνκελμαν, Βόλφ, Χούμπολντ, Λέσσινγκ, Χέρντερ, Γκαίτε, Σίλλερ), τὸ ὁποῖο ἐπιδίωξε νὰ γονιμοποιήσῃ τὸν ἀρχαῖο κόσμον τῶν ἀξιών. Ὁ ρεαλιστικὸς ἀνθρωπισμὸς (Μάρξ) συσχετίζει κάθε πολιτισμὸ, κάθε ἀγωγή καὶ

μόρφωση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, μὲ τὴ φυσικὴ καὶ μορφωτικὴ τελείωση τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου κάτω ἀπὸ τοὺς νέους ὄρους ποὺ δημιουργεῖ ὁ πολιτισμὸς. Ἀνθρωπισμὸς (παράλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ) ὀνομάζεται καὶ ἡ γνωσιολογικὴ διδασκαλία, ὅτι τὰ ἐλατήρια καὶ οἱ σκοποὶ τῶν γνώσεών μας εἶναι μόνον ἀνθρώπινα, ὅτι δηλαδὴ παράγονται καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Κύριος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Φ. Σίλλερ. Κατὰ τὸ γαλλικὸ ὑπαρξισμό, ἀνθρωπισμὸς εἶναι ἓνας πραγματισμὸς, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἠθικὲς καὶ ὑλικὲς ἀξίες ὑπάρχουν μόνο μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς· δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτὴ ἢ ἀπόλυτες.

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστῆμη ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἀνθρώπον. Ὡς βιολογικὴ ἐπιστῆμη ἡ ἀνθρωπολογία ἔχει ἀντικείμενον τὸν ἀνθρώπον ὡς ἓνα εἶδος, τὸ ὁποῖο συγκρίνει μορφολογικὰ καὶ φυσιολογικὰ μὲ ἄλλα εἶδη ζῶων. Ἐρευνάει τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ βασίλειον τῶν ζῶων, τὴ φυσικὴ ἱστορία του, τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὰ ἀνθρωποειδῆ, τὶς διαφορὰς φυλῆς τῶν ἀνθρώπων κ.λ.π. Σὰν ἐθνολογία ἡ ἀνθρωπολογία ἐξετάζει τοὺς πρωτόγονους πολιτισμούς. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία ἀναφέρεται μόνον στὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας αὐτῆς τῆς βιολογικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἀνθρωπολογίας. Ἐπεξεργάζεται τὰ πορίσματα ὄλων τῶν ἐπιστημῶν (ψυχολογία, κοινωνιολογία, ἀρχαι-

ολογία, γλωσσολογία, κ.λ.π., πού έχουν σχέση με τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς πράξεις του, με σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν καθορισμὸ τῆς σχέσης του με ὁλόκληρο τὸν κόσμο. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ σκέψη ἦταν στραμμένη πρὸς τὸν κόσμο καὶ τὴν φύση, πρὸς τὸν ἄνθρωπο μόνον ἐφόσον βρισκόταν σὲ σχέση μ' αὐτὰ τὰ δύο. Στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀνθρωπολογία εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ἐνιαίου ἀνθρώπου (σῶμα καὶ ψυχὴ) σὲ συσχέτιση με τὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι (ὄντολογία) καὶ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ ἀνθρωπολογία ὡς θεωρητικὴ ἐπιστῆμη ἢ ἐμπειρικὴ ψυχολογία ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ διευκρίνιση τοῦ ἀνθρώπου γενικά, τὴ γνώση ὅλων τῶν μορφῶν τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς του καὶ σὰν ἠθικὴ ἀνθρωπολογία ἀποβλέπει στὴ γνώση ὅλων αὐτῶν πού εἶναι σύμφωνα με τὶς ἀρχές τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν καὶ προάγουν τὴν ἀρετὴ. Ὁ Φόυεμπαχ θεωρεῖ τὴν φυσικοεπιστημονικὴ – ἰατρικὴ ἀνθρωπολογία ὡς ἀνθρώπινη καθολικὴ ἐπιστῆμη (ἀνθρωπολογισμός). Με τὸν Σέλλινγκ καὶ Κίρκεργκορ ἀρχίζει ἡ στροφή τῆς ἐβραυπαϊκῆς σκέψης πρὸς τὴν προσωπικὴ, συγκεκριμένη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρὸς τὴν ἐννοια τῆς ζωῆς (φιλοσοφία τῆς ζωῆς). Ὁ Νίτσε, ὁ Σέλερ καὶ ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία ἐπιχείρησαν νὰ θεμελιώσουν τὴ φιλοσοφία πάνω σὲ μία νέα διδασκαλία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὡς φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία θεωρεῖται καὶ τὸ βιβλίον "εἶναι καὶ χρόνος" τοῦ Χαίντεγκερ.

ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀπόδοση ἀνθρώπινων ιδιοτήτων (συνείδησης, νόησης, αἰσθημάτων, τρόπων) σὲ μὴ ἀνθρώπινα πράγματα, στὴ φύση ἢ σὲ θεοὺς. Ὅλες οἱ παλιὲς θρησκείες καὶ οἱ πρωτόγονες θεωρίες γιὰ τὴ φύση εἶναι ἀνθρωπομορφικές.

ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ἡ ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν. Σωματικά – πνευματικά ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ μία ἐξαιρεση ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὄντων. Χαρακτηριστικὰ μορφολογικὰ γνωρίσματά του, πού δείχνουν τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ ἐξέλιξης του ἀπὸ τὰ ζῶα, εἶναι: τὸ ὀρθο βάδισμα, τὰ χέρια ὡς ἐργαλεῖα, ὁ μέγας καὶ σύνθετος ἐγκέφαλος, ἡ συνείδηση, καὶ ὁ ἐναρθρὸς λόγος. Ψυχικὰ διακρίνεται ὁ ἄνθρωπος ὄχι τόσο ἀπὸ τὴ συνείδηση ὅσο ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ἱστορικότητάς του, τῆς γνώσης τοῦ θανάτου του. Ἐνῶ ἡ ζωὴ τῶν ζῶων εἶναι συνδεδεμένη με τὸ φυσικὸ περιβάλλον, εἶναι δέσμια ἐνὸς ὀρισμένου στοιχείου (ἀέρα, νεροῦ ἢ τῆς ξηρᾶς) καὶ στηρίζεται στὸ ἐνστικτο, ὁ ἄνθρωπος ἀντίθετα εἶναι κοινωνικὸ ζῶο, ἱκανὸς νὰ δημιουργεῖ τεχνητὸ περιβάλλον, νὰ μετασχηματίζει τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ νὰ ἐπιφέρει ριζικὲς ἀλλαγές σὰς συνθήκες τῆς ζωῆς. Αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ περιβάλλον κάνει δυνατὴ τὴ διεύρυνση τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, τὴ δημιουργία ἀσυνήθιστων σκέψεων, αἰσθησης,

θέλησης, τὴν προαγωγή τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας. Πάνω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς συνείδησης καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑψώνεται τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο συνδέει τὸν ἀνθρώπο ὄχι μόνον μὲ τὸν ὕλικό κόσμον, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ νοηματικά περιεχόμενα (ιδέες) τῶν πραγμάτων. Ὡς πνευματικὸ ὄν ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀναγνωρίζει τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων (γνώση, ἐπιστήμη), νὰ τὰ ὀνομάζει (γλώσσα), νὰ παράγει ἐργαλεῖα καὶ μ' αὐτὰ νὰ ἐπενεργεῖ στὸ γύρω κόσμον (τεχνικὴ), νὰ διαμορφώνει τὴν κοινωνία καὶ τὸ περιβάλλον του (πολιτισμός). Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἱκανότητα γιὰ τέτοιες δημιουργικὲς δραστηριότητες, ποὺ ἱκανοποιοῦν ὕλικές καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες, ἀποτελεῖ τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ φύση ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἢ πνευματικὴ — πολιτιστικὴ ἀνύψωσή του πάνω ἀπ' αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὀδήγησαν τὴ φιλοσοφία σὲ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι θεωροῦσαν ὡς οὐσία τοῦ ἀνθρώπου τὴ λογικὴ του καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἰδρύει πολιτικὴν κοινωνία, ὁ Χριστιανικὸς μεσαίωνας ἔβλεπε στὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ ὁμοίωμα τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ παραδομένο σὲ γήινες δαιμονικὲς δυνάμεις πλάσμα. Ὁ 18 αἰ. ἐξχώρισε στὸν ἀνθρώπο τὴν αἰσθητὴ ἐμφάνιση καὶ τὸ ὑπεραισθητὸ λογικὸ ὄν, τὸ ἰδεῶδες τοῦ ὀσμанизμοῦ, ποὺ ἐπιδίωκε τὴν ἰδανικὴν σωματικὴν — ψυχικὴν — πνευματικὴν τελειοποίησιν ὄλων τῶν ἀνθρώπων.

ΑΝΘΡΩΠΟΣΟΦΙΑ

Μία παραλλαγή τῆς θεοσοφίας, τὴν ὁποία ἱδρύσε τὸ 1912 ὁ Ροδόλφος Στάϊνερ. Ἡ ἀνθρωποσοφία εἶναι μία ἐπιλογή ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ Ἰνδικοῦ πνευματικοῦ βίου, τοῦ πλατωνισμοῦ, τοῦ γνωστικισμοῦ, τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ἀποκρυφισμοῦ, ποὺ ἐπιδιώκει μὲ μία "μυστικὴ ἀσκήση" νὰ κάνει ἱκανοὺς τοὺς νέους νὰ φτάσουν στὴν ἀμεση πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ καθαρῶ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ ὄλων τῶν ὄντων. Ἀπ' αὐτὸ διαχωρίστηκε στὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ἡ ὕλη. Ἡ παγκόσμια ἱστορία ἐπανοδηγεῖ στὸ πνεῦμα σὲ ἑπτὰ στάδια μὲ τὴν ἐπίδραση δαιμόνων. Τὸν ἀποφασιστικὸ ῥόλο παίζει ὁ ἡλιακὸς δαίμονας Χριστός, ὁ ὁποῖος κατέκτησε πάλι τὴ γῆ μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου. Τὸ ἄτομον μπορεῖ νὰ φτάσει στὴν ἐποπτεία τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἀσκήση, τὸ φωτισμὸ καὶ τὴ μύηση, καθὼς καὶ μὲ τὴν φαντασία, τὴν ἐμπνευση καὶ τὴν ἐνόραση.

ΑΝΙΜΙΣΜΟΣ ἢ ΨΥΧΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ πίστη τῶν πρωτόγονων λαῶν στὴν ὑπαρξὴ ψυχῶν καὶ πνευμάτων, ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἔχουν ψυχὴ, ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς φύσης καὶ τῆς ζωῆς εἶναι ἐκδηλώσεις ἐνέργειας φανταστικῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Ὁ ἀνιμισμὸς εἶναι μία μορφή πρωτόγονης θρησκείας, ὁ πυρῆνας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκαν ὅλες οἱ θρησκείες. Γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου νὰ ἐξηγήσει

τὸ φαινόμενο τῆς φύσης. Μὲ μεταφυσικὸ νόημα ὁ ἀνιμισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ποῦ ἀντιλαμβάνεται τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Ὁ Παράκελσος θεωρεῖ, παραπλήσια μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὴ ζωὴ ὡς ἓνα εἶδος ψυχικοῦ — δυναμικοῦ πνεύματος.

ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ (reflexion)

Ἐπιχειρηματισμὸς γιὰ τὰ δικὰ μας ψυχικὰ γεγονότα. “ἡ συνείδηση τῆς σχέσης δεδομένων παραστάσεων μὲ διάφορες δικῆς μας πηγὲς γνώσης” (Κάντιος), κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μία “γνώση γιὰ τὴ γνώση”.

ΑΝΤΙΘΕΣΗ

Λογικὴ ἔννοια ποῦ ἐκφράζει τὴ σχέση δύο ἐννοιῶν ἢ κρίσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ μία ἀποκλείει τὴν ἄλλη. Ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ἀποκλεισμοῦ διακρίνουμε: 1) ἀντιφατικὴ ἀντίθεση, δηλαδὴ ἀπόλυτη ἀντίθεση (Εἶναι — μὴ εἶναι), 2) ἐναντία ἀντίθεση, δηλαδὴ ἀντίθεση τῆς μεγαλύτερης ἀπόστασης μέσα σὲ μία ὀρισμένη περιοχὴ (μαῦρο—ἄσπρο). Στὴ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ἡ ἀντίθεση εἶναι καταστατικὸ στοιχεῖο τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας: θέσις — ἀντίθεση — σύνθεσις.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Κάθε αἰσθητὸ πράγμα, τὸ ἀθύπαρκτο ὃν ποῦ “ἀντίκειται” στὸ Ἐγὼ (ρεαλισμὸς), αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφεται ἡ δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου (ιδεαλισμὸς). Ἀντικειμενικὸ λέγεται αὐτὸ ποῦ ἀνήκει στὸ ἀντικείμενο ὡς τέτοιο, τὸ ἀντίθετο σὲ κάθε ὑποκείμενο, τὸ πραγ-

ματικὸ μὲ τὸ γενικὸ κύρος. Ἀντικειμενικὴ γνώση εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ ἐπαληθευμένη στὴν πράξιν γνώση, ἡ ὁποία ἀνταναντικῶς σωστὰ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον καὶ γι’ αὐτὸ εἶναι δυνατὸς ἀπὸ τὸν καθένα ὁ ἔλεγχος τῆς ἀληθείας τῆς. Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου ἀντικειμενικὸ πνεῦμα εἶναι τὸ πνεῦμα, ἐφόσον ἐμφανίζεται ὡς δικαιο, ἠθικὴ, ἠθικότητα, κοινωνία καὶ κράτος καὶ πραγματοποιεῖται στὴν παγκόσμια ἱστορία ὡς παγκόσμιο πνεῦμα. Ἀντίθετα, στὴν τέχνη, θρησκεία, φιλοσοφία, ἐπιστῆμη τὸ πνεῦμα ἐμφανίζεται ὡς ἀπόλυτο. Μετὰ τὸν Ἐγγέλον συχνὰ ἐννοεῖται ὡς τὸ συνολικὸ πνεῦμα ἑνὸς πολιτισμοῦ καὶ ἔτσι ταυτίζεται μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ (perception)

Στὴν ψυχολογία, ἡ σύνθετη ψυχικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ γνώση ἑνὸς ἀντικειμένου τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ κόσμου εἴτε ἄμεσα μὲ τὶς αἰσθήσεις ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν ἐπεξεργασία καὶ συμπλήρωση ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ πλῆθους τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς καθαρῆς ἀντιληψῆς πρέπει νὰ συνεργαστοῦν πολλὰ ψυχικὰ λειτουργεῖς, καὶ προπαντὸς ἡ νόηση.

ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ

Ἀντίφαση τοῦ νόμου μὲ τὸν ἑαυτὸν του, διαμάχη μεταξὺ περισσοτέρων προτάσεων, ποῦ κάθε μία ἔχει καθαυτὴ κύρος. Πρῶτοι οἱ Ἐλεάτες φιλόσοφοι πρόσεξαν τὶς ἀντινομίαις. Μὲ τὴν ἔννοια τῶν ἀντινομῶν

ασχολήθηκαν επίσης ο Πλάτων και ο Ἀριστοτέλης. Στους νεώτερους χρόνους ο Κάντιος τελειοποίησε τὸ σύστημα τῶν ἀντινομῶν στὸ σύγγραμμά του “Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου”. Ὁ Κάντιος διακρίνει τέσσερες ἀντινομίες – δύο μαθηματικὲς καὶ δύο δυναμικὲς – οἱ ὁποῖες προέρχονται κάθε φορά ἀπὸ θέση καὶ ἀντίθεση. Σ’ αὐτὲς τὶς ἀντινομίες (ἀντιφάσεις) ἀναλόφρευκτα περιπλέκεται τὸ λογικὸ στὴν προσπάθειά του νὰ γνωρίσει τὰ πράγματα καθαυτά.

ΑΞΙΑ

Ἐποκειμενικά, ἐκεῖνη ἡ ιδιότητα ἑνὸς προσώπου ἢ πράγματος (πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ) ποῦ τοῦ ἀνήκει, ἐφόσον ἕνας ἄνθρωπος ἢ μία ὀρισμένη ὁμάδα ἀνθρώπων τὴν ἐκτιμῶν, τὴν ἐπιθυμῶν καὶ τὴν ἀναγνωρίζουν ὡς σκοπὸ τῆς δικῆς τους ἢ τῆς ξένης θέλησης· ἀντικειμενικά, αὐτὸ ποῦ χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο ἢ πρᾶγμα, αὐτὸ ποῦ δίνει τὴ βάση γιὰ μία δικαιολογημένη ἐκτίμηση, ἐκεῖνο δηλαδή ποῦ γίνεται σκοπὸς μᾶς ὀρθῆς, ὄχι μόνο πραγματικῆς θέλησης. Ἡ κλασσικὴ μεταφυσικὴ τοῦ μεσαίωνα, ποῦ στηρίζεται στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὀνομάζει αὐτὴ τὴν ὄντολογικὴ ἐπιδίωξη τοῦ ὄντος “ἀγαθότητα” (bonitas) τοῦ ὄντος καὶ τὸ ὄν ποῦ κατέχει αὐτὴν τὴν ἀγαθότητα ἕνα “ἀγαθὸ” (bonum). Ὡς πρὸς τὸ κύρος οἱ ἀξίες τυπικὰ διακρίνονται σὲ θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, σχετικὲς καὶ ἀπόλυτες, ὑποκειμενικὲς καὶ ἀντικειμενικὲς ἀξίες, ὡς πρὸς

τὸ περιεχόμενον σὲ ἀξίες ἀγαθῶν, λογικῆς, ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀξίες. Μία σύνθεση τοῦ Καντιανοῦ ἀπριορισμοῦ καὶ τῆς ὑλιστικῆς ἠθικῆς τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελεῖ ἡ ἠθικὴ τοῦ Ν. Χάρτμαν. ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς “αὐθυπόστατου” βασιλείου τῶν ἀξιῶν. ἕνα γνήσιο “κόσμονοητό, ὁποῖος ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴ συνείδηση”.

ΑΞΙΟΛΟΓΙΑ

Κλάδος τῆς γνωσιολογίας ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴ γένεση, διαίρεση, ἐκτίμηση καὶ ἱεράρχηση ὄλων τῶν ἀξιῶν. Κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἀξιολογίας πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀμεση ἐσωτερικὴ ἐμπειρία· ὁ κόσμος τῶν ἀξιῶν ἀποκαλύπτεται σὲ μᾶς μὲ τὴ βίωσή του· ὁ νοῦς εἶναι τυφλὸς γιὰ τὶς ἀξίες.

ΑΞΙΩΜΑ

Νόμος τῆς ἔλλογης σκέψης, ποῦ ἀντανακλάει τὶς πρὸ βασικῆς προϋποθέσεις τῆς λειτουργίας τῆς διάνοιας. Τὰ ἀξιώματα (λογικὲς ἀρχές) ἐδραιώθηκαν στὴ νόηση κατὰ τὴ διάρκεια μακροαίωνης πρακτικῆς τῶν ἀνθρώπων (“κοινὰ δόξαί..”) καὶ ὡς αὐτοφανεῖς, καθολικὲς καὶ ἀπόλυτες ἀρχές δὲ δέχονται οὔτε χρειάζονται τὴν ἀπόδειξη. Τέτοια εἶναι τὰ ἐξῆς τέσσερα, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης κατατάσσει στὶς πρῶτες καὶ ἀναπόδεικτες ἀλήθειες: α) ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, β) ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, γ) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου ἢ μέσου καὶ δ) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος (ἐπαρκούς) λόγου. Τὰ ἀξιώματα ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε μάθηση.

ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων πού ὑποθέτουμε ἢ ξέ-
ρουμε ὅτι εἶναι ἀληθινές κατὰ τέ-
τοιον τρόπο, ὥστε στὴν ἀρχὴ νὰ εἶ-
ναι αὐτὲς πού ὀνομάζουμε ἀξιώμα-
τα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα παράγονται λογι-
κὰ οἱ ἄλλες. Ἡ πρώτη ἀξιωματικὴ
δομὴ μιᾶς ἐπιστήμης πραγματοποι-
ήθηκε ἀπὸ τὸν Εὐκλείδη μὲ τὴν ἀξι-
ωματοποίηση τῆς γεωμετρίας.

ΑΞΙΩΝ ΗΘΙΚΗ

Μία μορφή ἠθικῆς πού ἀνάγεται
στὸν Ἀριστοτέλη καὶ εἶναι ἰδιαίτε-
ρα ἀντίθετη πρὸς τὴν Καντιανὴ φορ-
μαλιστικὴ ἠθικὴ. Θεμελιώθηκε ἀ-
πὸ τὸν Μὰξ Σέλερ καὶ μετὰ καλλιερ-
γήθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Χάρτμαν. Ὁ Σέ-
λερ στὴν Ἠθικὴ του ἀναλύει τὶς ἠ-
θικὲς ἀξίες μὲ τὴ φαινομενολογικὴ
μέθοδο. Ἐὰν σ' αὐτὴ γίνεται λόγος
γιὰ ἓνα βασίλειο τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν,
δὲν πρέπει νὰ νομίσουμε ὅτι οἱ ἀξί-
ες χωρίζονται ἀπὸ κάθε πραγματι-
κότητα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα δικὸ τους
basileio. Στὴν πραγματικότητα ὑ-
πάρχουν μόνο ἀντικείμενα, πράγ-
ματα, πρόσωπα, ἰδέες, αἰσθήματα
πού ἔχουν ἀξία, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι
τὰ θεωροῦν ὡς πολύτιμες ἀξίες.
Μόνο μὲ τέτοια ἀξιολόγηση ὑπάρ-
χει ἡ ἀξία, εἴτε εἶναι αὐτὴ ἀσυνειδη-
ἐνστικτώδης, διαισθητικὴ, εἴτε συ-
νειδητὴ καὶ σαφῆς ἀξιολογικὴ κρί-
ση. Ἐτσι θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ ὅτι
οἱ ἴδιες ἀξίες εἶναι κάτι ὑποκειμενι-
κό· γιατί χωριστὰ πράγματα, ἀντι-
κείμενα, ἠθικὲς ἢ ἄλλες ποιότητες
ἔχουν ἀξία μόνο γιὰ ἓνα ἄνθρωπο
πού ἀξιολογεῖ. ὅπου δὲν ὑπάρχει

ἄνθρωπος νὰ κρίνει, παραμένουν
χωρὶς ἀξία. Ἐτσι οἱ ἀξίες θὰ ἦ-
σαν σχετικὲς ἀνάλογα μὲ τὴν κατὰ-
σταση τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ὁμως
συμβαίνει μόνο φαινομενικά. Στὴν
ὑποκειμενικὴ ἀξιολόγηση προϋ-
πόθεση εἶναι ὅτι ὑπάρχει σταθερὰ
κάτι ἀντικειμενικό, μὲ γενικὸ κύρος.
Καθαυτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε
μία ἀξία, τὸ ψέμα ἀπαξία. Γιὰ τὸ
ἀντικειμενικὸ κύρος μιᾶς ἀξίας εἶ-
ναι δηλαδὴ ἀδιάφορο ποῖα θέση
παίρνει ἀπέναντι σ' αὐτὴ ὁ ἄνθρω-
πος στὶς διάφορες στιγμὲς τῆς ζωῆς
του. Ὅταν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀξιο-
λόγησης εἶναι πράγμα, πού εἶναι
ὄρατο καὶ ἔχει μία ὀρισμένη ἀξία,
τότε ὀνομάζουμε αὐτὲς τὶς ἀξίες,
ἀξίες τῶν ἀγαθῶν. Ἀντίθετα, οἱ ἠ-
θικὲς ἀξίες (ἀγάπη, πίστη, εὐκρί-
νεια, ἀλήθεια κ.λ.π) δὲν εἶναι συν-
δεδεμένες μὲ τὰ πραγματολογικὰ ἀν-
τικείμενα, ἀλλὰ μὲ πρόσωπα, μὲ τὸν
ἀόρατο χαρακτήρα τους, τὸ φρόνη-
μά τους. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες εἶναι ἀθθυ-
πότεστες ἰδανικὲς εἰκόνες, ἄσχε-
τες μὲ τὸν ἄνθρωπο πού ἐνεργεῖ καὶ
αἰσθάνεται, ὅπως εἶναι τὰ ἰδανικά
ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν. Ἀ-
ποτελοῦν ἓνα ἰδιαίτερο κόσμο ἀ-
ξιῶν, πού ἐμφανίζει μία ἰδιαίτερη
κλίμακα (πυραμίδα ἀξιῶν) καὶ ἀ-
ποκαλύπτεται σὲ μᾶς μὲ τὴ συναι-
σθηματικὴ ἐνόραση, δίχως τὴν πα-
ρεμβολὴ τῆς λογικῆς. Γιατὶ αὐτὴ ἡ
ἱεραρχικὴ τάξη εἶναι κατὰ τὸν Σέ-
λερ δεδομένη ἐκ τῶν προτέρων. Ἐ-
πειδὴ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν ἴ-
δια ἐνοραματικὴ δύναμη, συμβαί-
νει νὰ βλέπουν μόνον ἓνα τμήμα τοῦ
κόσμου τῶν ἀξιῶν καὶ ἔτσι ἐξηγεῖ-

ται ὁ σχετικισμὸς τῶν ἀξιολογικῶν προτιμήσεων στὶς διάφορες ἐποχές. Σκοπὸς καὶ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν καθοδήγηση τῶν ἀξιών. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὸ πλῆθος τῶν ἠθικῶν σημαντικῶν ἀξιών, ἀλλὰ νὰ τὶς κατανοοῦμε καὶ νὰ γινώμαστε ἐπιδεκτικοὶ γιὰ νέες πάντοτε ἀξίες. Τότε δὲν κάνουμε τὴν ἐκλογή τυχαία καὶ ἀπὸ συνήθεια, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία καὶ εὐθύνη. Ἡ ἐκπλήρωση τῶν κατώτερων ἀξιών εἶναι γιὰ τὸν ἠθικὸ ἀνθρώπο κάτι αὐτονόητο καὶ ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Αὐτὲς εἶναι ἀξίες ποὺ χρησιμεύουν ὡς μέσα. Ἀντίθετα, οἱ ἀνώτερες ἀξίες (ἀγαθὸ, κακὸ, ἅγιο, βέβηλο) ἀνυψώνουν τὸν ἀνθρώπο στὴ σφαῖρα τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς, προσδιορίζουν τὴν πνευματικὴ του διάθεση, τὴν ἀφοσίωση σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Τὸ ὕψος τῆς ἀξίας ὡστόσο δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ δύναμη τῆς ἀξίας. Οἱ κατώτερες ἀξίες εἶναι οἱ ἰσχυρότερες, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες εἶναι ἄδύνατες, ἔχουν κάτι τρυφερό, λεπτό, εὐθραυστο, μεγαλύτερο βαθμὸ ἐλευθερίας καὶ μπορεῖ νὰ προκύψουν μόνον πάνω σὸ θεμέλιο τῶν κατώτερων. Βέβαια, τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς δὲν ἐκπληρώνεται μὲ τὴν ὑγεία καὶ τὴ γυμνὴ ζωῆ, ὅμως αὐτὰ ἔχει ἡ ζωὴ ὡς προϋπόθεση. Ἐὰν ἀπειλοῦνται οἱ κατώτερες ἀξίες, ἀπειλοῦνται καὶ οἱ ἀνώτερες. Ὁ τραυματισμὸς τῶν κατώτερων εἶναι πιὸ αἰσθητὸς καὶ σὲ βαριὲς περιπτώσεις τὸ δίκαιο ἐπιβάλλει

σκληρὲς τιμωρίες. Ὅποιος κακοποιεῖ τὶς ἀνώτερες, δὲν κάνει ἕνα ἔγκλημα καὶ δὲν τιμωρεῖται ἀπὸ τὸν νόμο. Μόνον ποὺ φορτώνεται τὴν εὐθύνη καὶ παρενοχλεῖται ἡ συνείδηση. Ὁ μὴ σεβασμὸς τῶν κατώτερων ἀξιών θεωρεῖται ἀτιμωτικὸς, ὅποιος ὅμως δὲν ἀγαπάει ἀρκετά, δὲν εἶναι ἱκανὸς γιὰ γνήσια φιλία, εἶναι δύσπιστος, δὲν περιφρονεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἐὰν κατὰ τὰ ἄλλα συμπεριφέρεται μὲ ἀξιοπρέπεια. Στὶς ὑψηλὲς ἀξίες (γεναιοφροσύνη, πίστη κ.λ.π) ἐνυπάρχουν προστάγματα, πρέπει νὰ τὶς πραγματοποιοῦμε, ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατό ν' ἀλαιτηθοῦν ἐπιτακτικὰ ἀπὸ κανένα. Οἱ ἀνώτερες ἀξίες σπάνια πραγματοποιοῦνται. Ὁ ἡρωϊσμὸς εἶναι ἀξίος θαυμασμοῦ, ὡστόσο αὐτὸς ποὺ δὲν εἶναι ἥρωας δὲν περιφρονεῖται. Τὸ καλύτερο κριτήριον γιὰ τὴ διάκριση τῶν κατώτερων ἀπὸ τὶς ἀνώτερες ἀξίες εἶναι τὸ βάθος τῆς ἐσωτερικῆς ἱκανοποίησης ποὺ προξενεῖ ἡ δίωσις τῆς ἀξίας. Ἡ δευτέρη δυνατότητα διάκρισης εἶναι τὸ ὅτι σ' ἕναν τραυματισμὸ κατώτερων ἀξιών ἔχουμε τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐνέργειας τῆς ἐκλογῆς, τῆς ἀπόφασης, ἐὰν ὀφείλουμε νὰ παραβοῦμε ἢ ὄχι τὴν προσταγή. Ἀγάπη, ἐμπιστοσύνη, θάρρος, ἀνδρεία, ἐπενεργοῦν ὡς αὐταξίες σὲ μᾶς χωρὶς ἐμεῖς ν' ἀποφασίζουμε κάτι. Ἡ ἠθικὴ ἐκλογή, (ἢ Ἀριστοτελικὴ ἠ "προαίρεσις") δὲ γίνεται μετὰ τὸ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἀνώτερου καὶ τοῦ κατώτερου. Ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀνώτερων ἀξιών καὶ τὶς ἀξιολογικὲς ἀντινομίες, ὅπως μετὰξὺ

δικαιοσύνης και αγάπης, προκύπτει ή “σύγκρουση καθηκόντων” που παριστάνει τὸ δράμα. Κάθε απόφαση για μία αξία, που τὴν κάνει αναγκαία ή κατάσταση τῆς ζωῆς, εἶναι άδικη για μία άλλη και έτσι προκαλείται ή τραγική σύγκρουση. Ἡ ήθικη αξία δὲν κατανοεῖται ώστόσο άμεσα από τὸν καθένα. Ὅφειλουμε νά τῆ βροσκουμε σε κάθε χωριστῆ περίπτωση. Καὶ τοῦτο εἶναι δυνατό μόνο με τὴν ήθικη μόρφωση όλόκληρης τῆς προσωπικότητας. Ἡ φιλοσοφικῆ ήθικῆ, που άπετηρία τῆς εἶναι τὰ ήθικὰ φαινόμενα και γεγονότα, μάς δίνει τὶς γνώσεις για τὶς ήθικὲς αξίες. Μάς δείχνει τὸ βασίλειο τῶν αξιῶν και άφήνει στὴν κρίση τοῦ καθενὸς τὴ ρύθμιση τῶν ενεργειῶν του. Ὁ Νίτσε αποκάλυψε τὴ μεγάλη σημασία τῶν αξιῶν και τῶν αξιολογήσεων. Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν αξιῶν εἶναι γι’ αὐτὸν “φυσιολογικὲς απαιτήσεις για τὴ διατήρηση ἐνὸς ορισμένου εἶδους ζωῆς”. Σ’ αὐτὲς ἐκφράζεται ή “θέληση για δύναμη”. Τὶς ἔψιστες αξίες ἐνσαρκώνει ὁ μεγάλος ἄνθρωπος.

ΑΠΑΓΩΓΗ (deductio)

Στὴ λογικῆ ή παραγωγή τοῦ εἰδικοῦ από τὸ γενικὸ ἐκτείνη ή πορεία τοῦ πνεύματος, που από τὸ γενικὸ ὀδηγεῖ στοῦ ιδιαίτερο, από μία γενικῆ πρόταση σε μία εἰδικῆ. Ἡ γενικῆ μορφή τῆς άπαγωγῆς εἶναι ὁ συλλογισμός. Ἡ ἐπαγωγή ή ἐπαγωγικῆ μέθοδος ἐφαρμόζεται μόνο στις φυσικὲς ἐπιστῆμες, ιδιαίτερα στα μαθηματικά.

ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ (pessimismus)

Χαρακτηρίζεται κάθε φιλοσοφικῆ θεωρία που σ’ αντίθεση προς τὴν αισιοδοξία (optimismus) προοιουλει όλες τις κακὲς πλευρὲς τοῦ κόσμου. Ἰσχυρίζεται διτὸ στὴ ζωῆ κυριαρχεῖ τὸ κακὸ ἀντὶ τοῦ καλοῦ, ή άθυμία ἀντὶ τῆς εὐθυμίας, πὼς ὁ κόσμος εἶναι ἀδιόρθωτα κακός, ὁ χειρότερος ἀπ’ ὄλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους. Ὡς άπαισιοδοξία χαρακτηρίζεται ἐπίσης ή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου που τὰ βλέπει ὄλα μαῦρα (γενικὰ ή σε μία ιδιαίτερη κατάσταση), που φοβάται πάντοτε τὸ χειρότερο και πιστεύει διτὸ ή ζωῆ δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἡ άπαισιοδοξία ἐκφράζεται ιδιαίτερα στοῦ βουδισμό, στὴν Παλαιά Διαθήκη και στοῦ Χριστιανισμό. Ὑπέρμαχοι τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι: Ἡγεσίας ὁ Πεισιθάνατος, Σοπενχάουερ και Ἐδ. Χάρτμαν.

ΑΠΕΙΡΟ

Στὴ φιλοσοφία ὄχι μόνο τὸ μαθηματικὸ ἄπειρο, ἀλλὰ και ή χωρὶς χωρικὰ και χρονικὰ ὄρια πρώτη ἀρχή τῶν πραγμάτων. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ἐρμήνευαν τὴν ἔννοια τοῦ ἄπειρου ὁ καθένας με τὸ δικὸ του τρόπο. Οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ὀνομάζουν ἄπειρο τὴν ἀγέννητη και ἀφθαρτῆ πρωταρχικῆ οὐσία τοῦ κόσμου (νερό, ἀέρας κ.λ.π ή ἔνας ἀπεριόριστος ἀριθμὸς στοιχείων), δηλαδὴ τὴν ὕλη, από τὴν ὀποία προέρχονται και στὴν ὀποία ἐπιστρέφουν ὄλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου. Οἱ Πυθαγόρειοι και ὁ Πλάτων πίστευαν διτὸ ἄπειρο εἶναι μία ιδιαί-

τερη οὐσία, πού σάν παθητική κοσμική ἀρχή δίνει τήν ὕλη γιά κάθε δημιουργία. Κατά τόν Ἀριστοτέλη μόνο "δυνάμει" ἄπειρο ὑπάρχει (ὁ ἀριθμός καί ὁ χρόνος), κατά δέ τούς νεοπλατωνικούς ἄπειρο εἶναι ὁ θεός.

ΑΠΟΔΕΙΞΗ

Συλλογισμός ἢ σειρά συλλογισμῶν πού ἐξηγοῦν τούς λόγους γιά τούς ὁποίους μία ὀρισμένη κρίση εἶναι ἀληθινή. Διά μέσου συλλογισμῶν συνάγουμε μία ἀληθῆ κρίση ἀπό τήν ἀλήθεια ἄλλων κρίσεων. Ἡ ἄμεση ἀπόδειξη συνάγει τήν ἀλήθεια μέ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναγωγή σέ ἀξιώματα, ἢ ἔμμεση ἀπόδειξη συνάγει τήν ἀλήθεια μιάς θέσης ἀπό τή σφαλερότητα τῆς ἀντιφατικά πρὸς αὐτήν ἀντίθετης πρότασης. Κατά τὸ βαθμὸ τῆς θεβαιότητας διακρίνουμε τὴν ἀντικειμενικὴ ἀπόδειξη, ἢ ἀλήθεια τῆς ὁποίας ἰσχύει γιά ὅλους καί τὴν πιθανὴ ἀπόδειξη. Σχετικὰ μέ τὴν πηγὴ τῆς ἀπόδειξης διακρίνουμε 1) τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀπόδειξη καί 2) τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπόδειξη. Ἡ πρώτη συνάγεται ἀπὸ γενικὲς ὑπερεμπειρικὲς κρίσεις, ἢ ἄλλῃ ἀπὸ ἐμπειρικὲς κρίσεις.

ΑΠΟΚΡΥΦΙΣΜΟΣ

Ἡ μεσαιωνικὴ διδασκαλία γιά τὴν ὑπαρξὴ μέσα στὴ φύση μυστηριωδῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἢ ἐπικοινωνία μέ τίς ὁποῖες μόνο σέ ἐκλεκτοὺς ἀνθρώπους εἶναι δυνατὴ.

ΑΠΟΛΥΤΟ

Τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε σχέση, ἀπὸ κάθε ὄρο· τὸ ἀπεριόριστο, ἀνεξάρ-

τητο, τέλειο, αὐτὸ πού φέρει "ἐν ἐαυτῷ" τὸ λόγο τῆς ὑπαρξῆς του καί ἀναγνωρίζεται χωρὶς ἀναγωγή σέ ἄλλο (quod in se et per se cognoscitur). Ἀντίθετη ἔννοια, τὸ σχετικό, αὐτὸ πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἄλλο. Φιλοσοφικὰ σπουδαιότατο εἶναι τὸ μεταφυσικὸ ἀπόλυτο, πού ἐννοεῖται ὡς εἶναι, ὡς πνεῦμα, προσωπικότητα, δηλαδὴ θεός (στὸ Χριστιανισμό), ἀπόλυτη ἀξία (στὸ μεταφυσικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνα), τὸ ἰδεατό. Ἐτσι ἰσχύουν στὴ λογικὴ οἱ λογικὲς ἀρχές (π.χ. ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας).

ΑΠΟΡΙΑ

Ἄδιέξοδο, λογικὴ δυσκολία, γενικὰ ἓνα σύμπλεγμα ζητημάτων πού δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ λυθοῦν γιὰτὶ ἐμφανίζονται ἄλυτες ἀντιφάσεις. ἔχουν λόγους ὑπὲρ καί κατὰ. Ἡ "ἀπορητικὴ" παίζει ἓνα μεγάλο ρόλο στὴ φιλοσοφία τοῦ Νικολαΐ Χάρτμαν. Συγκρίνει, ἐξετάζει τὸ δεδομένο, διαπιστώνει τίς ἀντινομίες πού περιέχονται σ' αὐτὸ καί προσπαθεῖ νὰ διευκρινίσει τὸ νόημά του, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ τίς υπερνικήσει. Ὡς φιλοσοφικὴ μέθοδο ἐφάρμοσαν τὴν ἀπορητικὴ στὴ μελέτη ὄντολογικῶν ζητημάτων ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καί οἱ σχολαστικοί. Ὁ Σωκράτης ὀνομάζει τὴν ἀπορητικὴ μαιευτικὴ.

ΑΠΟΡΡΟΗ (emanatio)

Στὸ Νεοπλατωνισμό μία μορφή τῆς πανθειστικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἀπορρέει ἀπὸ τὸ θεὸ διὰ "ἀπορροῆς ἢ ὑπερροῆς" βαθμιαία.

ὅπως ἐλαττώνεται ἡ θερμότητα τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ὅσο ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ φωτός. Ἀπὸ τὴ μία καὶ τέλεια ἀμετάβλητη θεϊκὴ οὐσία γεννιοῦνται τὰ ὄντα μὲ σειρὰ προτεραιότητας: Πρῶτα ὁ νοῦς, ἀπ' αὐτὸν ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν (κόσμος νοητός), ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ ἀπ' αὐτὴ ὁ κόσμος τῶν σωμάτων. Ἡ θεωρία τῆς ἀπορροφῆς ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἰδέα τοῦ νεοπλατωνισμοῦ.

Α ΠΟΣΤΕΡΙΟΡΙ (a posteriori)

Ἐκ τῶν ὑστέρων, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Αὐτὸ πού δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστὸ μὲ βάση τὴν ἐμπειρία.

Α ΠΡΙΟΡΙ (a priori)

Ἐκ τῶν προτέρων, πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία, αὐτὸ πού ὑπάρχει ἐξαρχῆς στὴ συνείδηση, πού δὲ δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ προηγείται καὶ ἐννοεῖται ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή· μία γνώση ἡ ὀρθότητα τῆς ὁποίας δὲ μπορεῖ οὔτε ν' ἀποδειχτεῖ οὔτε ν' ἀναιρεθεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία. Ὁ Κάντιος χαρακτηρίζει ἔτσι ἐννοίες πού καταγόνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ νοῦ, τὸ λογικόν, πού τὶς "σκεφτόμαστε αὐστηρὰ γενικά". Τέτοιες γενικὲς ἐννοίες ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, σαφεῖς, βέβαιες καὶ ἀναγκαῖες. Καθαρὰ ἀπριορικὲς εἶναι κατὰ τὸν Κάντιο οἱ κατηγορίες, ὁ ὥρος καὶ ὁ χρόνος.

ΑΡΕΤΗ

Τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ πού ἐπιδιώκει μὲ τὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ὀρθοῦ ἀνθρώπου. Ὡς παράγοντες τῆς ἀρετῆς θεωροῦν

ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴ φυσικὴ προδιάθεση, τὴν ἐπίδραση τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. "Φύσις" "ἦθος" καὶ "λόγος" συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξή τῆς. Ἡ ἐννοία τῆς ἀρετῆς τοῦ Σωκράτη παίρνει στὸν Πλάτωνα ἕνα ἄλλο νόημα: ἀρετὴ εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἰδανικὸ τῆς "καλοκαγαθίας", τοῦ αἰσθητικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀρμονικῆς στὸ σῶμα καὶ ψυχὴ προσωπικότητας. Στὸν Πλάτωνα θεμελιώδεις ἀρετὲς εἶναι: σοφία ἢ φρόνηση, ἀνδρεία, σωφροσύνη, ἢ ἐγκράτεια καὶ ἡ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τριῶν ἄλλων. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο εἶδη ἀρετῆς: τὶς ἠθικὲς καὶ τὶς διανοητικὲς ἀρετὲς. Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ὀρίζεται ὡς τήρηση τοῦ μέτρου μεταξὺ δύο ὑπερβολῶν ("μεσότης δύο κακιῶν"), ἡ διανοητικὴ ὡς ὀρθὴ συμπεριφορὰ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ λογικὴ ἐνέργεια. Ὁ θεωρητικὸς βίος, πού εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν πρακτικόν, μᾶς χαρίζει τὴ μεγαλύτερη εὐδαιμονία, ἐπειδὴ σ' αὐτὸν κυρίως δραστηριοποιεῖται τὸ σπουδαιότερο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ νοῦς. Αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐνέργεια εἶναι ἐπίσης "συνεχεστάτη" καὶ συνάμα ἐξασφαλίζει τὴν ὑπέριπτη ἡδονή. Ὡστόσο καὶ οἱ πρακτικὲς ἀρετὲς τῆς ἐγκράτειας, τῆς μετριοπάθειας, ἀνδρείας κ.λ.π. φανερώνουν τὴν κυριαρχία τοῦ νοῦ στὴν πρακτικὴ ζωὴ. Τὴν ἀρετὴ, πού εἶναι ἡ ἰκανότητα, ἡ συνθήθεια (ἔξις) τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκτελεῖ καλὰ τὰ

ατομικά και κοινωνικά του καθήκοντα, τὴν πετυχαίνει ὁ ἄνθρωπος ὡς "ζῶν κοινωνικόν". Ἀνώτατες ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἀρετὲς εἶναι ἡ φιλαλληλία καὶ ἡ φιλανθρωπία, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπορρέουν ἄλλες μερικότερες κοινωνικὲς ἀρετὲς. Μόνο στὶς κοινωνικὲς ἀρετὲς ἀναφέρονται ἔπαινοι καὶ ἐπικρίσεις, ποὺ εἶναι τὰ κριτήρια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, οἱ πηγὲς τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀτιμίας. Ὡς κοινωνικὸν δὲν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀσκεῖ τὴν ἀρετὴν του μόνο στὴν ἀτομικὴ του ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ του βίον καὶ στὸν ὑπερατομικὸ ὄργανισμὸ τοῦ κράτους, σκοπὸς τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις τῶν πολιτῶν. Ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς οἱ διανοητικὲς ἀρετὲς τοποθετοῦνται πίσω ἀπὸ τὶς ἠθικὰς. Ἡ ἀρετὴ εἶναι αὐτάρκης· μόνη τῆς εἶναι ἀρετὴ γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Γιὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς προϋπόθεσις εἶναι τὸ ξερρίζωμα τῶν παθῶν, ἀκόμη καὶ τῆς λύπης καὶ τοῦ οἴκτου (ἀπάθεια). Στὴν ἠθικὴν τοῦ Πλωτίνου ἡ "κάθαρσις" τῆς ψυχῆς, ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πηγάζει κάθε κακό, εἶναι ὁ πρῶτος δρῶς γιὰ τὴν ἀρετὴν. Μὲ τὴν κάθαρσιν γίνεται τέλεια κάθε ἀνθρώπινη ἀρετὴ. Στὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὸ θεὸν καὶ τὴν τελείωσιν ὁδηγοῦν οἱ ἀρετὲς ποὺ εἶναι καθάρσεις. Κυριότατες ἀρετὲς εἶναι οἱ κοινωνικὲς ἢ πολιτικὲς (φρόνησις, ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη), ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὶς τέσσαρες Πλατωνικὰς. Γιὰ τὴν ἀσκήσιν τούτων ὁ Πλωτίνος καὶ ὁ Πορφύριος ξεχωρίζουν τέσσαρες

βαθμίδες: τὴν κοινωνικὴν, τὴ θεωρητικὴν, τὴ νοητικὴν καὶ τὴν παραδειγματικὴν. Στὸ Χριστιανισμὸ κύριες ἀρετὲς εἶναι: ἡ ἀγάπη, ἡ ἐλπίδα καὶ ἡ πίστις. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Καρτεσιῶν σκοπὸς τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ποὺ εἶναι ἐπιγέννημα τῆς ἀρετῆς. Οἱ σαφεῖς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἀγαθὸ γίνονται ἀφετηρία τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἐνῶ τὰ πάθη ταράζουν τὴ γνώσιν καὶ τὴν ἐκτρέπουν ἀπὸ τὸ δρόμον τῆς ἀρετῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ δαμάζει μὲ τὴ θέλησίν του τὰ πάθη καὶ μὲ τὴ συμπεριφορὰ του νὰ ἐπιδοκιμάζει τὶς σαφεῖς ἰδέας. Ὁ Σέφτισμωτερον ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ εὐδοκίμει ὅταν πραγματοποιεῖται μίᾳ ἐνεργητικῇ ἰσορροπία μεταξὺ τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστικτοῦ καὶ τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς αὐτοσυντήρησις, καὶ ἀπειλεῖται, ὅταν εἶναι ἀδύνατες οἱ φυσικὲς ὁρμὲς καὶ ὀρμητικὲς οἱ ἐγωιστικὲς. Στενὴ εἶναι ἐπίσης ἡ σύνδεσις τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὸ ὄφραϊον. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἠθικὴ καὶ ὡς τέτοια εἶναι ἡ τέλεια ὠραιότητα, ἡ ἑλληνικὴ καλοκαγαθία. Στὴν Καντιανὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν ἡ ἀρετὴ θεμελιώνεται στὴν ὑπερνίκησιν τῶν φυσικῶν ὁρμῶν. Ὁ Χιόμ διακρίνει τέσσαρα εἶδη ἀρετῶν: 1) αὐτὲς ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους εὐχάριστες (μετριοφροσύνη, εὐγένεια κ.λ.π.), 2) αὐτὲς ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς ὠφέλιμες (σωματικὴ ῥώμη, θέλησις κ.λ.π.), 3) αὐτὲς ποὺ εἶναι γιὰ ἄλλους ὠφέλιμες (εὐνοία, φιλανθρωπία, δικαιοσύνη), 4) κοινωνικὲς ἀρετὲς, ποὺ εἶναι οἱ ἀνώτατες καὶ σπουδαιότατες.

ΑΡΧΗ

Με υποκειμενικό νόημα, αξίωμα, προϋπόθεση, με αντικειμενικό νόημα, ή πρώτη βάση, στον Ἀριστοτέλη ή πρώτη αίτια, από το οποίο κάτι είναι ή γίνεται ή είναι δυνατό ν' αναγνωριστει ("ή ἔστιν ή γίνε-ται ή γινώσκειται τι"). Στον εμπειρισμό οι αρχές είναι ρυθμιστικές ιδέες, που μās καθοδηγοῦν στην πνευματική μας εργασία. Ἡ ἀλήθεια τους ἔγκειται στο κύρος τους και το κύρος τους στην ἀξία τους για την εργασία. Ὅταν ἕνας νόμος δικαιολογηθεῖ ἐπαρκῶς στην πείρα, μπορεῖ κατά τόν Πουανκαρέ νά ὀνομασται ἀρχή. Στη λογική και στη γνωσιολογία ἀρχή είναι ἀνώτατη ἔννοια, στη μεταφυσική ἀρχή (ή αίτια) είναι ή πρώτη οὐσία από την ὁποία προέρχεται ἕνα ὄν. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τέσσερες αίτιες: 1) οὐσία, τὸ τι ἦν είναι (τὸ εἶδος, τὸ παράδειγμα), 2) ὕλη, τὸ ὑποκείμενο, 3) ή ἀρχή τῆς κίνησης, 4) τὸ οὐ ἕνεκα, τὰγαθόν, τὸ τέλος. Ἡ σχολαστική φιλοσοφία διακρίνει: 1) εἰδολογική αίτια (causa formalis), 2) ὕλική αίτια (causa materialis), 3) ποιοτική αίτια (causa efficiens), 4) τελική αίτια (causa finalis).

ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ (ιανιδividualismus)

Ἡ ἀρχική ἱστορικο-πνευματική σημασία τοῦ ὄρου ἦταν ή διατήρηση και ἀνάπτυξη τῆς σύμφυτης στο ἄτομο ἰδιομορφίας και τῶν ἰδιαίτερων δικαιωμάτων του. Ὁ ἠθικός - πολιτικός ἀτομικισμός θεωρεῖ τὸ ἄτομο ὡς αὐτοσκοπὸ και βλέπει την εὐτυχία του στην ἀνάπτυξη τῆς προ-

σωπικότητάς του. Γενικά είναι ἀντίθετος πρὸς τὸν κολλεκτιβισμό και τοὺς ἀπρόσωπους ὑπερατομικούς κοινωνικούς θεσμούς. Την κοινωνία και τὸ κράτος θεωρεῖ ὡς μέσα για την πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τοῦ ἀτόμου. Κατά τη θεωρία τῆς ἀτομοκρατίας ὅλα τὰ ἱστορικά και κοινωνικά γεγονότα είναι ἀποτελέσματα τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν ἀτόμων, τῆς συνειδητῆς και σκόπιμης δράσης σημαντικῶν προσωπικοτήτων. Ὁ θεωρητικός ἀτομικισμός ὁδηγεῖ στον ὑποκειμενισμό, στην ὀνοματοκρατία (nominalismus), στον εὐδαιμονισμό, στον ὠφελιμισμὸ, στον ἀναρχισμό ή στη μεταβολή τῆς κοινωνίας και τοῦ κράτους σὲ ὄργανα ἐξυπηρέτησης τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων. Οἰκονομικά ὁδηγεῖ στον φιλελεύθερο καπιταλισμὸ.

ΑΤΟΜΟ

Τὸ ἄτημο. Ἀτομα ὀνομάζουν οι ἀρχαῖοι φιλόσοφοι Λεύκιππος, Δημόκριτος και Ἐπίκουρος ἄτηματα σωματίδια, ἀπειροελάχιστα στο μέγεθος στοιχεῖα τῆς ὕλης, διαφορετικά στο σχῆμα και στίς διαστάσεις τους. Τὰ ἄτομα είναι αἰώνια, ἀγέννητα και ἀνώλεθρα· είναι μεστὰ και ἔχουν σῶμα. Μὲ τέτοια ἔννοια ἐμφανίζεται ἀργότερα τὸ ἄτομο στη φιλοσοφία τοῦ Γκασσεντι και τοῦ Χόλμπαχ, στη φυσική και Χημεία τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αι., που ἀνάπτυξαν παραπέρα τις ἀντιλήψεις για τὸ ἄτομο. Σήμερα είναι τὸ ἄτομο ἕνα ἀντικείμενο ἔρρευνας τῆς φυσικῆς.

ΑΥΤΑΡΧΙΑ

Ἡ θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἷτια.

ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΣ

Χαρακτηρισμὸς τῶν φαινομένων πού ξετυλίγονται σύμφωνα μὲ ὀρισμένους νόμους κατὰ ἕνα σχετικὰ ἀνεξάρτητο τρόπο, χωρὶς τὴν ἐπέμβαση ἑνὸς ἐξωτερικοῦ ἐλατηρίου ἢ τῆς συνειδητῆς βούλησης. Στὴν ψυχολογία οἱ ἀπλούστερες καὶ ὑποτυπωδέστερες μορφές τῆς ἐνέργειας τῆς συνειδήσης, πού αὐτοματοποιοῦνται ἐξαιτίας τῆς συχνῆς ἐπανάληψης (ψυχολογικὸς αὐτοματισμὸς). Στὴν ἠθικὴ ὁ ὅρος δηλώνει μερικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου πού, ἐπειδὴ εἶναι αὐτόματες, δὲν συνεπάγονται ἠθικὴ εὐθύνη (ἠθικὸς αὐτοματισμὸς).

ΑΥΤΟΜΑΤΟ

Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ τυχαῖο, πού τὸ ἀντιπαράθετε ἰσθὴ φύση. Κάθε φυσικὴ κίνηση εἶναι σκόπιμη ("ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν"), ὥστόσο ὅσα πλαίσια τῶν φυσικῶν νόμων μένει ἕνας ἐλεύθερος χώρος γιὰ τὸ αὐτόματο, τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς γεγονότος πού δὲν ἦταν σκοπὸς, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα κάποιας παράπλευρης ἐπενέργειας, πού συσχετίζεται μὲ τὰ μέσα πού ὑπηρετοῦν ἕναν ἄλλο σκοπὸ. Στὸ αὐτόματο περιέχεται ὡς μία ἔννοια μὲ

πιο στενὴ ἔκταση ἢ τύχη, ἕνα ἐπίτευγμα πού δὲν ἦταν σκοπὸς, ἀλλὰ μποροῦσε νὰ ἦταν (ὅπως ἡ εὕρεση ἑνὸς θησαυροῦ ὅσα χωράφια). Κατὰ τὸν Λαίμπνιτς ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνα θαυμάσιο φυσικοπνευματικὸ αὐτόματο, ἀνώτερο ἀπ' ὅλα τὰ τεχνητὰ αὐτόματα.

ΑΦΑΙΡΕΣΗ

Ἄκουσια ἢ ἐκούσια νοητικὴ ἐνέργεια γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἔννοιῶν ἀπὸ ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις μὲ τὴν ἀπομόνωση καὶ ἔξαρση μερικῶν ἰδιαίτερων γνωρισμάτων ἑνὸς ἀντικειμένου (θετικὴ ἀφαίρεση), ἐνῶ παράλληλα ἀπομακρύνουμε ἀπ' αὐτὸ πολλὰ ἄλλα (ἀρνητικὴ ἀφαίρεση) γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ἐφαρμόζουμε αὐτὴ τὴν ἔννοια σὲ ἄλλες παραπέρα νοητικὲς ἐνέργειες. Συμβαίνει ἐπίσης νὰ γίνεται ἡ ἀφαίρεση καὶ ἀντίστροφα, μὲ τὴ σύλληψη καὶ ἀπομόνωση τῶν κοινῶν στοιχείων διάφορων ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων, ἐνῶ ἀπομακρύνουμε τὰ ἄλλα. Στὴ φιλοσοφία παραλείπουμε τὸ μεμονωμένο, συμπτωματικὸ, ἐπουσιῶδες καὶ ἐξαιρούμε τὸ γενικὸ, ἀναγκαῖο καὶ οὐσιαστικὸ, γιὰ νὰ φτάσουμε ἰσθὴ ἀντικειμενικὴ γνώση. Ἡ γνώση τοῦ οὐσιαστικοῦ, πού προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν κατευθύνη, λέγεται ἰσθὸν Πλάτωνα ἀνάμνησις. Μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεση δημιουργήθηκαν οἱ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες καὶ οἱ κατηγορίες.

B

ΒΙΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία πού ἐξηγεῖ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἐνεργήματα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκλειστικά ἀπὸ βιολογικοὺς ὄρους, κυρίως ἀπὸ τὶς κληρονομικὲς καταβολές καὶ τὸ περιβάλλον. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη μιᾶς ἰδιαίτερης βιολογικῆς ἐξέλιξης. Κάθε πνευματικὸ εἶναι ἓνα προϊόν τοῦ βιολογικοῦ καὶ παίρνει ὡς ἐκδήλωση ζωῆς ἀπ' τὸ νόημά του. Ἔτσι ὁ βιολογισμὸς ἀρνεῖται κάθε ρυθμιστικὴ ἐπίδραση τοῦ πνεύματος στὴ ζωὴ, τὴ δὲ θρησκεία θεωρεῖ ὡς μία μορφή ἱκανοποίησης βιολογικῶν ἀναγκῶν. Ἐκπρόσωπος τοῦ βιολογισμοῦ εἶναι ἡ ὀνομαζόμενη φιλοσοφία τῆς ζωῆς τοῦ 19 καὶ 20 αἰ. (Νίτσε, Κλάγκες, Μπέρξον), ὁ πραγματισμὸς κ.λ.π.

ΒΙΩΜΑ

Πρωταρχικὸ ψυχικὸ ἐνεργήμα, σὸ ὁποῖο συλλαμβάνεται ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἀντικειμένου μὲ ὄλες τὶς ψυχικὲς δυνάμεις, ὥστε τὸ διούμενον πρᾶγμα νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἑαυτὸ μας. Τὸ βίωμα διακρίνεται γιὰ ἀμεσότητα καὶ συναισθηματικὴ διεγερτικότητα, ὥσπὸσο δὲν ἀποκλείει μιὰ βαθύτερη νοητικὴ διεύθυνση καὶ ἐπεξεργασία. Ὁ Ντιλτάυ χρησιμοποιοῖ τὶς βασικὰς ἔννοιες "βίωμα", "ἐκφραση" καὶ "κατανόηση" ὡς θεμέλιο τῆς μεθόδου τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος.

ΒΟΥΛΗΣΗ

Μία ἰδιόμορφη ψυχοπνευματικὴ λειτουργία, ἀνώτερη ἀπὸ τὴ σκέψη, τὸ αἶσθημα καὶ ἄλλες λειτουργίες, στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὡς "ἐνεργητικὸ ὄν" θεμελιώνει τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του. Ἀντίθετα πρὸς τὴν ὀρμέφυτη ἐνέργεια, ἡ βούληση εἶναι μία πνευματικὴ ἐνέργεια πού κατευθύνεται συνειδητὰ σ' ἓνα σκοπὸ, πού ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος διάλεξε καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίησίν του ἐπιστρατεύει ὄλες του τὶς δυνάμεις. Ἡ βίωση μιᾶς πράξης πού προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐγὼ, ἀπὸ τὴ συνειδητὴ καὶ ὑπεύθυνη συγκατάθεση ἢ ἄρνηση τοῦ ὑποκειμένου, εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς βούλησης. Ἐνα ἄλλο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς βούλησης εἶναι ἡ νόηση, δηλαδὴ ἡ συνειδητοποίηση καὶ ὀργάνωση τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς κατεύθυνσης τῆς πράξης μας. Ἡ ἐπιθυμία συνειδητοποιεῖται ὡς "σκοπός". Τὸ ἀντικείμενον τοῦ σκοποῦ ἀντιπροσωπεύεται κατὰ κάποιον τρόπο στὴ συνείδηση· εἶναι μιὰ ἀντανάκλαση τῆς σκέψης καὶ ἀπόφασης. Οἱ προαιρετικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτουν πάντοτε τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἐγὼ, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἀξιολογικὴ κρίση (nihil volitum, nisi praecognitum) δὲν ἐπιθυμεῖς ποτὲ κάτι πού νὰ μὴ τὸ ἔχεις γνωρίσει πρῶτύτερα). Κάθε κίνητρο τῆς βούλησης παρά-

γει ἀντικίνητρα (ἐμποδισμός), ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἕαν ἡ βούληση ἔχει ὡς ἐπακόλουθο μία πράξι. Ἡ πρόσκρουση σὲ ἀντιφάσεις καὶ ἡ θέση ποῦ παίρνει τὸ Ἐγὼ ἀπέναντι σ' αὐτὲς, δηλαδὴ ἡ ὑπερνίκηση τούτων, ἀνήκουν στὴν οὐσία τῆς βούλησης. Ὁ βασικὸς τύπος τῶν ἐκδηλώσεων τῆς βούλησης εἶναι ἡ πράξι ἐκλογῆς. Ἡ ἐλεύθερη βούληση ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διαλέξει μεταξὺ περισσότερων κινήτρων, ἀκόμη καὶ ἕνα ποῦ εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὶς ζωτικὲς του ἀνάγκες. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ βούληση εἶναι ὁ ἀνθρώπος τὸ μοναδικὸ ὄν ποῦ ἐνεργεῖ κατὰ τῶν προσωπικῶν του συμφερόντων, ποῦ μπορεῖ νὰ καταστρέψει καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του (αὐτοκτονία).

ΒΟΥΛΗΣΙΑΡΧΙΑ (voluntarismus)

Βασικὴ κατεύθυνση τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴ βούληση καὶ ὄχι τὴ νόηση ὡς βασικὴ λειτουργία τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς βασικὴ ἀρχὴ τοῦ εἶναι. Τὴν προτεραιότητα τῆς βούλησης δέχεται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Αἰγυπτίνο, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε τὴν ἀντίστοιχη πρὸς τὴν τριαδικότητα τοῦ θεοῦ ἐνεργὸ ἐνότητα ἀνθρώπινου εἶναι, βούλησης καὶ γνώσης, καὶ ὁ Ντοῦς Σκότους ("ἡ βούληση εἶναι πάνω ἀπὸ τὴ νόηση" *voluntas est superior intellectu*). Ὁ κλασσικὸς φιλόσοφος τῆς βουλησιαρχίας εἶναι ὁ Σοπενχάουερ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ βούληση εἶναι ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος, μία τυφλὴ ἀλογικὴ καὶ ἐντελῶς πρωτόγονη ζω-

τικὴ δύναμη, ποῦ ἐμεῖς ὀνομάζουμε πνεῦμα, λόγο, νόηση. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἕνα ὄργανο τῆς βούλησης. Στὴ νόηση κατὰ κάποιον τρόπο ἀνάδει ἡ βούληση ἕνα πυρσό, μὲ τὸν ὁποῖο φωτίζεται αὐτὴ ἡ ἴδια. Γενικὰ ἡ μεταφυσικὴ βουλησιαρχία, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Καντίου γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, θεωροῦσε τὴ βοήληση ὡς τὴν ἀπόλυτη δημιουργικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ὁ Νίτσε ἐβλεπε σ' ὅλα τὰ ἔμβια τὴ θέληση γιὰ δύναμη. Ἡ θέληση γιὰ δύναμη εἶναι ἡ κοινωνιολογικὴ πολιτικὴ του θέση. Βουλησιαρχικὲς τάσεις δείχνει ἐπίσης καὶ ὁ πραγματισμός.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γεννήθηκε μὲ τὴν ἀνεξαρτοποίηση καὶ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν 6 καὶ 7 αἰ. Πρόδρομοι εἶναι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας Προκόπιος ἀπὸ τὴ Γάζα, Λεόντιος ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία καλλιέργησε ἰδιαίτερα τὴν Πλατωνικὴ - Ἀριστοτελικὴ παράδοση, ὥστόσο δὲ διακρίνεται γιὰ πρωτότυπο καὶ δημιουργικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὁ συγκρητισμός καὶ τὸ μυστικιστικὸ πνεῦμα. Ἄρχισε μὲ τὸν Φώτιο καὶ κορυφώθηκε στὸν Μιχαὴλ Ψελλό, ὁ ὁποῖος παρασκεύασε τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ μεταγενέστερο Πλατωνισμό τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας, καὶ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, ἡ "Λογικὴ" τοῦ

ὁποίου ἔγινε τὸ φιλοσοφικὸ ἐγχειρίδιο ὄχι μόνον τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀργότερα ἡ δυζαντινὴ φιλοσοφία ἀναπτύχθηκε στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης μὲ τὸν Βησσαρίωνα, τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο κ.ά. Ἐνα μυστικιστικὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ἀντιπρο-

σωπεύεται ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα (14 αἰ.). Τὴ φιλοσοφία ἐκπροσωπεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων ὁ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνα Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, ὁ ὁποῖος ὀραματίστηκε τὴ δημιουργία μιᾶς νέας θρησκείας πάνω στὴ βάση ἀρχαιοελληνικῶν προτύπων.

Γ

ΓΛΩΣΣΑ

Τὸ πιὸ γενικὸ καὶ διαφοροποιημένο ἔκφραστικὸ μέσο τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἱκανότητά του, ποῦ πηγάζει ἀπὸ ἓνα πνευματικὸ — ψυχικὸ κέντρο, νὰ συνδέει μὲ μία αἰσθητὰ ἀντιληπτὴ μορφή (σημεῖο, εἰκόνα, λέξη) μία μόνο πνευματικὰ κατανοητὴ σημασία. Ἡ λέξη εἶναι σύμβολο τῆς σκέψης, ἓνα ἐξωτερικὸ σημεῖο γιὰ μία ἐσωτερικὴ ἔννοια. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας ὁ ἀνθρώπος χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα του, μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται μία στενὴ σχέση νόησης — γνώσης. Γι' αὐτὸ πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴ λειτουργία τῆς νόησης τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση αἰσθημάτων, ἐπιθυμιῶν, προσταγῶν, ἰσχυρισμῶν ἢ ἐρωτημάτων, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἔννοιες εἶναι τὰ ἀπαραίτητα βοηθητικὰ μέσα. Ἡ γραμματικὴ κάθε γλώσσας εἶναι ἓνα ὄργανο γιὰ τὴ μορφοποίησι καὶ διατύπωσι σκέψεων. Δίνει στὶς λέξεις τὸ νόημα ποῦ ἔχουν καὶ τὸ καθιερώνει μὲ τὴ συνήθεια ἀπὸ τὴ χρῆσι τους. Στὴ γλωσσικὴ ἔκφρασι ὑλοποιοῦνται οἱ σκέψεις, γίνεται ἡ ἔννοια κοφτερή, διαρκῆς, ἄμεσος φορέας νοήματος καὶ ἔτσι ἀσκεῖ πιὸ ἰσχυρὴ ἐπίδρασι στὸ γενικὸ πνευματικὸ δίο. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ γλῶσσα εἶναι φωναχτὴ σκέψι καὶ ἡ σκέψι σιωπηλὸς λόγος· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη φυσικὸ χάρισμα

τοῦ ἀνθρώπου, ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα. Τὸ κοινὸ γνώρισμα ὄλων τῶν ἀρχικῶν καὶ πρωτόγονων γλωσσῶν εἶναι οἱ ἀθόρμητοι φθόγγοι. Μὲ τὴ συναψι μερικῶν συμπλεγμάτων φθόγγων πρὸς ὀρισμένα πράγματα, φαινόμενα καὶ ἀντικείμενα, δημιουργήθηκε ἡ γλῶσσα. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξι καὶ διαμόρφωσι τῆς ἀρχικῆς γλώσσας καθορίστηκε ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν ὄρων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύνθεσι καὶ τὸ εἶδος τῆς γλώσσας εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν εὐρύτητα ἢ στενότητα τοῦ πνευματικοῦ μας ὀρίζοντα. Ὅπως ἡ γλωσσικὴ ἱκανότητα εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεσι γιὰ τὴν κατάκτησι γνώσεων, ἔτσι καὶ αὐτὲς εἶναι πηγὴ γιὰ νέες ἐμπειρίες. Ἡ πνευματικὴ καὶ γλωσσικὴ ἐξέλιξι εἶναι δύο πλευρὲς τῆς ἴδιας μορφωτικῆς λειτουργίας. Γενικὰ ἡ γλῶσσα εἶναι μία πνευματικὴ δύναμι ποῦ προάγει τὴν ἱκανότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, στὴν ὁποία στηρίζεται κάθε γνήσια κοινωνία. Εἶναι ἡ βάση τῆς προόδου καὶ τὸ θεμέλι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκριβῆς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τῆς γένεσις τῆς γλώσσας εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη, γιὰτὶ ἡ ἀρχὴ τῆς εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνθρώπι-

νου πνεύματος, δηλαδή με την ἀρχή του ἀνθρώπου. Κατὰ τὴ θεωρία τῆς παραδοσιοκρατίας ἡ γλώσσα δόθηκε στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ θεό. Ἄλλη θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι θεοπίστηκε ἀπὸ μία ἀθθαίρετη συμφωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θεωρία τῆς ἐμφυτῆς καταγωγῆς θεωρεῖ ὡς ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς γλώσσας τοὺς φθόγγους καὶ τὶς ἀναρθρῶνες φωνές. Πολὺ διαδεδομένη στοὺς νεώτερους χρόνους εἶναι ἡ θεωρία ποὺ ἀνάγει τὴ γλώσσα στὴν ἀνάγκη τῆς ἀνακοίνωσης, καθὼς καὶ ἡ θεωρία τῆς μίμησης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη γλώσσα ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ μίμηση φθόγγων.

ΓΝΩΣΗ

Ἡ παρουσία στὸ πνεῦμα ἑνὸς ὁρισμένου ἀντικειμένου τῆς σκέψης, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὑποκειμενικὰ ἢ ἀντικειμενικὰ ὡς ἀληθινὸ. Ἡ ἀληθινὴ γνώση, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν πίστη, ποὺ στηρίζεται σὲ ὑποκειμενικοὺς καὶ ὄχι ἀναγκαῖα ἀληθινοὺς λόγους ἢ σὲ μία ἀθθεντία, βασίζεται, στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν ἐμπειρία. Στὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας γνώση εἶναι "τὸ νὰ γνωρίζουμε κάτι ὡς κάτι". Ἦδη στὸν Πλάτωνα ἡ οὐσία τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀλήθεια. Σὲ κάθε γνώση ἐμπεριέχεται μία κρίση, ποὺ στηρίζεται σὲ ἐμπειρίες καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς βεβαιότητας. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ἀναφορικότητα: τὸ μεμονωμένο γνωστικὸ φαινόμενο γίνεται νοητὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ του σ' ἓνα γενικὸ, μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν θεμελιωδῶν συναρτησέων του. Νέ-

ες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμπειρία γνώσεις μποροῦν νὰ προκύψουν μόνο μὲ τὴ δημιουργικὴ φαντασία. Διακρίνουμε τυπικὲς ἢ ἀφηρημένες γνώσεις καὶ περιεκτικὲς ἢ συγκεκριμένες γνώσεις, ποὺ διαιροῦνται σὲ πολλὰ εἶδη, ἀνάλογα μὲ τὶς πραγματολογικὲς περιοχὲς ποὺ ὑπάρχουν. Στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ἡ γνώση ἐννοεῖται ὡς συμφωνία ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου (adaequatio intellectus ad rem). Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου εἶναι τὸ πρωτεῖον χαρακτηριστικὸ τῆς γνώσης. Σὲ κάθε γνώση ἀνταποκρίνεται (ἀντίκειται) ἓνα αἰσθητὸ ἀντικείμενο ἢ φαινόμενο. Τοῦτο ὑπάρχει ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου (τὸ εἶναι), ἐνῶ ἡ γνώση ἐνυπάρχει στὴ συνείδηση, εἶναι ὁ ἄνθρωπος (ἡ νόηση) ποὺ παρατηρεῖ καὶ γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο. Τὸ γινώσκον ὑποκείμενο καθορίζει τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες γίνεται δυνατό νὰ παρουσιάζονται στὴ συνείδηση τὰ πράγματα μὲ ἀκριβὴ συσχέτιση καὶ σαφήνεια. Μὲ τὴ διείδυση τῆς σκέψης στὴν οὐσία ἑνὸς πράγματος ἢ ἰδέας γίνεται ἀντιληπτὸ ὁλόκληρο τὸ περιεχόμενό τους, ἡ φύση τους καὶ οἱ ιδιότητές τους καὶ δὲν μένει τίποτα ἀσαφές καὶ σκοτεινὸ. Ὁ "ποιητικὸς νοῦς" εἶναι ἡ ὄντολογικὴ βάση κάθε γνώσης. Γνώση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνον ἐπειδὴ πάντοτε ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο περιλαμβάνονται στὴ γενικότητα σύνθεσης τοῦ εἶναι. Τὸ ἴδιο τὸ εἶ-

ναι είναι ή αρχή του όντος και της γνώσης. Στην περιοχή της γνώσης υπάρχουν καθοριστικοί κανόνες και μέτρα. Η γνώση προϋποθέτει προηγούμενη αντικειμενικοποιημένη μάθηση για τόν χαρακτήρα ενός πράγματος, ώστόσο υπάρχει χώρος για ένεργητικότητα του άτομου που προσπαθεί να οικειοποιηθεί ένα αντικείμενο. Το σύστημα όλων τών θεμελιωμένων γνώσεων ενός όρισμένου πεδίου της πραγματικότητας είναι ή έπιστήμη. Η χρησιμοποίηση έννοιών, κρίσεων και συλλογισμών είναι το μέσο για ν' αποκτήσουμε μία γνώση που ν' αντανακλά βαθύτερα και πληρέστερα τη συγκεκριμένη πολυμορφία του κόσμου, για να συλλάβουμε την αλήθεια. Η διαδικασία της γνώσης πραγματοποιείται με μία πολύμορφη σύνθεση πνεύματος και έμπειρικού δεδομένου και γι' αυτό είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε ασπληρά το βαθμό συμμετοχής σ' αυτή του όποκειμένου από το βαθμό συμμετοχής του αντικειμένου.

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

Κλάδος της καθαρής φιλοσοφίας που μελετάει την ουσία, τις μορφές, τις πηγές, τις δυνατότητες, την αξία και τα όρια της αληθινής γνώσης του έξωτερικού κόσμου και του Έγώ μας. Έμφανίστηκε σαν αυτότελης έπιστήμη στα μέσα του 19 αί., αφού απόσπασε από τη μεταφυσική το γνωσιολογικό πρόβλημα. Στο 19 και στην αρχή του 20 αί. εμφανίστηκε ένα πλήθος από κατευθύνσεις της γνωσιολογίας: έμπειρισμός, έμ-

πειριοκριτικισμός, ιδεαλισμός, κριτικισμός, φαινομεναλισμός, θετικισμός, πραγματισμός, ρεαλισμός, σκεπτικισμός και αισθησιαρχία. Όλα αυτά τα φιλοσοφικά ρεύματα διαμορφώθηκαν από τη διαφορετική εξήγηση που δίνουν στο πρόβλημα της πηγής της γνώσης, εάν δηλαδή ή γνώση προέρχεται από την έμπειρία ή τη νόηση.

ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ Η ΓΝΩΣΙΣ

Φιλοσοφικά – θρησκευτικά συστήματα που δημιουργήθηκαν κατά τους πρώτους αιώνες της ανάπτυξης και διάδοσης του Χριστιανισμού μεταξύ τών όπαδών της νέας θρησκείας. Στην Καινή Διαθήκη ό όρος “γνώσις” σημαίνει μία δωρεά του θείου πνεύματος χάρη στην όποία ό πιστός συλλαμβάνει ένοραματικά το έσχατο νόημα τών θρησκευτικών φαινομένων. Οι μη έκκλησιαστικοί Γνωστικοί (Βασιλείδης, Βαλεντίνος, Σατούρνιος, Τατιανός, Μαρκίων, Καρποκράτης κ.ά.) συνένωσαν την Γνώσιν με αρχαίες ανατολικές, ιδιαίτερα με περσικές και συριακές θρησκευτικές παραστάσεις, με Ιουδαϊκή θεολογία, πλατωνική, στωϊκή και πυθαγόρεια φιλοσοφία. Οι έκκλησιαστικοί Γνωστικοί (Κλήμης από την Άλεξάνδρεια, Όριγένης) ήθελαν μόνον να στηρίξουν τη Χριστιανική πίστη. Κοινό χαρακτηριστικό όλων τών γνωστικών συστημάτων είναι το ότι άρνούνται τη συνύπαρξη του καθαρού πνεύματος – θεού (το άπόλυτο αγαθό) και ύλης (το κακό)

καὶ τὸ ὅτι ἐπιδιώκουν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἔνωση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μετὰ τὸ θεῖο καὶ τὸ ὑπεράνθρωπο μετὰ τὴν ἔκσταση καὶ τὴν τελετουργία. Ἡ τάση τῶν Γνωστικῶν νὰ μὴ ἀρνοῦνται στὴν πίστιν, ἀλλὰ νὰ θέλουν νὰ προχωρήσουν στὴν ἐπεξεργασία καὶ κατανόησιν τῶν θεμελιωδῶν προτάσεων τοῦ Χριστιανικοῦ κηρύγματος μετὰ γνωστικὰ μέσα ὁδήγησε τὴν Ἐκκλησία στὸ μεγαλύτερον ἐσωτερικὸ κίνδυνον. Οἱ

ρίζες τοῦ γνωστικισμοῦ φτάνουν στὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὡστόσο αὐτὸς ἀκμάζει στὸ 2 αἰ. μ.Χ. Ἄπο τὸ γνωστικισμὸ προήλθε ὁ μανιχαϊσμός, τὸν ὁποῖο ἴδρυσε στὰ μέσα τοῦ 3 αἰ. μ.Χ. ὁ Πέρσης Μάνης. Στὸ μεσαίωνα ὁ γνωστικισμὸς ἐπηρέασε τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ ἀργότερα τὶς διάφορες μορφῆς τοῦ πνευματικοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴ θεοσοφία καὶ τὴν ἀνθρωποσοφία.

ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ

“Θείον ὄν”, ἔτσι ὀνόμαζε ὁ Σωκράτης μία “ἔσωτερικὴ φωνή”, ποὺ τὸν προειδοποιούσε, ὅταν σκεπτόταν, νὰ μὴ κάνει κάτι μὴ ὀρθό, κάτι ἀντίθετο πρὸς τὸ ἀγαθό. Στὴν Ἀπολογία λέει γι’ αὐτό: “ἔμοι δὲ τοῦτ’ ἔστιν ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον φωνὴ τις γιγνομένη, ἥ, ὅταν γένηται, ἀεὶ ἀποτρέπει με τοῦτο, ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δὲ οὐποτε”. Ἡ δύναμη, ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν αὐτὴ ἡ φωνὴ εἶναι ὁ θεὸς ἢ οἱ θεοί, οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ποὺ μιλάνε στοὺς ἀνθρώπους διὰ τῶν μαντείων.

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης, ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς. Εὐρέτη τῆς διαλεκτικῆς ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Ἐλεάτη φιλόσοφο Ζήνωννα. Γιὰ τὸ Σωκράτη διαλεκτικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς συζήτησης γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν ἐννοιῶν, γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ὑψιστὴ ἐπιστήμη, ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν ἰδεῶν. Στοὺς σοφιστὲς ἐγένετο ἡ διαλεκτικὴ πνευματικὸ ὄπλο στὸν ἀγῶνα τοὺς γιὰ τὸν κλονισμό ὄλων τῶν ἀξιών τῆς ἱστορικῆς παράδοσης. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς διαλεκτικὴ τὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιεῖ μόνον τὶς τυπικὲς λογικὲς σχέσεις καὶ γι’ αὐτὸ καταλήγει σὲ πιθανά, τυχαῖα (“πρὸς δόξαν”) συμπεράσματα. Ἀπὸ τὸ

μεσαιῶνα ὡς τὸν 18 αἰ. χαρακτηρίζεται ὡς διαλεκτικὴ ἡ συνηθισμένη (σχολικὴ) λογικὴ. Ἡ διαλεκτικὴ ὡς φιλοσοφικὴ μέθοδος εἶναι μία διαδικασία ποὺ προχωρεῖ βαθματῶς μὲ λόγο καὶ ἀντίλογο, θέση καὶ ἀντίθεση, ἀπὸ πρόταση σὲ πρόταση, ἀπὸ ἐννοια σὲ ἐννοια, ἕως τὶς πῶ γενικὲς ἐννοιες, γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ ἀκριβῶς ἡ ὄντολογικὴ τους ἀξία καὶ νὰ καθοριστεῖ ἔτσι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων. Γιὰ τὸν Κάντιο ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μία ψευτοφιλοσοφία, μία “λογικὴ τῆς ἀπάτης, ἐπειδὴ ἐπιδιώκει μόνον μὲ λογικοὺς τυπικοὺς κανόνες, χωρὶς νὰ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία, νὰ διευκρινίσει μεταφυσικοῦ εἶδους γνώσεις. Στὴν “Υπερβατικὴ Διαλεκτικὴ” τοῦ ἀποκαλύπτει τοὺς παραλογισμοὺς καὶ τὶς ἀντιφάσεις, στὶς ὁποῖες πέφτει ὁ καθαρὸς λόγος ὅταν ἐφαρμόζει τὸ ἀξίωμα τῆς ἀπόλυτης ἐνότητας τῶν γνώσεων στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρίας. Τὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τῆς διαλεκτικῆς συμπληρώνει ἡ Ἑγελιανὴ φιλοσοφία, στὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ πραγματικότης θεωρεῖται ὡς διαλεκτικὴ κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ πορεία τῶν ὄντων γενικά. Ἡ διαλεκτικὴ ὀρίζεται ὡς “ἡ ἐπιστημονικὴ ἐφαρμογὴ τῆς νομοτέλειας ποὺ ὑπάρχει στὴ φύση τῆς σκέψης καὶ σύγχρονα ἡ ἴδια ἡ νομοτέλεια”. Ἡ σκέψη ἀναπτύσσεται διαλεκτικά. Τὸ πρῶτο

στάδιο κάθε έννοιας (θέση) έμπεριέχει την αντίφασή της (άντιθεση), ή όποια την έξαναγκάζει νά βγει άπό τόν έαυτό της και νά συναιρεθει μαζί με την αντίφαση σέ μία άνωτερη και γενικότερη έννοια (σύνθεση). Βάση τής διαλεκτικής μεθόδου τού Εγέλου είναι ή πρόταση: "κάθε λογικό είναι και φυσικό και κάθε φυσικό είναι και λογικό". Μ' ατή την άπόφανση δικαιολογείται ή πορεία τής εξέλιξης τής κοινωνίας σαν επιβαλλόμενη άπό άτεγκτη λογική άναγκαιότητα. Άπό τó φιλοσοφικό σύστημά τού Έγέλου πήρε ó Μάρξ τη διαλεκτική μέθοδο και άνάπτυξε άπ' ατή τó διαλεκτικό και τόν ιστορικό ύλισμό.

ΔΙΑΜΕΣΗ ΓΝΩΣΗ (diskursif)

Είναι ή νοητική ένέργεια πού καταλήγει στή σαφή γνώση ένός νοηματικού συνόλου άφου περάσει μία σειρά άπό διάμεσα μέρη, άπό μία σκέψη στήν άλλη. Στόν Κάντιο ατή ή συλλογιστική ίκανότητα είναι αντίθετη πρòς τήν ένόραση

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ένα πλήθος άπό πνευματικά κινήματα, τά όποια χαρακτηρίζει ή προσπάθεια ν' άπαλλάξουν τó ανθρώπινο πνεύμα άπό τις μεσαιωνικές προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες και τήν πίστη σέ κάθε άθθεντία τής παράδοσης με τή διάδοση σαφών και βέβαιων γνώσεων, θεμελιωμένων στήν έλεύθερη και αυτόνομη νόηση.

Ό Διαφωτισμός περιλαμβάνει περίπου τόν αιώνα μεταξύ τής "ένδοξης επανάστασης" (glorius revolution) τών Άγγλων και τής Γαλλικής Έπανάστασης. Άρχισε στήν Άγγλία, όπου ή πτώση των Στούαρτ έλευθέρωσε τó δρόμο για μία ίσχυρή άνάπτυξη τών πνευματικών και υλικών ένδιαφερόντων, και άπ' έκει μεταφυτεύτηκε στή Γαλλία, όπου κάτω άπό τήν πολιτική, έκκλησιαστική και κοινωνική πίεση τού κατεστημένου (ancien regime) πήρε κοινωνικό και ήθικοκριτικό χαρακτήρα. Μετά διαδόθηκε στή Γερμανία και συγχωνεύτηκε με τή φιλοσοφία τού Λάϊμπνιτς και τής σχολής του. Στήν Άγγλία άρχισε περίπου με τήν "Έπιστολή για τήν άνεξιθρησκεία" τού Λόκ (1689). Στις άρχές του ό Διαφωτισμός, τόσο στήν Άγγλία όσο και στή Γερμανία, άνάζητάει τή λογική στήν ούσία και στήν εξέλιξη τών πραγμάτων, στή λογική θρησκεία και στό φυσικό δίκαιο, στήν πρωταρχική καθαρή τους μορφή. Στή μεταγενέστερη μορφή του επιδιώκει τή δημιουργία τής όρθής θρησκείας και τού όρθου κράτους, πού νά ίκανοποιούν τις άπαιτήσεις τού νου τού ανθρώπου ως λογικού όντος. Ό γαλλικός Διαφωτισμός στράφηκε άπό τήν άρχή κατά τής άθθεντίας τής παράδοσης και τής άπολυταρχίας, ένw ό άγγλικός έπιχείρησε νά θεμελιώσει όρθολογικά τις κατακτήσεις μιάς πραγματοποιημένης επανάστασης. Ό άγωνας τού γαλλικού Διαφωτισμού γίνονταν διαρκώς όξύτερος και στρεφόταν όχι έναντίον ιδεών, αλλά έναν-

τίον πολιτικῶν δυνάμεων προσφέροντας τὰ πνευματικά ἄλλα στοὺς ἀστοὺς ποὺ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικράτηση. Οἱ περισσότεροι διαφωτιστὲς πίστευαν ὅτι ἀπὸ τὸ διαφωτισμὸ τοῦ λαοῦ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας ἢ νὰ γίνῃ ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ἀπὸ τοὺς φωτισμένους ἡγεμόνες (Βολταίρος). Τῇ διάδοσῃ τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑποδοθήθηκε ἡ ἔκδοσις τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ὁ Διαφωτισμὸς ἀφύπνησε τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς, ἀπελευθέρωσε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ μεταφυσικὰ δεσμά του καὶ θεμελίωσε μὲ τὰ συμπεράσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μίαν φυσικοεπιστημονικὴν κοσμοθεωρίαν. Τὸ κύριον σημεῖον τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι κατὰ τὸν Κάντιον "ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ὁ ἴδιος ὑπεύθυνος". Μέσο γιὰ τὴν αὐτοεξύψωση καὶ ἠθικὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἴδια ἡ σκέψις ("κάθε στιγμή νὰ σκέπτεσαι ὁ ἴδιος" Κάντιος). Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι: Φρ. Βάκων, Χόμς, Λόκ, Χιούμ στὴν Ἀγγλίαν· Μπαύλ, Βολταίρος, οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς, Ρουσσώ, Μοσσεσκιέ, Ντιντερό στὴ Γαλλίαν· Βόλφ, Λέσσινγκ, Κάντιος, Φρειδερίκος ὁ Μέγας στὴ Γερμανίαν.

ΔΙΚΑΙΟ ΘΕΤΙΚΟ

Ὁ δεσμευτικὸς γιὰ ἄλλους κανὼνας συμβίωσης ἀνθρώπων μέσα σὲ μίαν πολιτικὴν — κοινωνικὴν ὁμάδα, ποὺ στηρίζεται στὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης. Τὸ θετικὸ δίκαιον, ποὺ προήλθε

ἀπὸ τὶς συνήθειες καὶ τὸ ἔθιμον, προσδιορίζεται ἀναντίρρητα ἀπὸ τοὺς μεταβλητοὺς ὄρους ζωῆς, ἀπὸ ἐπιδράσεις ἐθνικῶν, οἰκονομικῶν, ψυχολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ πραγματώνεται στὸ κράτος. Ἡ νομοθεσία ἀποσκοπεῖ σ' ἕναν κατὰ κάποιον τρόπο καθορισμὸν καὶ διευκρίνησιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ὅσῳ ὅσον στὴν οὐσίαν τὸ κράτος διαμορφώνει μὲ τοὺς νόμους τὶς κοινωνικὰς σχέσεις, καθορίζει δεσμευτικὰ τοὺς πολιτικοὺς, οἰκονομικοὺς σκοποὺς του καὶ ρυθμίζει ἀνάλογα τὴν διοίκησιν. Ἡ ἀνάγκη θέσπισιν νόμων γιὰ τὸν περιορισμὸν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων ἦταν ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ γεννήθηκε τὸ κράτος ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τῆς κοινωνίας. Ὁ φόβος τῆς ἀναρχίας, τῆς ἀνομίας καὶ τῆς βίας δημιούργησαν τὸ ἀντικειμενικὸ δίκαιον. Μέτρο τῆς νομικῆς δραστηριότητος τοῦ σύγχρονου κράτους εἶναι ὁ νόμος καὶ ἡ νομοθεσία ἢ πρωταρχικὴ λειτουργία του. Μὲ τοὺς δεσμευτικοὺς νομικοὺς κανόνες προσφέρεται στὸ κράτος ἕνα ἰδιαιτεροῦ μέσο γιὰ νὰ ρυθμίζει τυπικὰ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις, νὰ καθορίζει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν καὶ τὴν νομικὴν θέσιν τῶν διάφορων οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πολιτιστικῶν ὁργανώσεων. Τὸ δίκαιον νομοποιεῖ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κράτους μὲ τὸ νὰ τοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ ἐκπληρῶνῃ τὴν προστατευτικὴν ἀποστολὴν του καὶ τὸ κράτος πραγματοποιεῖ τὸ δίκαιον μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ἀναγκασμὸν. Στὰ διατάγματα τοῦ κρά-

τους αποκαλύπτεται ένα μεγάλο μέρος των νομικών κανόνων. Σε έννοιες και κανόνες δικαίου μορφοποιούνται και εκφράζονται οι σκοποί των κυβερνήσεων. Χωρίς το στοιχειώδες αξίωμα της ιδέας του δικαίου δεν μπορεί να υπάρξει το κράτος δικαίου. "Κανένα κράτος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς δίκαιο, κανένα δίκαιο χωρίς κράτος", υποστηρίζει ο Αθγουστίνος. 'Απ' αττή τη συνύφανση της έννοιας του δικαίου με την έννοια της κοινωνικής ομάδας, της πολιτείας, συνάγονται λογικά τὰ κύρια γνωρίσματα του. Ουσιαστικά κάθε τάξη δικαίου, σ' αντίθεση προς τή βία, είναι τουλάχιστον ή τάση για πραγματοποίηση της δικαιοσύνης. Στην αντικειμενική ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης πρέπει τὸ θετὸ δίκαιο νὰ περικλείει τὴν ιδέα της δικαιοσύνης, της ὀρθότητας, της ασφάλειας, της ἰσότητας καὶ της λογικῆς. Στην έννοια του δικαίου περιέχεται καὶ ἡ έννοια της ἐλευθερίας. Δὲν ὑπάρχει κράτος δικαίου ὅπου νὰ μὴν ὑπάρχει ἐλευθερία. 'Η ἀτομικὴ ἐλευθερία, πὸν εἶναι ἀπαραβίαστο δικαίωμα κάθε ἀνθρώπου, δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὸ γραπτὸ νόμο παρὰ μόνο σὲ δύο περιπτώσεις: ὅταν τὸ ἀτομο παραβιάζει τὶς ἐλευθερίες τῶν ἄλλων, καὶ ὅταν ἀρνεῖται νὰ ἐκτελέσει ὅ,τι τὸ δίκαιο ἀπαιτεῖ γιὰ χάρη του κοινού συμφέροντος. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία, πὸν εἶναι τὸ νόημα κάθε δικαίου, ἐμφανίζεται ὡστόσο σὲ κάθε συγκεκριμένη ἱστορικὴ κατάσταση με μία ἄλλη, νέα μορφή· τὸ περιε-

χόμενό της ἐκφράζει κάθε φορά ὀρισμένες κοινωνικὲς καταστάσεις. Μὲ τὴν έννοια τοῦ δικαίου ταυτίζεται, ὅπως ἀναγνώρισε πρῶτος ὁ Ἄριστοτέλης, καὶ ἡ έννοια της ἐπιείκειας, με τὴν ὁποία ἐπανορθώνονται τὰ ἁμαρτήματα πὸν συνεπιφέρει ἡ καθολικὴ καὶ ἀναγκαστικὰ σχηματικὴ καὶ ἀτεγκτὴ διατύπωση τῶν κανόνων τοῦ δικαίου. 'Η ιδέα τοῦ δικαίου ὡς μίας τάξης τοῦ κόσμου, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, εἶναι πάντοτε καὶ παντοῦ ἡ ἴδια. Κάθε νομικὸς κανόνας πρέπει νὰ πραγματοποιεῖ μία ὑποχρεωτικὴ ἠθικὴ ἐπιταγή. Ἄν ἦταν τὸ δίκαιο μία ἀπλή λειτουργία της ἀχαλίνωτης κρατικῆς δυνάμεις, τότε θὰ καταστρεφόταν ἡ έννοια της τάξης καὶ της προστατευόμενης ἐλευθερίας. Νόμοι πὸν ἔχουν τὸν χαρακτήρα της σκοπιμότητας, της ἀδικίας, της ἀνηθικότητας, δὲν ἔχουν κύρος καὶ δὲν τοὺς σέβονται ἐκεῖνοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐγιναν ἢ τοὺς σέβονται ἀπὸ φόβο. Γιὰ νὰ πραγματοποιεῖται ἡ έννοια τοῦ δικαίου, πρέπει ἕνας νόμος, πὸν ἐπιτρέπει ἢ ἀπαγορεύει κάτι, νὰ εἶναι δίκαιος, νὰ ἐφαρμόζεται γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες χωρὶς διάκριση καὶ νὰ ἐρμηνεύεται σωστὰ ἀπὸ τοὺς δικαστές. Γιὰ τὸ ὅσο καὶ ἂν προσδιορίζεται τὸ δίκαιο ἀπὸ ἱστορικὰ μεταβαλλόμενους ὁρους, ὡστόσο τὸ ἀποφασιστικὸ περιεχόμενό του τὸ παίρνει, ὅπως καὶ ἡ ἠθικὴ, ἀπὸ τὸ βαθμὸ ὀνυπευθυνότητας ἐκεῖνων πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται. Δίκαιο καὶ πνευματικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, δηλ

ἠθική, εἶναι ἀναμεταξὺ τους ἀδιάσπαστα συνδεδεμένα. Μόνο ἡ συμφωνία τοῦ δικαίου μέ τῆ ἠθική τάξη δίνει στοῦ δίκαιο δεσμευτική γιά ὅλους δύναμη.

ΔΙΚΑΙΟ ΦΥΣΙΚΟ

Οἱ αἰώνιοι καί ἀναλλοίωτοι κανόνες τοῦ δικαίου μέ τὸ γενικό καί ἀπόλυτο κύρος, ποὺ εἶναι θεμελιωμένοι στῆ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὸ κύριο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. Ἡ ἰδιαίτερη προβληματική του ἐμφανίζεται στὸν ἑλληνικό Διαφωτισμό τοῦ 5 αἰ.π.Χ., στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν. Πρῶτοι οἱ σοφιστὲς ἔκαμαν τὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ποὺ ἀνταποκρίνεται στῆ "φύση" τοῦ ἀνθρώπου, καί τοῦ θετικοῦ δικαίου, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καί στοῦ ὁποῖο στηρίζεται τὸ κράτος. Στὸ φυσικό δίκαιο πίστευαν οἱ σοφιστὲς ὅτι κρύβεται ἡ πρωταρχική ἐννοια τῆς πολιτικῆς ἰσότητος καί τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ φυσικοὶ νόμοι περιέχουν ἀλήθεια, ἠθική ἀξία καί γι' αὐτὸ ἔχουν αἰώνια ἰσχύ. Μ' αὐτὴ τὴ διάκριση θετοῦ καί φυσικοῦ δικαίου συσχετίζονται δύο ζητήματα: ἂν προέρχονται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου οἱ κανόνες, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποῖους μπορούμε νὰ κρίνουμε γιά τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ ὀρθότητα τοῦ δικαίου, καί ἔπειτα τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους: πῶς εἶναι δυνατό νὰ συνδυαστεῖ τὸ ἀπόλυτο κύρος μέ τὸ ἀναμφισβήτη-

το καθορισμὸ ὄλων τῶν ἐθίμων καί κάθε δικαίου ἀπὸ ἱστορικούς καί κοινωνιολογικούς παράγοντες. Ποιὰ σημασία ἔχει ἡ ἀντίφαση μᾶς συγκεκριμένης ἐννομῆς τάξης μέ τοὺς φυσικούς κανόνες τοῦ δικαίου. Οἱ διαφορὲς θεωρίες γιά τὸ φυσικό δίκαιο διακρίνονται κυρίως ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πλάτων μέ τὴ διδασκαλία του γιά τὶς ἰδέες ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας γιά τὸ ἰδανικό φυσικό δίκαιο καί αὐτὸν ἀκολουθεῖ ὁ μεσαιωνικός Χριστιανισμός. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνο προικισμένο μέ λογικό ὄν καί καθοδηγεῖται στῆ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς τάξης ἀπὸ ἐκ τῶν προτέρων δοσμένες ἀρχές, ἀπὸ τὶς ἀπόλυτες ἰδέες τοῦ ἀγαθοῦ καί τοῦ δικαίου. "Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν, χάρη στοῦ λογικό τους, στοῦν παγκόσμιο νοῦ ("λόγος"), ποὺ τοὺς μιλάει σὰν φωνὴ τῆς συνείδησης καί τοὺς ὑπαγορεύει τὸ ἀγραφο δίκαιο, τὸ φυσικό δίκαιο. Ὁ φυσικός νόμος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀθθαίρεσία, ἀπὸ κάθε μεταβολὴ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης λαῶν καί κρατῶν. Οἱ νόμοι τοῦ θετικοῦ δικαίου πρέπει νὰ κρίνονται μέ βάση τὶς ὑπερχρονικὲς διατάξεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί μέ τὴ νομοθεσία νὰ πλησιάζουν αὐτὸ τὸ ἰδανικό. Στῆ σχολαστικὴ φιλοσοφία (Θωμᾶς Ἀκινάτης) τὸ φυσικό δίκαιο παρουσιάζεται ὡς παραλλαγή τοῦ θείου νόμου, ὡς ἐκδήλωση τοῦ θείου λογικοῦ, ποὺ καθορίζει ἀντικειμενικά τὴν τάξη ὄλων τῶν ὄντων. Ὁ αἰώνιος νόμος παρομοιάζεται μέ μία

σφραγίδα, ὁ φυσικὸς νόμος μὲ τὸ ἀποτύπωμά της στὴ λογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Στους νεώτερους χρόνους ἡ θεωρία γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γρότιο, πραγματοποιήθηκε στὸν ἀγγλικὸ — γαλλικὸ διαφωτισμὸ (Λόκ, Ρουσσώ, Ἐλβέτιο) καὶ θεμελιώθηκε βαθύτερα ἀπὸ τὸν Κάντιο καὶ τοὺς φιλόσοφους τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Τὸ φυσικὸ δίκαιο διακρίνεται ἀπὸ τις ἀρχαῖες ἰδεολογικὲς θεωρίες γιὰ τὸ ἀγραφο δίκαιο καὶ τὴ θρησκευτικὴ μεταφυσικὴ. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου ἐξετάζεται πᾶνω σὲ καθαρὰ ὀρθολογικὴ βάση: Τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὸ λογικὸ καὶ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀπὸ τις ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ λογικοῦ ἀπορρέυσαν τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὰ ὁποῖα στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προηγήθηκαν ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη. Δίκαιο εἶναι αὐτὸ ποὺ λογικὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Οἱ φυσικοὶ κανόνες τοῦ δικαίου εἶναι βασικὲς ἀλήθειες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ποὺ μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μὲ τὸ λογικόν. Σημεῖο ἀφετηρίας στὴν κοινωνιολογικὴ διδασκαλία τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ συνείδηση τῆς κοινωνίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ διαμορφώνεται τὸ θετικὸ δίκαιο. Ἡ συνείδηση εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς συλλογικῆς ἠθικότητος. Ὡστόσο, τὸ φυσικὸ δίκαιο χρειάζεται γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ μία ρεαλιστικὴ δύ-

ναμη, τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Τὸ κράτος ὑπάρχει γιὰ νὰ τὸ προστατεύει καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόζει στὴν πράξη. Τὸ κράτος εἶναι ὁ ἐγγυητής, ὁ προστατῆς τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτό, ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸ κράτος καὶ δὲν περιορίζεται στὰ σύνορα ἑνὸς κράτους. Οἱ πολέμοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι θετικὸ προῖον τῆς ἐξέλιξης καὶ ἔχει ὡς μοναδικὴ πηγὴ τὴν κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ βούληση. ("τὸ δίκαιον οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμος" Ἀρχέλαος). Πιὸ πολὺ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ τὸ πραγματικὸ δίκαιο ποὺ ἰσχύει σ' ἕνα κράτος ὡς προῖον τῆς κατανομῆς τῆς δυνάμεως σ' αὐτό. Τοῦτο συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ ἔθιμικὸ δίκαιο, τὸ περιβάλλον καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Στὴν κατηγορία τῶν ἐμπειρικῶν ὑπάγεται καὶ ἡ οἰκονομικὴ σχολὴ (Μάρξ, Ἐνγκελς) ἢ ὁποῖα διδάσκει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι δημιούργημα οἰκονομικῶν αἰτιῶν, ἀνανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν ὀρων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ἱστορικὴ σχολὴ (Σαβινὴ) θεωρεῖ τὸ δίκαιο ὡς προῖον τοῦ πνεύματος κάθε λαοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης. Μ' αὐτὴ τὴ μεταβολὴ τῆς φυσικῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἄρχισε ἡ περίοδος τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ. Ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γίνεται μόνον τὸ θετικὸ δίκαιο καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας γίνονται πηγὴ δικαίου. Οἱ σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὸ δίκαιο σταμάτησαν προσωρινὰ τὴν διχο-

γνωμία τους γύρω από τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου συμφωνώντας στὴν ἀναγνώριση, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει ἓνα ἀμετάβλητο, ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μεταβολὲς δίκαιο, πού νὰ χρησιμεύει ὡς μέτρο γιὰ κάθε νομικὴ τάξη. Ὡστόσο παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει ἓνα “δυνάμει” φυσικὸ δίκαιο, πού προκύπτει ἀπὸ τὸν κριτικὸ ἔλεγχο τῶν κοινωνικῶν δεδομένων καὶ αὐτὸ ἐννοεῖται ἢ ὡς ἓνα ὀλοκληρωτικὸ μέρος τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ ὡς προϊὸν τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

ΔΙΚΑΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς γένεσής του, τῆς συνάρτησής του μὲ ἄλλα φαινόμενα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, τῆς καταλληλότητος τῶν νομικῶν θεσμῶν, τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠθικῶν σκοπῶν πού περιέχονται σ’ αὐτούς. Τῆ συστηματικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, πού καθορίζει ὡς σήμερα τὴν εὐρωπαϊκὴ νομικὴ σκέψη, ἴδρυσαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸν Ἡσίοδο οἱ θεότητες τῆς δικαιοσύνης Θέμις καὶ Δίκη ἀποτελοῦσαν τὴν ἔκφραση μιᾶς ἀνώτερης ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς δυνάμεις πού ἱκανοποιεῖ δίκαιες ἀπαιτήσεις, διαφυλάττει τὴν ἠθικὴ τάξη καὶ τιμωρεῖ τοὺς παραβάτες τοῦ ἔθιμοῦ δικαίου. Ἰδιαίτερη σημασία ἀπόκτησε ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης μὲ τὴν συμπερίληψή της στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι εἶδαν τὴν κυριαρχία τῆς Δίκης στὴν κοσμολογικὴ — με-

ταφυσικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Γιὰ τὴν πολιτειακὴ κοινωνικὴ ἠθικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς “πόλεως” ἡ δικαιοσύνη εἶναι μία περιεκτικὴ ἔννοια, ἡ οὐσία τῆς ὁποίας ἦταν ριζωμένη βαθιὰ στὴ θρησκεία καὶ στὴν πολιτεία. Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ὑπακοὴ στὸ νόμο ταυτίζονται. Μία πραγματικὴ μεταβολὴ τῆς ἔννοιας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου ἔγινε μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν πολιτεία. Οἱ σοφιστὲς θεμελίωσαν καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες στὴν ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη καὶ στὴν ὠφελιμοκρατία. Πρῶτοι οἱ σοφιστὲς ἔκαναν τὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ “φυσικοῦ” δικαίου καὶ τοῦ “θετικοῦ” δικαίου. Ὁ Πλάτων μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὶς ἰδέες ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας γιὰ τὸ ἰδεῶδες φυσικὸ δίκαιο. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ δίκαιο ἔχει τὶς ρίζες του στὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὰ ζῶα εἶναι τὸ ὅτι αὐτὸς ἔχει αἴσθησι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου. Τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὶς ὀρμὲς καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὅποιος προτιμᾷ ἀντὶ τῆς ἀπόλυτης ἀναρχίας καὶ ἀνομίας τὴν ἀρμονικὴ ρύθμιση τοῦ βίου τῆς κοινότητος, τὴν προστασία τῆς ζωῆς του, τῆς τιμῆς, τῆς περιουσίας, τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Στοὰ ὑποστηρίζει, συνεχίζοντας τὴ βασικὴ διδασκαλία τῶν Κυνικῶν, τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐνιαίου φυσικοῦ νόμου πού ἀντικαθρεφτίζεται στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ θεωρεῖ ὡς ὑψιστὴ

ἠθικὴ ἐπιταγὴ τὴν ὑποταγὴ σ' αὐτὸν μετὰ τὴν κατανίκηση τῶν παθῶν. Τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὴν ἀναπτύξαντες οἱ Στωικοὶ σύμφωνα μετὰ τὸ πνεῦμα ἐνὸς ἐλευθέρου κοσμοπολιτισμοῦ, ποῦ εἶναι θεμελιωμένοι σὲ γενικοὺς ἀνθρώπινους καὶ ἠθικοὺς κανόνες. Οἱ Ἐπικούρειοι ἀντιπαραθέτουν στὴ Στωικὴ ἠθικὴ τὸ ὠφελιμιστικὸ καὶ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα: Δίκαιο εἶναι τὸ ἀποτελεσμα μίας ὠφελιμιστικῆς συμφωνίας γιὰ νὰ τερματιστεῖ ὁ ἀγῶνας μεταξὺ τῶν ἀπὸ τὴ φύση τους δυσκοινώητων ἀνθρώπων. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἀναπτύξαντες μίαν αὐτοτελῆ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ δέχτηκαν τὶς ἀντιλήψεις τῆς Στοᾶς, τὶς ὁποῖες ὁ Κικέρων συνέδεσε μετὰ τὶς ρωμαϊκὰς ἀντιλήψεις καὶ τὸ καθῆκον. Στὴν Ἀναγέννηση πραγματοποιεῖται ἡ χειραφέτηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἠθικὴ. Ὅλες οἱ θεωρίαι γιὰ τὸ δίκαιο ἐξετάζουν τοῦτο πάνω σὲ μίαν καθαρὰ ἀνθρώπινη, ὀρθολογιστικὴ βάση. Οἱ νομικοὶ κανόνες εἶναι ἀναγκαῖο δημιούργημα τῆς κοινῆς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους λογικῆς. Τὸ ἀπόλυτον λογικὸν δίκαιο εἶναι ἡ μετὰ ἀπόλυτον κύρος ἰδέα τοῦ δικαίου, τὸ πρότυπον σύμφωνα μετὰ τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται καὶ διαμορφώνεται τὸ θετικὸν δίκαιο. Στὶς ἰδεαλιστικὰς θεωρίας γιὰ τὸ φυσικὸν δίκαιο τοῦ Γροτίου καὶ τοῦ Βόλφ δίκαιο εἶναι αὐτὸ ποῦ συμφωνεῖ λογικὰ μετὰ τὴν κοινωνικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἱκανὸν νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνθρώπινον συμβίωσιν. Ὁ Χόμπερτ ταυτίζει τὸ δί-

καιον μετὰ τὴ δύναμιν καὶ ἀνάγει τὴ δεσμευτικότητα τοῦ θετικοῦ δικαίου μόνον στὴν ἀξία του γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς τάξεως. Μία στροφὴ στὴ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ ὁ κριτικισμὸς τοῦ Καντίου. Ἡ Καντιανὴ ἠθικὴ ἀποκλείει τὴ δυνατότητα νὰ παραχθοῦν κανόνες μετὰ γενικὸν καὶ ἀπόλυτον δεσμευτικὸν κύρος ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀποκάλυψιν ἢ τὸ νοῦ. Τὸ δίκαιο ὀρίζει ὡς "σύνολον ὄρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι δυνατόν νὰ συνενωθοῦν ἢ ἀθβαιρεσία τοῦ ἐνὸς μετὰ τὴν ἀθβαιρεσία τοῦ ἄλλου". Τὸ δίκαιο χωρίζεται ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ἠθικὴν, ὥσπὸς εἶναι στὴν ὑπηρεσίαν της, ἐπειδὴ ὀφείλει νὰ δίνει τὴν δυνατότητα στὸν ἀνθρώπον νὰ ἐκπληρῶναι τὰ καθήκοντά του καὶ νὰ ἀσφαλίζει τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν του. Σύμφωνα μετὰ ἄλλας θεωρίας, ἡ γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῶν κανόνων δικαίου καθορίζονται μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν. Οἱ τάξεις δικαίου εἶναι προϊόντα τῶν νομοθετῶν (τοῦ ἰσχυροῦ ἢ ἰσχυρῶν ὀμάδων), ποῦ διαμορφώνουν τὴν ἐννομητὴν τάξιν ἀνάλογα μετὰ τὶς ἀνάγκας τῆς πραγματικότητος ἢ τοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς τους. Δίκαιο εἶναι ἡ τάξις ποῦ θεσπίζεται καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον. Δὲν περιέχει ἀλήθειαν, εἶναι μόνον ἓνα σύστημα συγκεκριμένων διατάξεων ποῦ καθορίζονται ἀπὸ τὴν νομοθεσίαν: "Ἡ ἀθθεντία, ὄχι ἡ ἀλήθεια κάνει τὸ νόμον" (auctoritas non veritas fecit legem). Τὸ δίκαιο ποῦ κάθε φορὰ ἰσχύει ἐξηγεῖται αὐτοκρατικὰ ἀπὸ ψυχολογικοὺς καὶ

κοινωνικούς παράγοντες, ως ένα άπλο μέσο για την προσαρμογή σὲ μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις. Αὐτὴ τὴν ἀντίληψη δικαίου ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ ὁ μαρξισμός. Γι' αὐτὸν τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ μορφή τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, τῆς οἰκονομικῆς βάσης τῆς κοινωνίας. Τὸ προβάδισμα τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα τονίζεται καὶ στὴ φιλελεύθερη ἀστικὴ παράταξη ("τὸ δίκαιο εἶναι προϋπόθεση καὶ διασφάλιση τῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν τοῦ κράτους, καὶ συγκεκριμένα τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων"). "Ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίαι ἔχουν ὡς ἀφετηρία μίαν ἐμπειρικὴν ἀντίληψιν τοῦ δικαίου. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ βιολογικὰς, πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖαι ἀνάγουν τὸ δίκαιο στὸ ἔστικον τῆς αὐτοσυντήρησης, στὴ ροπὴ πρὸς τὴν ἀπόλαυσιν, στὰ φυλετικὰ ἔστικα, στὶς ὁρμὰς ἀπόκτησης δυνάμεως, περιουσίας. Τὸ πνεῦμα εἶναι μόνον ὄργανον γιὰ τὸν ἐξουσιασμόν τῆς ζωῆς, τὸ φανάρι πού φωτίζει τὸν ἄνθρωπον γιὰ νὰ ρυθμίζει τὴν ἐξωτερικὴν διαγωγὴν του, νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς ἰδιωτελεῖς σκοποὺς του. Ἡ ἰδέα τῆς ἁρμονικῆς τάξεως, πού συνιστᾷ τὴν συνείδησιν τοῦ δικαίου, δὲν εἶναι ἔμφυτη, δηλαδή τὸ δίκαιο δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ τὸ ἦθος καὶ τὴν ἠθικότητα, ἀλλὰ ἐξηγεῖται μὲ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ - ψυχολογικὰ αἷτια. Ὁ Μοντεσκιὲ ἐξαρτᾷ τὸ δίκαιο ἀπὸ ρεαλιστικοὺς παράγοντας (χαρακτῆρες λαῶν, τό-

πος, κλίμα), ὁ νομικὸς θετικισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι στὴ γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ δικαίου ἀρκοῦν μόνον τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα. Ἄρνείται τὴν ὑπαρξιν κάθε ἰδέας δικαίου καὶ ἀναγνωρίζει μόνον μίαν λογικὴν τοῦ δικαίου, καμία ἠθικὴν τοῦ δικαίου. Στὰ συστατικὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἀνήκει καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους τοῦ δικαίου, στὸ ὁποῖον στηρίζεται ἡ οὐσία του. Σύμφωνα μὲ τὴ θετικιστικὴν ἀντίληψιν, τὸ κύρος τοῦ δικαίου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν δυνατότητα νὰ πραγματοποιηθῇ στὴν πλειοψηφίαν τῶν περιπτώσεων. Ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία προβάλλει δύο ἀπόψεις: τὴ θεωρίαν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς βίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν τὸ κύρος τοῦ δικαίου στὴν κοινωνίαν πραγματοποιεῖται μὲ ἀναγκασμό, καὶ τὴ θεωρίαν πού ἰσχυρίζεται ὅτι τοῦτο στηρίζεται στὴν πραγματικὴν ἐπιδοκμασίαν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Σὲ στενὴν σχέσιν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους θρῆσκεται καὶ ἡ θεωρία γιὰ τὴν πηγὴν τοῦ δικαίου. Ὁ θετικισμὸς γνωρίζει μόνον ὑπαρκτὰς πηγὰς δικαίου (διατάξεις, συνθήσεις, ἔθιμα), οἱ μεταφυσικὲς θεωρίαι γιὰ τὸ δίκαιο ἀναγνωρίζουν καὶ ἔμφυτα αἰσθήματα τοῦ δικαίου, ἠθικοὺς κανόνες κ.λ.π.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἡ τέλεια ἀρετὴ, βασικὴ πρῆπόθεση γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετὰς, πού ἐκδηλώνεται ὡς συμπεριφορὰ πρὸς τὸν πλησίον ("ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τε-

λεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον" Ἀριστοτέλης). Ὁ οὐσιαστικὸς χαρακτήρας τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ σταθερὴ θέλησις ν' ἀπονέμεται στὸν καθένα αὐτὸ πού του ἀνήκει καὶ νὰ μὴν δάπτει ὁ ἕνας ἄνθρωπος τὸν ἄλλο ("συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ δάπτειν μηδὲ δάπτεσθαι" Ἐπικούρου). Ὑποκειμενικὰ ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ φρόνημα τοῦ ἀνθρώπου, στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου, μὲ τὴν ὁποία ἐξασφαλίζεται ἡ ἀνθρώπινη συμβίωση. Ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ἡ δικαιοσύνη καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἱστορικά, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴ συνείδηση μιᾶς κοινωνίας, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἀπόλυτα ἐγκυρης ἠθικῆς τάξης (φυσικὸ δίκαιο, ἠθικὸ δίκαιο). Διακρίνονται τέσσαρα εἶδη δικαιοσύνης: 1) ἡ διορθωτικὴ δικαιοσύνη ("τὸ ἐν ταῖς συναλλάγμασιν δίκαιον" Ἀριστοτέλης), ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὶς ἴσες διανομὰς τιμῶν καὶ ὕλικῶν ἀγαθῶν στὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας. Αὐτὴ ἐπιδιώκει τὸ ἴσο σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀριθμητικῆς ἀναλογίας. Δὲ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἀξία τῶν προσώπων, ἀλλὰ μόνον τὸ κέρδος καὶ ἡ ζημία, 2) ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη ("τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς δίκαιον" ἢ "τὸ διανεμητικὸν δίκαιον"), ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὶς ἰδιωτικὰς σχέσεις καὶ ἐπιδιώκει τὸ μέσο ἀνάμεσα στὸ πάρα πολὺ καὶ στὸ πολὺ λίγο. Αὐτὴ στηρίζεται σὲ μία γεωμετρικὴ ἀναλογία καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἀναλογικὴ ἰσότητα (κατανομὴ βαρῶν, καθηκόντων καὶ δι-

καιωμάτων ἀνάλογα μὲ ἱκανότητες, δυνάμεις καὶ ἀξίες. 3) ἡ νομικὴ δικαιοσύνη, ὁ φύλακας ἐγγυητῆς τῆς κοινωνικῆς τάξης, ταυτόσημη μὲ τὴ συμμόρφωση καὶ ὑπακοὴ στοὺς νόμους, 4) ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν τήρηση ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους ἄρχοντες τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ

Ἐνας πού προβάλλει ἰσχυρισμοὺς χωρὶς ἐπαρκῆ αἰτιολόγησι καὶ παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀντίθετων ἐπιχειρημάτων ἐπιμένει σ' αὐτοὺς. Κατὰ τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ δογματικὸς εἶναι ἐκεῖνος πού σ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς Σκεπτικοὺς, πού ἀμφιβάλλουν γιὰ ὄλα, προβάλλει θετικὸς ἰσχυρισμοὺς κατὰ τὸν Κάντιο ἐκεῖνος πού προβάλλει σύμφωνους μὲ τὴ ἐμπειρία μεταφυσικοὺς ἰσχυρισμοὺς. Ὁ δογματισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὄλων ἐκείνων τῶν θεωρητικῶν συστημάτων πού ἀντιμετωπίζουν μὲ πίστη τὰ προβλήματα τῆς γνώσης καὶ μὲ δεβαιότητα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι ἱκανὸς νὰ γνωρίσει τὸ εἶναι καὶ τὴν πραγματικότητα. Δὲν ὑπολογίζουν τὶς συγκεκριμένες ἀλλαγὰς καταστάσεων ἢ δὲν ἔχουν καμμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ κύρος τῆς γνώσης.

ΔΟΞΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἀπλὴ καταγραφή φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ γνωμῶν ("δόξαι") τῶν διάφορων φιλοσόφων. Πατέρας τῆς δοξογραφίας εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ δοξογραφικὸ ἔρ-

γο τού μαθητῆ του Θεόφραστου "Φυσικαὶ δόξαι" εἶναι ἡ πρώτη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

ΔΥΝΑΜΗ

Ἡ ἰκανότητα ἐνὸς πνευματικοῦ ὄντος νὰ πραγματοποιεῖ ἓνα σκοπὸ πού διάλεξε ἐλεύθερα καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του κατὰ τῶν ἀντιστάσεων πού πιθανὸν ν' ἀναφέρονται εἴτε στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του εἴτε στὸ περιβάλλον του. Ἡ ἀνθρώπινη θέληση στὴν ἐπιδίωξη τῶν σκοπῶν τῆς προσκρούει πάντοτε σὲ ἀντιστάσεις, ἀπὸ τὴν ὑπερνίκηση τῶν ὁλοίων ἐξαρτάται ἡ ἀνθρώπινη δύναμη. Ἐφόσον οἱ ἀντιστάσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο, ἡ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς αὐτοκυριαρχία (ἐξουσιασμός τῶν ὁρῶν).

Τὸ μέτρο τῶν φυσικῶν χαρισμάτων (σωματικὴ δύναμη καὶ ἐπιδεξιότητα, ὀξύνοια, μνήμη, φαντασία, διανοητικὲς ἰκανότητες) καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἀνάπτυξής τους καθορίζουν τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς μορφῆς τῆς δύναμης. Ἐφόσον οἱ ἀντιστάσεις εἶναι ὀλικῆς φύσης, ἡ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς ἐξουσιασμός τῆς φύσης (τεχνικῆ), πού ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴ γνώση τῶν δυνάμεων καὶ τῶν νόμων πού ἐπικρατοῦν σ' αὐτὴ. Τὴν κύρια ὡστόσο ἀντίσταση βρῖσκει ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου στὸ περιβάλλον τῶν συνανθρώπων του. Στὴν ὑπερνίκηση αὐτῆς τῆς ἀντίστασης παρουσιάζεται ἡ δύναμη στὸ πραγματικὸ νόημά της, ἡ κοινωνικὴ δύναμη, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραί-

τητὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἔχει πολλὰ μορφές, ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα πού χρησιμοποιεῖ ὁ ἰσχυρὸς γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴ δύναμή του στοὺς ἄλλους. Ἡ κυριότερη εἶναι ἡ δύναμη τῆς αὐθεντίας, πού καθοδηγεῖ ἄμεσα τὴ βούληση. Ὅπου ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξης γίνεται μὲ τὴν καταπίεση τοῦ ἀσθενέστερου, ἐμφανίζεται ἡ κοινωνικὴ δύναμη ὡς βία καὶ ἡ προσαρμογὴ τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποταγή. Ὅπου ὁμως ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξης σπηρίζεται στὴν ἐλεύθερη συναίνεση, ἐξαιτίας τῆς ἐμπιστοσύνης σ' αὐτὸν πού βάζει τὴν τάξη (αὐθεντία), τότε ἡ κοινωνικὴ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς ἐξουσιοδότηση καὶ ἡ προσαρμογὴ ὡς ἐλεύθερη ὑπακοή. Ἡ δύναμη καθαρὴ δὲν εἶναι οὔτε καλὴ οὔτε κακὴ. Γίνεται κακὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπιδιωκόμενὴ ἀπ' αὐτὴ τάξη δὲν εἶναι θεμελιωμένη στὸ δίκαιο καὶ στὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Ἐνας "δαμασμός τῆς δύναμης" εἶναι δυνατός, ἐὰν ἡ ἐξουσία μοιράζεται σὲ περισσότερους φορεῖς. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ δύναμη εἶναι κάτι ἀμφίβολο καὶ ἀόριστο ("πᾶσα δύναμις ἅμα τῆς ἀντιφάσεως ἔστιν" καὶ "τὸ δυνάμει ὄν καὶ μὴ ἐντελεχεῖα τὸ ἀόριστον εἶναι"), μίᾳ δυνατότητα. Ὁ Σέλλινγκ καὶ ὁ Σοπενχάουερ θεωροῦν ὡς ποιότητα τῆς δύναμης τὸ μὴ αἰσθητὸ μέρος ἐνὸς ἀντικειμένου. Ὁ Νίτσε εἶδε στὴ "θέληση γιὰ δύναμη" ἓνα πρωταρχικὸ καὶ ἰσχυρὸ ἐλατήριον τῶν ἀνθρώπινων πράξεων.

Ε

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

Κύκλος τῆς παιδείας, λεξικὸ ποὺ περιλαμβάνει κύκλο γενικῶν γνώσεων.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀπλή, μὴ ὀργανικὴ συσσώρευση γνώσεων. Ἐκτεταμένη πρόσκτηση ἄγνων γιὰ τὴν μόρφωση γνώσεων.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΤΕΣ

Οἱ ἰδρυτὲς, συνεργάτες καὶ ἐκδότες τῆς "Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας" (Encyclopedie ἢ Dictionnaire raisonné des sciences des arts et des metiers, 28 τόμοι), διευθυντὲς τῆς ὁποίας ἦσαν ὁ Ντιντερό καὶ Ντ' Ἀλαμπέρ. Κυριότεροι συνεργάτες ἦσαν: ὁ Βολταῖρος, Μοντεσκιέ, Ρουσό, Ἐλδέτιος, Χόλμπαχ, Κοντιγιάκ, οἱ φυσικοὶ Μπυφόν, Λερούά κ.ά. Ἡ γαλλικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα ὑποβοήθησε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κριτικισμοῦ στὴ φιλοσοφία καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς ὄργανο προπαγάνδας τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἐπηρέασαν τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ προετοίμασαν τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅλοι οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς φυλακίστηκαν καὶ τὰ συγγράμματά τους κήκκαν. Στὰ ἄρθρα τους προβάλλουν προοδευτικὲς, φιλελεύθερες ἀντιλήψεις σὲ ζητήματα ἐπιστή-

μης, δικαίου, πολιτικῆς, κοινωνίας, οἰκονομίας, θρησκείας.

ΕΓΩ

Ὁ πυρήνας τῆς συνείδησης, δηλ. ὁ φορέας τῆς φυσικῆς ἐνότητας δῶν τῶν ἰδιαίτερων σωματικῶν, πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν γνωρισμάτων ποὺ χαρακτηρίζουν ἕνα ἄτομο. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Ἐγὼ εἶναι ἡ ἄμεση γνώση τῆς ταυτότητάς μας (αὐτοσυνειδησία). Παρὰ τὸ πλῆθος, τὴν ποικιλία καὶ τὴ διαρκὴ ροὴ τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὸ ἄτομο ἔχει σαφὴ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι πάντοτε ἕνα καὶ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Μόνο ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ Ἐγὼ ἐξηγεῖται ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἱκανοποίηση, ὁ φόβος καὶ ἡ ἐλπίδα, δικαιολογεῖται ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία. Στὴν πλήρη συνείδηση τοῦ Ἐγὼ φτάνουμε, δταν ἀποχωρίζουμε τὴν ψυχικὴ μας ὑπόσταση ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις της καὶ τὴ θεωροῦμε ὡς ὑποκείμενο τῶν λειτουργιῶν καὶ φορέα τῶν ἰδιοτήτων της. Λέγοντας κοινωνικὸ Ἐγὼ, ἐνοοῦμε τὸ πρόσωπο στὶς κοινωνικὲς του σχέσεις μὲ τοὺς ὁμοίους του καὶ στὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις του. Στὸ μεταφυσικὸ ὑποκειμενισμὸ τὸ Ἐγὼ ἀνυψώνεται σὲ ἄπειρο, ἀπόλυτο Ἐγὼ, στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου.

ΕΙΔΗΤΙΚΗ

Στὴ ψυχολογία μία κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ "εἰδητικῶν καταβολῶν" σὲ μερικὸν-

ανθρώπους. Ειδητικὸς εἶναι ὁ ἰκανὸς νὰ αἰσθητοποιεῖ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ προεκβάλλοντάς τὶς ὡς πραγματικὲς (ειδητικὲς) εἰκόνες. Ὁ Χούσσερλ ὀνομάζει "ειδητικὴ ἀναγωγὴ" (eidetische reduction) ἐκείνη τὴν ἀναγωγὴ ἐνὸς αἰσθητοῦ φαινομένου στὴν ἀρχικὴ τοῦ οὐσία, στὸ εἶδος τοῦ. Ἀναλύοντας τὸ φαινόμενο παραμερίζουμε (einklammern = βάζουμε σὲ παρένθεση) κάθε συμπτωματικὸ, ὑποκειμενικὸ καὶ ἐμπειρικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ, ποῦ εἶναι συνδεδεμένο μ' αὐτό, ὥστε ν' ἀποκαλυφτεῖ καὶ κατανοηθεῖ ἡ πραγματικὴ οὐσία τοῦ. Στὸν Ἀριστοτέλη ὀνομάζεται εἰδητικὸς, ὁ ἐπιστημονικὸς, αὐτὸς ποῦ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ διεισδύει στὸ σχῆμα τῆς ὕλης, στὴν ἰδεατὴ οὐσία τῶν ὄντων.

ΕΙΔΟΣ

Πρωταρχικὴ εἰκόνα, ἡ μορφή ἢ τὸ σχῆμα, ἡ ἔννοια, ἡ ἰδέα. Στὸν Ἀναξαγόρα καὶ Ἐμπεδοκλῆ τὸ ἀντίθετο τῆς ὕλης: στὸν Πλάτωνα ἡ ἰδέα· στὸν Ἀριστοτέλη ἡ μορφή ἢ οὐσία τῆς ὕλης ("τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ τί ἐστὶ"). στὴ φαινομενολογία τοῦ Χούσσερλ ἡ καθαρὴ οὐσία τοῦ ὄντος.

ΕΙΝΑΙ

Εἶναι (ρῆμα), τὸ Εἶναι (οὐσιαστικοποιημένο ἀπαρέμφατο) καὶ τὸ ὄν (οὐσιαστικοποιημένη μετοχή), εἶναι τρεῖς πρωταρχικὲς, θεμελιώδεις ἔννοιες γιὰ τὴν ὄντολογία, τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴ θεολογία. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες χρησιμοποιοῦνται κατὰ διαφόρους τρόπους: Ὑποδηλώνουν τὴν ἀνεξάρτητὴ ἀ-

πὸ τὴ συνείδηση, τὴ σκέψη καὶ τὸ αἰσθημα ἀντικειμενικὴ φύση, τὸν ἔξωτερικὸ κόσμον, ποῦ εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψης τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς νόησης μὲ τὸ εἶναι ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας.

ΕΙΡΩΝΕΙΑ

Ἀρχικὰ ἓνας τρόπος ὁμιλίας, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ὁμιλητὴς ἢ, παρόλο ποῦ ξέρει, ὑποκρίνεται ὅτι δὲν ξέρει, ἢ λέει κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ πραγματικὰ σκέπτεται καὶ νομίζει (ὥστόσο αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἔξυπνος ἀκροατὴς). Σωκρατικὴ εἰρωνεία ("ἡ εἰσθεῖα εἰρωνεία Σωκράτους" Πλάτων) χαρακτηρίζεται τὸ παιδαγωγικὸ μέσο ποῦ χρησιμοποιοῦσε ὁ Σωκράτης γιὰ τὸν ἔλεγχον τῶν συνομιλητῶν του: προσποιεῖται ὅτι δέχεται ὡς σωστὴ τὴ γνώμη τους καὶ ἔπειτα τοὺς ἐξαναγκάζει μὲ κατάλληλες ἐρωτήσεις νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ἀγνοοῦν ἐκεῖνα ποῦ προηγούμενα ἰσχυρίζονταν ὅτι γνωρίζουν. Ἡ ρομαντικὴ εἰρωνεία εἶναι εἴτε ἔκφραση πραγματικῆς ὑπεροχῆς, εἴτε αἰσθημα ἀνεπάρκειας τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Ἡ ὑπαρξικὴ εἰρωνεία στὸν Κίργκεγκορ εἶναι ἡ παραθεώρηση τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων τῆ στιγμῆ ποῦ παίρνουμε ἠθικὲς ἀποφάσεις.

ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ὁρος ποῦ σημαίνει τὸ μηχανικὸ συνδυασμὸ διαφόρων φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν, θεωριῶν, γνῶμων, ἀπόψεων, ποῦ παίρνουν ἀπὸ

διάφορα παλαιότερα συστήματα και τις συνδέουν σε μία σχετικά οργανική ενότητα. Οι έκλεκτικοί δὲν ιδρύουν ἕνα βασιμμένο σε μία ενιαία βάση φιλοσοφικὸ σύστημα, οὔτε συνδέονται μ' ἕναν φιλοσοφο, ἀλλὰ συνενώνουν καὶ παραθέτουν σ' ἕνα σύστημα ξένες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις παραλείποντας τὰ μέρη αὐτὰ ποὺ δὲ συμβιδάζονται μ' αὐτό. Ὁ έκλεκτικισμὸς ἐπικρατοῦσε κυρίως στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ φιλοσοφία. Ὡς έκλεκτικοὶ θεωροῦνται ιδιαίτερα ὁ Καρνεάδης, ὁ Κικέρων, οἱ λαϊκοὶ φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἐκδηλώσεις τοῦ έκλεκτικισμοῦ συναντῶνται σε πολλὰ φιλοσοφικὰ συστήματα.

ΕΚΣΤΑΣΗ

“Ἰσταμαι ἐκτὸς ἑαυτοῦ”, ὁ ὑψηλότερος βαθμὸς τῆς μέθης, κατὰ τὴν ὁποία βλέπει κανεὶς πρόσωπα, ἀκούει φωνές. Οἱ Ἕλληνες μεταφυσικοὶ πίστευαν ὅτι στὴν ἑκσταση τὸ Ἐγὼ ἐγκαταλείπει τὸ σῶμα καὶ μπαίνει μέσα σ' αὐτὸ ἕνας θεὸς ἢ μία Μούσα καὶ μιλάει ἀπ' αὐτό. Στὴν ἑκσταση πραγματοποιεῖται κατὰ τὸν Πλωτῖνο καὶ τοὺς ἀνατολικούς, καθὼς καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς, μυστικούς, ἡ ἔνωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ θεό, μία ἀνύψωση τοῦ πνεύματος, ποὺ ὀδηγεῖ σε μία ἀμεση γνώση τοῦ θεοῦ. (*cognitio dei experimentalis*).

Πρῶτος ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος ἔθεσε τὴν ἑκσταση ὡς τὸν ὑψιστο σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ἐνα θεμελιώδες πρόβλημα τοῦ κοινωνικοῦ πολιτικοῦ βίου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀντικείμενο φιλοσοφικῆς θεώρησης. Ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ κάνει καθένας αὐτὸ ποὺ αὐτὸς θέλει καὶ ὄχι αὐτὸ ποὺ θέλει ἕνας ἄλλος· ἢ ἀποφυγὴ ξένου καταναγκασμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴ μεταφυσικὴ ἄποψη, τὸ ὑψιστο καὶ ἔσχατο νόημα τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς βούλησης. Ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται ἀπὸ κάθε ἄλλο ὄν (ιδιαίτερα ἀπὸ τὰ ζῶα) ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ βούλησή του στὴν ἀνώτερη μορφή της, σὰν ἔλλογη δηλ. βούληση καὶ ὄχι ἀπλή ὀρμή, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμο ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς αἰτιοκρατίας. Ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν ἀρχὴ (αὐταρχία) καὶ εἶναι αἰτία ἑαυτῆς (*causa sui*). Ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καθορίζοντας ὁ ἴδιος τὶς ἐνέργειές του σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀὐτονομία τῆς προσωπικότητάς του καὶ δημιουργεῖ τὶς ποικίλες ἱστορικὲς του δυνατότητες. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας ἰσχύει μόνο γιὰ τὸν φυσικὸ κόσμο. Χωρὶς τὴ γνήσια ἐλευθερία ὁ ἄνθρωπος δεθὰ ἦταν διαφοροτικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς ἀτεξούσιο καὶ προαίρεση (“ἐξουσία τοῦ ἐλέσθαι καὶ τὰ ἀντικείμενα”) ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὡς ἐλεύθερη βούληση. ἐλεύθερη κρίση (*liberum arbitrium*).

ένα ζήτημα που απασχόλησε θεολόγους και μεταφυσικούς ως τα τελευταία χρόνια. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία (Σωκράτης καὶ Πλάτων) πραγματεύεται κυρίως τὸ θέμα ἐλευθερία καὶ πεπωμένο, ἔπειτα τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν πολιτικὸ δεσποτισμὸ (Ἄριστοτέλης καὶ Ἐπίκουρος), τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὶς ἀθλιότητες τῆς ὑπαρξῆς (Στοὰ καὶ νεοπλατωνισμός). Στὸ μεσαίωνα ὡς ἐλευθερία ἐννοεῖται ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὸ ἀμάρτημα καὶ ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἀναγέννηση καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἐποχὴ ἐννοοῦν σὰν ἐλευθερία τὴν ἀπρόσκοπτη ἀνάπτυξη ὄλων τῶν πλευρῶν τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ δῶθε ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ἡ ἐπίδραση τῆς παντοδύναμης φυσικῆς αἰτιότητας. Ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βούληση καὶ οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου καθορίζονται ἀπὸ ὀρισμένα αἷτια, ὡστόσο δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης βούλησης. Ἡ ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Σάρτρ διδάσκει ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι μία ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ οὐσία του.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ φιλοσοφία (ἀπὸ τὸ 600 π.Χ. ὡς τὸ 529 μ.Χ.) διακρίνουμε τρεῖς μεγάλες περιόδους: 1) Τὴν προσωκρατικὴ, 2) τὴν κλασσικὴ (ἀττικὴ) καὶ 3) τὴν ἑλληνιστικὴ - ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ προσωκρα-

τικὴ φιλοσοφία (περίπου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὰ μέσα τοῦ 5 αἰ. π.Χ.) ἴταν ἀρχικὰ κοσμογονία, μετεωρολογία καὶ φυσιολογία. Ἡ φύση γίνεται γιὰ τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους ἀντικείμενο σοβαροῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ, ἢ προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ σύμπαντος τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς τους. Πρῶτοι αὐτοὶ ἐλευθέρωσαν μὲ τὴν κοσμοθεωρία τους τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὶς πλάνες καὶ ἀνοίξαν τὸ δρόμο σὲ μία νέα ἀντίληψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα καὶ πέρα κύριο πεδίο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι μόνον τὸ φυσικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄτομο καὶ σὰν κοινωνικὸ ὄν. Οἱ ἠθικὲς προτάσεις ποὺ συναντᾶμε στὰ συστήματα τῶν φιλοσόφων, στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν κοσμολογικὴ θεωρία τους, δὲν ἀποτελοῦν βέβαια μία κάπως ἀναπτυγμένη φιλοσοφικὴ ἠθικὴ, ὡστόσο δείχνουν σημαντικὴ ἀνθρωπολογικὴ τάση καὶ προπαρασκευάζουν τὴν ἐξέλιξη τῆς κλασσικῆς ἠθικῆς τῶν μεταγενέστερων χρόνων. Ὁρμητήρια καὶ κέντρα τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἴσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ Κάτω Ἰταλία (Πυθαγόρειοι καὶ Ἐλεάτες), ἡ Σικελία (Ἐμπεδοκλῆς) καὶ τὰ Ἄβδηρα στὴ Θρακικὴ ἀκτὴ (Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος). Στὴν ἀρχαιότερη ἰωνικὴ φιλοσοφία ἀνήκει ἡ σχολὴ τῆς Μιλήτου (Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμανης) καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης μεταφέρεται ἡ φιλοσοφία μὲ τὸν Ἀναξαγόρα

στην Ἀθήνα, όπου συνεχίζεται στην επιστημονική πολιτιστική κίνηση τῆς σοφιστικῆς, στίς Σωκρατικές σχολές καί ἀργότερα στίς ἑλληνιστικές. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπλώνεται καί πρὸς τὴ Δύση. Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας γίνεται τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης ὁ ἄνθρωπος καί ἀρχίζει ἡ ἔρευνα, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς γιὰ μία ἀληθινὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐὰν τὰ πράγματα καί οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅπως ἐμφανίζονται σ' αὐτόν. Ὁ Δημόκριτος εἶναι ὁ τελευταῖος προσωκρατικὸς κοσμολόγος. Παράλληλα πρὸς αὐτὸν ἀναπτύσσεται ἡ ἀνθρωπολογικὴ σοφιστικὴ, κύριοι ἀντιπρόσωποι τῆς ὁποίας ἦσαν: Πρωταγόρας, Γοργίας, Ἴππίας, Πρόδικος. Μὲ τοὺς τρεῖς ἀρχηγούς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, (Σωκράτης, Πλάτων καί Ἀριστοτέλης), ἔγινε ἡ Ἀθήνα γιὰ περίπου χίλια χρόνια τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸ Σωκράτη ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προσωπικότητα τῶν φιλοσόφων, πού μὲ τὴν ἐξέταση ὄλων τῶν φαινομενικῶν γνώσεων, μὲ τὴν ἀδιάλειπτη αὐτοθεώρηση θέλουν ν' ἀνεβάσουν στὸ φῶς τῆς συνείδησης τὴν κρυμμένη στὸ νοῦ ἀλήθεια. Ὁ Πλάτων ἴδρυσε ἕνα ἐνιαῖο κοσμοθεωρητικὸ - πολιτικὸ, καθὼς καί λογικὸ - ἠθικὸ σύστημα, ὁ Ἀριστοτέλης θεμελίωσε τὴν ἐπιστῆμὴ ὡς μία ἐρευνητικὴ - θεωρητικὴ διερεύνηση τῶν πραγμάτων καί τῶν φαινομένων. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἕλληνες στοχαστὲς ἐπενεργοῦν στὴ μεταγενέστερη φιλοσοφία μὲ ποικί-

λες ἀποκλίσεις πάνω ἀπὸ δύο χιλιετίες. Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Σωκράτη δὲ σταμάτησαν μετὰ τὸ θάνατό του. Πολλοὶ μαθητὲς του ἐπιδίωξαν ἄλλοι νὰ ἐκλαϊκεύσουν στὰ συγγράμματά τους τὴ Σωκρατικὴ διδασκαλία, ἄλλοι νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦν καί νὰ τὴν προαγάγουν. Ἰδρυτὲς φιλοσοφικῶν σχολῶν εἶναι οἱ μαθητὲς του: Ἀρίστιππος, Ἀντισθένης, Εὐκλείδης καί ὁ Πλάτων. Ἡ Μεγαρική σχολὴ τοῦ Εὐκλείδη στρέφεται πρὸς τὴ διαλεκτικὴ ἔρευνα, ἡ Κυνική τοῦ Ἀντισθένη καί ἡ Κυρηναϊκὴ (ἡδονικὴ) τοῦ Ἀριστίππου πραγματεύονται μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἠθικὰ προβλήματα. Ὁ Εὐκλείδης συνέδεσε τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ δασκάλου του γιὰ τὸ ἀγαθὸ μὲ τὴν Ἐλεατικὴ θεωρία γιὰ τὸ ἐνιαῖο ὄν (Ἔν), τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται ἄλλοτε φρόνηση, ἄλλοτε θεὸς, ἄλλοτε νοῦς. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀντισθένη στίς γενικές της γραμμὲς κατάγεται ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Ὁ Ἀρίστιππος δίδασκε ἕνα αἰσθησιακὸ ἡδονισμό. Ὁ Πλάτων ἀνάπτυξε τίς διάφορες πλευρὲς τοῦ Σωκρατικοῦ πνεύματος καί σύγχρονα τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ σημεῖα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Πλάτωνος χαρακτηρίζονται ὡς ἀρχαῖα, μέση, νέα Ἀκαδημία· ἀργότερα ἀκολουθεῖ ἕνας μέσος Πλατωνισμὸς. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ πιὸ πολλοὶ εἰδικοί ἐπιστῆμονες, ὀνομάζονται Περιπατητικοί. Οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: Θεόφραστος, Ἀριστοξένος, Δικαίαρχος, Στράτων, Ἀρίσταρχος ἀπὸ τῆ Σάμο, Κλαύδιος Πτολεμαῖος,

Γαληνός, Ἄνδρόνικος ὁ Ρόδιος. Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος περιλαμβάνει τρεῖς ὀλόκληρους αἰῶνες (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4 αἰ. π.Χ. ὡς τὰ τέλη τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο πραγματοποιεῖται σ' ὅλα τὰ πεδία ἢ στροφῆ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς, ἀπὸ γενικὴ σὲ εἰδικὴ ἔρευνα. Ἡ φιλοσοφία ἀπομακρύνεται συνεχῶς ἀπὸ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα καὶ στρέφεται πρὸς τὶς καθαρὰ ἐμπειρικὲς θεωρήσεις. Οἱ φιλόσοφοι κατὰ κανόνα ἀρκοῦνται στὴν ἀπλούστευση ἢ τροποποίηση προηγουμένων συστημάτων ἢ ἀσχολοῦνται μὲ πρακτικὰ θέματα. Ὀλόκληρη αὐτὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἐποχὴ διαιρεῖται σὲ δύο τμήματα (Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος καὶ ἡ φιλοσοφία στὸ ἔδαφος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας). Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος ἔχει ἀκόμη ἑλληνικὴ μορφὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο κυρίως ἠθικὸ χαρακτήρα. Σ' αὐτὴ ἀνήκουν: Ἡ ἀρχαιότερη στοὰ, ἡ σχολὴ τοῦ Ἐπικούρου, ὁ ἀρχαιότερος σκεπτικισμός. Ἀργότερα παίρνουν μέρος στὴ φιλοσοφικὴ ἐργασία δίπλα στοὺς Ἕλληνας Ρωμαῖοι καὶ ἄλλα ἔθνη. Ὁ ἠθικὸς χαρακτήρας, ἀλλὰ καὶ τὰ συνεχῶς ἀναζωπυρούμενα θεωρητικὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα παίρνουν μία θρησκευτικὴ ἀπόχρωση. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνήκουν: Ἡ μέση καὶ ἡ νεώτερη Στοὰ, ὁ νεώτερος σκεπτικισμός, οἱ νεοπυθαγόρειοι καὶ ὁ νεωπλατωνισμός. Ὁ νεοπλατωνισμός περιλαμβάνει στὸ σύστημά του, ἰδιαίτερα μὲ τὸ μεγαλύτερο ἐκπρόσωπό του Πλω-

τῖνο, τὸν τελευταῖο στοχαστὴ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης, προηγουμένα θεοσοφικὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ μὲ τὸν Πορφύριο διεισδύουν ἐπιδράσεις ποὺ δημιουργοῦν μία ἀλλοίωση τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας. Οἱ δύο κύριες κατευθύνσεις, ποὺ διαμόρφωσαν μὲ τὸν κοσμοπολιτικὸ χαρακτήρα τους τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ στωικισμὸς καὶ ὁ ἐπικουρισμός. Ἰδρυτὴς τῆς Στοᾶς εἶναι ὁ Ζήνων, γιὸς ἐνὸς Φοίνικα ἐμπόρου ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου. Στὴν ἐξέλιξη τῆς Στοᾶς διακρίνουμε τρεῖς στάδια: Τὴν ἀρχαιότερη Στοὰ (Ζήνων, Ἀρίστων, Κλεάνθης Χρύσιππος), τὴ μέση (Παναίτιος, καὶ Ποσειδώνιος) καὶ τὴ νεώτερη (Σενέκας, Ἐπίκτητος, Μάρκος Αὐρηλῖος). Ὅπως ὁ Ἐπίκουρος ἔτσι καὶ ἡ Στοὰ στὴ φυσικὴ τῆς ἀνατρέχει στὸν Ἡράκλειτο. Ἀπ' αὐτὸν οἱ Στωικοὶ δανείστηκαν τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ φωτιὰ καὶ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ λόγο ἢ τὸ νόμο. Ὁ Ἐπίκουρος θεμελίωσε τὴ φιλοσοφία ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὰ ἄτομα, τὴν ὁποία ἀνάπτυξε ἀρᾶ μ' ἑλαφρὲς τροποποιήσεις. Στὴ γνωσιολογία του κυριαρχεῖ τὸ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα. Ὁ σκεπτικισμός ἐμφανίζεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4 αἰ. π.Χ. ὡς ἀπόπειρα ἀσθητῆς πραγματοποίησης τῶν σκεπτικῶν ἰδεῶν. Ξεχωρίζουν τρεῖς κατευθύνσεις, δηλαδὴ ὁμάδες: 1) ἡ ἀρχαιότερη Σκέψις (Πύρρων.

Τίμων), 2) Οι Σκεπτικοί τῆς μέσης καὶ νεώτερης Ἀκαδημίας καὶ 3) ἡ νεώτερη Σκέψις. Ἡ σημασία τῶν Σκεπτικῶν ἔγκειται στὴν κριτικὴ κάθε δογματισμοῦ. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παρουσίασε μεγάλη ἀκμὴ καὶ ἡ Γνώσις, ἡ ὁποία στὰ συστήματά της συγχώνευσε εὐρωπαϊκὲς καὶ ἀνατολικὲς θρησκείες καὶ φιλοσοφία. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ 1 αἰ. μ.Χ. εἶχε ὁ Φίλων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὴν ἀλληγορικὴ, πλατωνικὴ – στωικὴ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου. Ὁ Φίλων εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, στὴ διεύθυνση τῆς ὁποίας τὸν διαδέχτηκαν ὁ Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ὁ Ὠριγένης. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολὴ ἦταν ὁ σπόρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία βαθμιαία καθόρισε τὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀσκήσασε ἐπίσης μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἰσλαμικὴ φιλοσοφία.

ΕΜΜΟΝΟΚΡΑΤΙΑ (immanens)

Μορφὴ τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἐνδοσυνειδησιακὸ περιεχόμενον εἶναι τὸ μόνον ὑποκείμενον τῆς γνώσης. Ὁ κόσμος ἐνυπάρχει στὴ συνείδηση, δὲν εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτὴ. Δὲν ὑπάρχει κάτι μὴ νοητὸ καὶ συνειδητό, καμία γνώση, στὴν ὁποία νὰ μὴ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὑπαρκτὸ ἀντικείμενον. Ὅσα γιὰ μία στιγμή δὲ βρίσκονται μέσα στὴ συνείδηση, δὲν ἔχουν καμία ἄλλη ὑπαρξή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν κάτω ἀπὸ ὀρι-

σμένους ὄρους ἀντιληπτά. Ἡ συνείδηση περιλαμβάνει δύο μέρη: τὴν καθολικὴν ἢ ἀφηρημένην καὶ τὴν ἀτομικὴν ἢ συγκεκριμένην συνείδηση. Στὴν καθολικὴ συνείδηση συμμετέχουν ὅλα τὰ ἄτομα καὶ σ' αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ κάποια ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποῦ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἐπι μέρους ὑποκείμενα· στὴν ἀτομικὴ ἀνήκει κάθε ἰδιαίτερον ποῦ ἔχουν τὰ καθ' ἑκάστον ὑποκείμενα. Ἀντιπρόσωποι τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι: Σοῦπτε, Σοῦμπερτ—Σόλτερν, Κάουφμαν, Τσίεν, Λεκλίφ κ.ά. Στὸν Κάντιον immanent εἶναι τὸ ἐνδοκοσμικόν, ὅτι μένει στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας, τὸ ἐμπράγματο, ἀντίθετον τοῦ ὑπερβατικοῦ (transzendet)

ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Ἰδιαίτερη μορφὴ τῆς γνώσης, ποῦ δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴ μνήμη, τὴ φαντασία ἢ τὴ σκέψη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐντύπωση. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀμεσότητας, στὴν ὁποία βεβαιώνεται ἀβίαστα ἡ παρουσία τοῦ ἀντικειμένου, κάθε ἐμπειρία διακρίνεται γιὰ τὴν ἐνάργειά της καὶ τὴν ἀποδεικτικὴν τῆς ἀξία. Διακρίνουμε ἔσωτερικὴ καὶ ἔσωτερικὴ ἐμπειρία. Ἐξωτερικὲς ἐμπειρίες εἶναι αὐτὲς ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἐσωτερικὲς αὐτὲς ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία ἢ τὴν ἐσωτερικὴ αἰσθησιμότητα (ἰδέες, γνώσεις). Μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες γνωρίζουμε τὸν ἑαυτὸν μας, τὶς ἰκανότητές μας, τὰ προτερήματα καὶ ἐλαττώ-

ματά μας. Στη φιλοσοφία ή εμπειρία είναι ή δάση κάθε γνώσης της πραγματικότητας που δε συλλαμβάνεται με τὸ νοῦ. Στην εμπειρία ὀφείλει ν' ἀνατρέχει κάθε ἐπιστήμη, ὡστόσο δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀρκείται στὴν ἀπλή εμπειρία. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἐπιστημονικῶν σκοπῶν πρέπει τὰ εμπειρικά δεδομένα νὰ ταξινομοῦνται, νὰ συγκρίνονται, διορθῶνται καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ τὴ νόηση.

ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὸ σύστημα σύμφωνα με τὸ ὁποῖο μόνο τὰ συμπλέγματα τῶν στοιχείων τῆς "καθαρῆς εμπειρίας", δηλαδὴ τὰ αἰσθήματα, εἶναι ἀληθινά, ἐνῶ τὰ μεταφυσικὰ ἢ ὑπερφυσικὰ στοιχεία θεωροῦνται ὡς φαινομενικὲς ἔννοιες ποὺ δὲν ἐμπεριέχουν καμία ἀλήθεια. Ἐνκαιρικὰ μόνο ἔχουν κάποια ὠφελμιστικὴ ἀξία. Ὅποιαδήποτε πραγματικότητα, ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο εἶναι ἓνα σύμπλεγμα αἰσθημάτων. Ὡστόσο τὰ αἰσθήματα ἀνήκουν στὸ Ἐγὼ, στὴ συνείδηση ἑνὸς ὑποκειμένου καὶ τὸ Ἐγὼ ἐπίσης εἶναι ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀλλιώτικα ταξινομημένες πρωταρχικὲς ψυχικὲς ἐντυπώσεις. Σχετικὰ με τὴ φύση, ὁ ἐμπεριόκριτικισμὸς διδάσκει ὅτι δὲν ὑπάρχει νόηση δίχως εἶναι καὶ εἶναι δίχως νόηση. Τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει δίχως τὸ ὑποκείμενο (συνείδηση, αἰσθήματα). Οἱ νόμοι τῆς φύσης εἶναι μορφὲς τῆς συνείδησης, δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ἡ δὲ ἀντικει-

μενικὴ ἀλήθεια εἶναι ἀδύνατη. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐμπεριόκριτικισμοῦ εἶναι ὁ Ἀβενάριος καὶ ὁ Μάχ. Παραλλαγή τοῦ ἐμπεριόκριτικισμοῦ ἀποτελοῦν ὁ ἐμπεριόμονισμὸς καὶ ὁ ἐμπεριόσυμβολισμὸς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὶς παραστάσεις καὶ τὶς ἔννοιες ὡς ἀπλὰ σύμβολα τῶν αἰσθήσεων. Τῇ θεωρίᾳ τοῦ ἐμπεριόκριτικισμοῦ καταπολέμησε ὁ Λένιν στὸ σύγγραμμά του "Υλισμὸς καὶ ἐμπεριόκριτικισμὸς".

ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ἀνάγει ὅλες τὶς γνώσεις στὴν αἰσθητηριακὴ εμπειρία καὶ δὲν ἀναγνωρίζει στὸ πνεῦμα καμία δραστηριότητα. Βάση καὶ πηγὴ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι ἡ αἰσθητηριακὴ εμπειρία. Τὰ λογικὰ ἀξιώματα καὶ οἱ κατηγορίες κατάγονται ἀπὸ τὴν εμπειρία, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο κατάλοιπα προηγούμενων ἐμπειριῶν, πράγμα ποὺ, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ ἐμπεριόρισμοῦ, ἐξηγεῖ τὴ συμφωνία μεταξὺ τῆς σκέψης καὶ τῆς φύσης. Κατὰ τὸν Βάκωνα κάθε φιλοσοφικὴ θεωρία, ποὺ δὲ στηρίζεται στὴν ἀμεση ἐποπτεία καὶ στὸ πείραμα, εἶναι προῖον τῆς φαντασίας, ἀχρηστῆ. Γι' αὐτὸ ὡς βασικὴ ἐπιστήμη θεωρεῖται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ὑπόσχεται νὰ πραγματοποιήσει τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου στὴ φύση καὶ τὴν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὁ Βάκων με τὴ μεθοδολογικὴ γνωσιολογία του προσδιόρισε τὴν κατεύθυνση ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἀγγλι-

κή φιλοσοφία. Ὁ Χόμπς υποστηρίζει ὅτι τὰ αἰσθήματα ἀπὸ τὸν ἔξω-τε-ρικό κόσμο εἶναι ἡ πηγή γιὰ τὶς γνώσεις μας. Μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ γνωρίζουμε τὰ χωριστὰ γεγονότα, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία μᾶς δίνει μόνο πιθανές γνώσεις γιὰ τὶς γενικὲς καὶ ἀφηρημένες ἔννοιες. Αὐτὲς τὶς ἀποκτοῦμε μὲ τὴν ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸ νοῦ, τὴ σύγκριση, τὸ συνδυασμὸ καὶ τὴ διαίρεση τῶν παραστάσεων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μερικὲς γνώσεις ἀποκτοῦν γενικὸ χαρακτήρα. Ἰδρυτὴς τοῦ γνωσιολογικοῦ ἐμπειρισμοῦ στὴν νεώτερη φιλοσοφία, ποὺ τὸν ἀνάπτυξε σὲ στενὴ σύνδεση μὲ τὶς προόδους τῶν μοντέρνων πειραματικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀγγλικοῦ Διαφωτισμοῦ Λόκ. Στὸ βασικὸ του ἔργο "Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση" καταπολέμησε τὴ θεωρία τοῦ Καρτεσίου γιὰ τὶς "ἐμφυτες ἰδέες" καὶ ἔθεσε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τὸ πρόβλημα τῆς γνωσιοθεωρίας, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς, τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ κύρους τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ὅλες οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἰδέες, ἰσχυρίζεται, προέρχονται ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων, ἀπὸ τὴν ἔξωτερικὴ ἐμπειρία: "τίποτε δὲν ὑπάρχει στὴ νόηση ποὺ δὲν πέρασε πρὶν ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις". Στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχουν ἐμφυτες ἰδέες, οὔτε ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ ἔννοιες. Ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀναμφισβήτητες λογικὲς ἀρχές, ὅπως τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, εἶναι στοὺς ἀγρίους, στὰ

παιδιά, στοὺς ἡλίθιους καὶ γενικὰ σ' ὅλους τοὺς ἀπαιδέυτους ἐντελῶς ἀγνώστες. Τὸ νεογέννητο παιδί αἰσθάνεται χαρὰ καὶ λύπη, ἤχο καὶ χρῶμα προτοῦ ἀποκτήσει ἀφηρημένες ἔννοιες καὶ γενικὲς λογικὲς γνώσεις. Κοινὲς ἠθικὲς καὶ λογικὲς ἀρχές δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὰ ἔθιμα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Ἐμπειρία εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης. Κανεὶς λογικὸς ἀνθρώπος δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ θεοῦ, ὥστόσο ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἐμφυτὴ. "Ὅλες οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἔννοιες ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ πείρα μὲ τὴν ἐπαγωγή. Οἱ "ἀπλὲς ἰδέες", οἱ ἐντυπώσεις, εἶναι τὸ ὑλικὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ ἐπεξεργασία ὁ νοῦς. Χωρὶς τὸ ὑλικὸ θὰ ἦταν αὐτὸς μίᾶ μηχανὴ ποὺ κινεῖται στὸ κενό. Τὸ νοῦ ὁ Λόκ συγκρίνει μὲ τὸν καθρέφτη τοῦ σκοτεινοῦ θαλάμου (*camera obscura*), ποὺ χωρὶς νὰ ρωτᾷ ἀντανακλᾷ εἰκόνες, τὶς μεταμορφώνει, τὶς συναρμολογεῖ σὲ δέσμες καὶ τὶς χωρίζει σὲ εἶδη. Τὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο τὸν παρομοιάζει μὲ ἀγραφο χάρτη (*tabula rasa*), πάνω στὸν ὁποῖο ἀποτυπώνονται ὅλες οἱ ἔξωτερικὲς παραστάσεις. Στὴ θεωρία τῆς γνώσης ὁ Λόκ διακρίνει καὶ μίᾶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία πηγὴ γνώσης, τὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. Οἱ ἰδέες ποὺ πηγάζουν ἀπ' αὐτὴ γεννιοῦνται στὸ μυαλό μας ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία, ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφορεῖται τὸ πνεῦμα γιὰ τὶς δραστηριότητές του. Ἡ ἔξωτερικὴ καὶ ἐσωτε-

ρική αίσθηση είναι για τὸ Λόκ ἡ κύρια πηγή τῆς γνώσης, τὰ δύο παράθυρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φωτίζεται ὁ σκοτεινὸς θάλαμος τοῦ ἐσωτερικοῦ μας. Τὰ αἰσθήματα, οἱ ἐντυπώσεις εἶναι καὶ γιὰ τὸν Χιούμ ἡ μοναδικὴ πηγή καὶ τὸ κριτήριο τῆς γνώσης, οἱ ἀληθινὲς ἐμφυτεῖς ἰδέες. Ὁ τυφλὸς δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ χρώματα οὔτε ὁ κουφὸς ἤχους. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα εἶναι ἕνας χείμαρρος ἀπὸ ἐντυπώσεις, τὶς ὁποῖες συνδυάζει καὶ συνενώνει δημιουργικὰ ἢ φαντασία. Οἱ ἠθικὲς ἰδέες δὲν πηγάζουν ἀπὸ λογικὰς ἀρχές, ἀλλὰ ρυθμίζονται ἀπὸ τὶς φυσικὰς ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις. Χωρὶς προηγούμενη ἐντύπωση δὲν ὑπάρχει ἰδέα. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς ἀφηρημένες ἰδέες πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ τὸ πρωτότυπο στὶς ἐντυπώσεις. Τὶς αἰτίες ποὺ μᾶς γεννοῦν τὶς ἐντυπώσεις δὲ μποροῦμε νὰ τὶς γνωρίσουμε, καθὼς δὲ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε καὶ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ξεκινοῦν ὅλες οἱ ἐμπειρικὲς σχέσεις. Ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητος ἔχει τὴν προέλευσὴ τῆς στὴν "ἐπιληπτικὴ ἐμπειρία" καὶ δὲ βασίζεται οὔτε στὴ φύση οὔτε στὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις. Ἡ προηγούμενη πείρα μας μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἀξιόπιστες πληροφορίες μόνο σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦμε στὸ παρελθόν καὶ στὴ χρονικὴ τους ἀλληλοδιαδοχή. Ὅλα τὰ συμπεράσματα ποὺ δγάζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τοὺς κανόνες ποὺ τὸν καθοδηγοῦν στὴ ζωὴ στηρίζονται στὴ συνήθεια. Σημαν-

τικὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ Λόκ στὴ Γαλλία, ἰδιαίτερα ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς γνώσης, τὴν ὁποῖα ὁ Κοντιγιάκ ἀνάπτυξε πῶς ριζοσπαστικὰ καὶ αὐστηρά. Στὴ θεωρία τῆς γνώσης ὁ Κοντιγιάκ δὲ δέχεται τὴ θεωρία τοῦ Λόκ γιὰ τὸ "συλλογισμὸ" ὡς ἕνα εἶδος ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ἀπὸ τὴν ὁποῖα πηγάζει ἡ γνώση. Ὅλες τὶς παραστάσεις καὶ τὶς πνευματικὰς λειτουργίες τὶς θεωρεῖ ὡς μεταμορφωμένες αἰσθητηριακὰς ἀντιλήψεις.

ΕΜΦΥΤΕΣ ΙΔΕΕΣ

Οἱ παραστάσεις καὶ οἱ γνώσεις ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ τὶς ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἐκ γενετῆς. Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ ἐμφυτεῖς ἰδέες τὰ πνευματικὰ περιεχόμενα ποὺ μᾶς ἔχουν δοθεῖ ἄμεσα, ἐκ τῶν προτέρων, ὅπως οἱ ἰδέες τοῦ θεοῦ, τῆς ὑλικῆς, καὶ τῆς πνευματικῆς οὐσίας καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα, οἱ νόμοι τῆς νόησης ποὺ δεσπόζουν στὴν ἐμπειρία καὶ δίνουν στὴν ἐμπειρικὴ γνώση ἀντικειμενικότητα καὶ ἀλήθεια. Ἡ ἐμφυτοκρατία (nativismus), μία κατεύθυνση τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας, δίνει στὶς ἐμφυτεῖς ἰδέες τὴ μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ γνωρίζει ἐμφυτεῖς ἰδέες, ἀλλὰ μόνο μία προηγούμενη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἐπενέργεια τοῦ πνεύματος γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἐμφυτεῖς ἰδέες δὲν πρέπει νὰ συγχέονται μὲ τὶς ἀριστι-
ιδέες.

ΕΝΑΡΓΕΙΑ (evidentia)

Ἐνάργεια εἶναι ἡ ἀμεση ἀποφανέ-
ρωση ἑνὸς ἀντικειμένου στὴν κατ'
αἰσθησιμότητα ἐποπτεία ἢ ἡ ἀμεση φω-
τεινότητα ἑνὸς πραγματολογικοῦ
περιεχομένου· ἀπὸ τοῦ φωτίζει τὴ
σκέψη καὶ τὴ γνώση. Ἐνάργεια ἔ-
χουν κατὰ τὸν Κάντιο μόνον τὰ ἐνο-
ραματικά ἀξιώματα. Διακρίνουμε
τὴν ψυχολογικὴ ἐνάργεια (αἰσθημα-
τικὴ πεποιθήσις) καὶ τὴ λογικὴ ἐνά-
ργεια, ἡ ὁποία μᾶς δίνει τὴν πεποι-
θήσιμότητα γιὰ τὸ κύρος μᾶς γνώσης.

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Θεμελιώδης ὄρος τῆς Ἀριστοτελι-
κῆς φιλοσοφίας, πού χρησιμοποιεῖ-
ται κυρίως ὡς συνώνυμο τοῦ ὄρου
"ἐντελέχεια" καὶ σημαίνει τὴν πραγ-
ματικὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος·
ἐπίσης τὴν ἀρχή (μορφή, λόγος, τὸ
τί ἦν εἶναι, οὐσία) πού πραγματο-
ποιεῖ τὴν δυνατότητα. Ἡ μετάβα-
σι ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴ πλήρωση
(ἐντελέχεια) εἶναι "ἐνέργεια κατὰ
τὸ ἔργον καὶ συντείνει πρὸς τὴν ἐντε-
λέχειαν". Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ
τὸ ῥωμᾶ Ἀκινάτη ἐνέργεια καὶ δύ-
ναμις εἶναι δύο θεμελιώδεις τρόποι
τοῦ εἶναι. Γιὰ τὸν Κάντιο ἐνέργεια
καὶ δύναμις, ὡς βεβαιότητες καὶ δυ-
νατότητα, εἶναι κατηγορίες πού δη-
λώνουν μόνον μία σχέση τῶν ἀντικει-
μένων πρὸς τὸ ὑποκείμενο, ὡστόσο
δὲν ὑπάρχουν στὸ ἴδιο τὸ ἀντικεί-
μενο.

ΕΝΕΡΓΗΤΙΣΜΟΣ

Διδασκαλία γιὰ τὴν ἐνέργεια. Ὁ
φιλοσοφικὸς κοσμοθεωρητικὸς ἐ-
νεργητισμὸς ἀνάγει ὅλα τὰ ὄντα

καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης καὶ τῆς
κοινωνίας στὴν ἐνέργεια. Ἀκόμη
καὶ ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι μορφές
τῆς ἐνέργειας. Ἡ ἐνέργεια θεωρεῖται
ὡς κατὰ τὸ ὑποκειμενικὸ, τὸ ἐξαρτη-
μένο ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώ-
που καὶ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη. Οἱ
νόμοι τῆς ἐνέργειας στὸν ἀνόργανο
κόσμο καὶ ἡ ἐξέλιξη στὸν ὀργανικὸ
μᾶς βοηθοῦν νὰ γνωρίζουμε τὸ πα-
ρόν, νὰ σχεδιάζουμε προβλεπτικὰ
τὸ μέλλον. Ἡ τελειοποίηση τοῦ πο-
λιτισμοῦ στηρίζεται κατὰ τὸν κύριο
ἀντιπρόσωπο τοῦ ἐνεργητισμοῦ
Ὁσβαλντ στὴ μεταμόρφωση τῆς
ἐλευθέρης ἐνέργειας πού ὑπάρχει
στὴ φύση σὲ μορφές ἐνέργειας τῆς
ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρῆσκε-
ται ἀπὸ τὸν πού καταλαμβάνεται ἀπὸ
θεῖα ἐμπνευση, ἀπὸ μία ἰδέα, ἕνα
ιδανικὸ· ἡ ἀνύψωση τῆς ψυχῆς σὲ
γενικότερες, ὑψηλότερες ἀξίες, ἰδι-
αίτερα θρησκευτικὲς, ἠθικὲς. Μὲ
τὸν ἐνθουσιασμὸ κατορθώνει ὁ ἀν-
θρώπος τὴ βίωση τοῦ ἱεροῦ, φρά-
σου καὶ ἀληθινοῦ.

ΕΝΝΟΙΑ

Ἡ παράσταση ἑνὸς ἀντικειμένου
γενικά, ἔτσι ὥστε νὰ καθρεφτίζον-
ται τὰ σταθερὰ καὶ οὐσιώδη χαρα-
κτηριστικὰ ἑνὸς πλῆθους ὁμοειδῶν
πραγμάτων καὶ φαινομένων. Ἡ ἐν-
νοια ἔχει ἕνα ὀρισμένο σημασιολο-
γικὸ περιεχόμενο καὶ ἐκφράζεται
μὲ μία λέξη. Εἶναι τὸ γενικὸ σ' ἀντι-
θεση πρὸς τὸ ἰδιαίτερο, τὸ ἀφηρημέ-

νο σ' αντίθεση πρὸς τὸ συγκεκριμένο, πού ὡστόσο καθορίζει τὸ ἰδιαίτερο καὶ περιλαμβάνει πολλὰ πράγματα. Κατὰ τὴν ἐννοιολογία τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ μεσαίωνα ἡ ἔννοια περιέχει τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά (εἶδος, οὐσία, ἰδέα, τι ἔστιν) μιᾶς τάξης ἀντικειμένων. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἔννοιας χρειάζεται ἡ συνενέργεια δύο δυνάμεων: τοῦ νοῦ, πού δίνει ἐκ τῶν προτέρων τὴ γενικὴ ἀποψη κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι κάτι οὐσιώδες, καὶ τῶν αἰσθήσεων, πού ὑποβάλλουν στὸ νοῦ τὰ διάφορα ἀντικείμενα. Οἱ αἰσθήσεις μᾶς δίνουν τὶς παραστάσεις, τὶς ὁποῖες ἐπεξεργάζεται καὶ τελειοποιεῖ ὁ νοῦς. Τὶς ἔννοιες χωρὶς ἐλοπτεῖες χαρακτηρίζει ὁ Κάντιος ὡς "κενές". Ἐννοιες μὲ περιεχόμενο πού δὲ στηρίζονται στὰ αἰσθήματα καὶ στὶς παραστάσεις, ἀλλὰ εἶναι προἰόντα τῆς νόησης, εἶναι οἱ λεγόμενες ἀπριορικὲς ἀφηρημένες ἔννοιες (σοφία, δίκαιο, κ.λ.π.). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σχηματίζονται ἀφηρημένες ἔννοιες ἀπὸ ἐσωτερικὰ διώματα (χαρὰ, ἀγάπη, ἱκανοποίηση). Ἡ ἐμπειρικὴ ἔννοια δὲν εἶναι εἰκόνα, πού παρουσιάζει στὴ συνείδηση κάτι συγκεκριμένο, ἀτομικὸ, ὅπως ἡ ψυχολογικὴ παράσταση, ἀλλὰ καθολικὴ παράσταση, προἶδν τῆς νόησης. Τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων εἶναι τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ νοῦς οἰκοδομεῖ τὶς ἔννοιες. Γιὰ τὸν προοδιορισμὸ τῆς ἔννοιας ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα του, μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται μίᾳ στενὴ σχέση νόησης — γλῶσσας. Κα-

τὰ τὸν Πλάτωνα γλῶσσα εἶναι φωνητὴ σκέψη καὶ ἡ σκέψη σιωπηλὸς λόγος. Στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση ὑλοποιούνται οἱ σκέψεις, γίνεται ἡ ἔννοια ἄμεσος φορέας νοήματος καὶ ἔτσι ἀσκεῖ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὸ γενικὸ πνευματικὸ δίο.

ΕΝΝΟΙΟΚΡΑΤΙΑ (conceptualismus)

Ἡ ἀντίθετη πρὸς τὸ ρεαλισμὸ καὶ συγγενὴς μὲ τὸ νομιναλισμὸ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι οἱ γενικὲς ἔννοιες (universalia) δὲν εἶναι χωριστὲς ἀπὸ τὰ μεμονωμένα πράγματα, οὔτε ἀπλὰ ὀνόματα, ἀλλὰ ἔννοιες πού ὑπάρχουν στὸ πνεῦμα καὶ ἀναμφίβολα εἶναι καὶ στὴν πραγματικότητα θεμελιωμένες. Οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουν ὡς μεμονωμένα ὄντα, ἡ ἀνθρωπότητα ὡστόσο ὑπάρχει ὡς μίᾳ ἔννοια πού σχηματίζεται στὸ πνεῦμα. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητος ἀντιστοιχεῖ πρὸς πραγματικὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων, ὡστόσο δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀναγνωρίσουμε σ' αὐτὴ μίᾳ χωριστῇ ὑπαρξῇ ὅπως στὴν Πλατωνικὴ ἰδέα. Τὴ θεωρία τῆς ἐννοιοκρατίας διατύπωσε ὁ Πέτρος Ἀβελάρδος.

ΕΝΟΡΑΣΗ

Ἡ πρόσκτηση μιᾶς γνώσης μὲ πνευματικὴ θεώρηση, ὄχι μὲ τὶς συνηθισμένες καὶ γνωστὲς γνωσιολογικὲς μεθόδους, ἀλλὰ μὲ ἄμεση βίωση τῆς πραγματικότητος, κατὰ τὸν Γκαίτε "μίᾳ ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτυσσόμενη ἀποκάλυψη". Ἡ ἐπιστήμη, ὑποστηρίζει ὁ Μπέρξον, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει τὴν πραγ-

ματικότητα, την κίνηση, τη διάρκεια, τη δημιουργική εξέλιξη και ροή των διωμάτων μας, που είναι ή ουσία της ζωής και του κόσμου. 'Αντί να μάς δείξει τα πράγματα καθαυτά, κατακερματίζει τη συμπαγή και κινούμενη πραγματικότητα σε ασυνάρτητα και ακίνητα κομμάτια. 'Η επιστήμη είναι (κανή μόνο για την κατανόηση του οργανικού κόσμου, την κατασκευή εργαλείων και τη διδασκαλία για τους κανόνες χρήσης τους. 'Η διάνοια γνωρίζει το μελλοντικό μόνον έφ'όσον τούτο μοιάζει με το περασμένο, δηλαδή δέ γνωρίζει το κύριο δημιουργικό στοιχείο της πραγματικότητας, αλλά μόνο την επιφάνεια των γεγονότων. Δεν μπορεί να δημιουργήσει παραστάσεις και δέν έχει σχέση με τη δραστηριότητα της συνείδησης. Στη διάνοια, που δρᾷ σάν ένα "οργανικό φίλτρο" των εντυπώσεων και των αναμνήσεών μας, αντιπαρθέτει ο Μπέρξον την ενόραση, που δέ στηρίζεται ούτε στις αισθήσεις ούτε στη νόηση, αλλά είναι μία ανώτερη μορφή ενστίκτου, με την οποία εισχωρούμε στο βάθος της πραγματικότητας, "για να γίνουμε ένα μ' εκείνο που είναι σ' αυτό μοναδικό και γι' αυτό δέ μπορεί να εκφραστεί με γενικές έννοιες". "Όπως ο νοῦς με τη σκέψη, έτσι και τὸ ένστικτο με τη διαίσθηση και την ενόραση εξυπηρετεί τὸν άνθρωπο στὴν πρακτική ζωή του. 'Οντολογικά ἡ ενόραση είναι θεμελιωμένη σάν υπερβατικότητα στο πνεῦμα μιάς υπερεμπειρικής μορφῆς τῆς πραγματικότητας.

Για να φτάσουμε στην ένοραματική αντίληψη, είναι απαραίτητο "ν' ασκήσουμε πίεση και με την ενέργεια τῆς βούλησης ν' άπωθήσουμε τὴ νόηση έξω από τὸν ίδιο τὸν εαυτό τῆς".

ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ

Αυτό που περιέχει μέσα του τὸν επιδιωκόμενο σκοπό, που έχει μέσα του σάν σκοπό ("τέλος") τὴν τελείωση. Στὸν 'Αριστοτέλη ἡ μορφολογική δύναμη ("εἶδος" τὸ ὄντος, στοῦ βιταλισμοῦ ἡ αὐτὴ ἀρχή (ζωτική δύναμη), ἡ πηγή τῆς ζωῆς.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Τὴν επιστήμη ὡς ἓνα κλάδο τοῦ πολιτισμοῦ πρώτοι οἱ Ἕλληνες τὴν ἀνακάλυψαν και τὴν μετάδωσαν ὡς ἓνα ιδιαίτερο πολιτιστικό γεγονός στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. 'Η ἀνάπτυξη τῆς επιστήμης είναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Πρώτοι οἱ Ἕλληνες συνειδητοποίησαν τὴ μεγάλη σημασία που έχει ἡ ἐπιστημονική γνώση για τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου και ἔδωσαν στις ἐπιστήμες τὸ περιεχόμενο και τὴν κατεύθυνση. Στὴν ἑλληνική φιλοσοφία παρακολουθοῦμε τὸ δρόμο πρὸς τὴν επιστήμη, ἡ ὁποία δέν είναι νοητὴ χωρὶς τὸ σύστημα τῶν ἐνοιῶν που εἶχε δημιουργήσει ἡ ἑλληνική φιλοσοφία. 'Η επιστήμη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἦταν μία ἐνιαία ἐπιστήμη. Στὸν Πλάτωνα ἡ λέξη "ἐπιστήμη" σημαίνει τὴν τέλεια γνώση ("διαλεκτική") και ἀποτελεῖ

μαζί με τὸν Λόγο τὴν οὐσία τῆς νόησης. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ “μάλιστα ἐπιστήμη” εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ “πρῶτα καὶ τὰ αἷτια”. Ἐπίσης ὁ Χριστιανισμὸς προσπάθησε ν' ἀσκει τὴν ἐπιστήμη σὰν ἓνα ἁρμονικὸ σύνολο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἐκκλησιαστικούς σκοπούς. Πρῶτα στὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα ταυτίστηκε ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης μετὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ὑποκινήθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ σχολή του, ἀπὸ τοὺς μεγάλους γιατροὺς (Ἴπποκράτης, Γαληνὸς κ.ἄ.) καὶ τοὺς ἀτομικούς, δὲν χαλάρωσαν ὥστόσο τὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστημονικῆς κοσμοθεωρίας. Πρῶτος ὁ Πλάτων ἔκανε τὴ διαίρεση τῶν ἐπιστημῶν μετὰ δάση τὶς τρεῖς δυνάμεις τῆς ψυχῆς (νόηση, αἴσθηση, βούληση) σὲ τρία μέρη: διαλεκτική, φυσική, ἠθική. Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει νέα διαίρεση μετὰ δάση τὸ σκοπὸ κάθε ἐπιστήμης καὶ διακρίνει ἐπιστήμες θ ε ω ρ η τ ι κ ε ς (λογική, φυσική μαζί με τὰ μαθηματικά καὶ τὴν ψυχολογία), π ρ α κ τ ι κ ε ς (ἠθική καὶ πολιτική) καὶ π ο ι η τ ι κ ε ς (ρητορική καὶ ποιητική). Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Βάκων διαίρεσε τὶς ἐπιστήμες μετὰ δάση τὴν ψυχικὴ λειτουργία, στὴν ὁποία στηρίζεται κάθε ἐπιστήμη καὶ ξεχώρισε: ἐπιστήμη μνήμης (ἱστορία), ἐπιστήμη τοῦ λόγου (φιλοσοφία) καὶ ἐπιστήμες τῆς φαντασίας ἢ ποιητικές. Σ' αὐτὴ τὴ διαίρεση εἶναι θεμελιωμένη ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐγκυκλοπαίδεια. Νε-

ώτερες ὑποδιαιρέσεις ἔχουν ὡς δάση τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς πραγματικότητας ποὺ μελετοῦν οἱ ἐπιστήμονες καὶ τὴν ἰδιομορφία τῶν μεθόδων. Στους νέους χρόνους ἡ πλατιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης πραγματοποιήθηκε βαθματῶς μετὰ τὴν ἀποκόλληση τῶν χωριστῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Στὴν Εὐρώπη ἔγινε ἡ ἐπιστήμη, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ κέντρο ὁλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα (ἀπαλλαγὴ ἀπὸ προλήψεις, ἀπὸ προϋποθέσεις, μεθοδικὴ πειθαρχία, ἀπόλυτὴ ἀντικειμενικότητα) ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνεξάρτητου, ὠριμου ἀνθρώπου. Ἡ πρόοδος, τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ συνεχῶς αὐξανόμενο πλῆθος τῶν γνώσεων ποὺ αὐτὴ ἐπεξεργάζεται καὶ πραγματοποιεῖται μετὰ τὴν ἐλεύθερη συνεργασία πολλῶν, θεωρεῖται ὡς πρότυπο καὶ ἐγγύηση γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Μεγάλαι ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα συχνὰ σημειώθηκαν καὶ σημειώνονται ἀπὸ ξεχωριστοὺς ἐρευνητῆς, στοὺς περισσότερους ὥστόσο τομεῖς εἶναι συνηθισμένη καὶ ἀναγκαῖα ἡ ἐξειδικευμένη ὁμαδικὴ ἐργασία τῶν ἐπιστημόνων. Ὅσο πιὸ πολὺ μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς ἐπιστήμης, τόσο καὶ πιὸ πολὺ προχωρεῖ ἡ ἐξειδίκευση, ὁ διαφορισμὸς τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐπιστήμη δὲ δρῶσκειται πιὰ σ' ἓναν ἐγκέφαλο, δὲν ὑπάρχει ὁ “πολυίστωρ”, ποὺ δλα τὰ ἔχει διαβάσει καὶ δλα τὰ ξέρει. Στὶς φι-

λελεύθερες δημοκρατικές χώρες ή μόρφωση τῶν ἐπιστημόνων γίνεται μὲ βάση τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ τὴν κρατικὴ υποστήριξη. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν ἐρευνῶν συντηροῦνται ἀπὸ τὸ κράτος ἐπιστημονικὰ ἰνστιτούτα καὶ ἀνώτερες σχολές. Οἱ ἐπιστῆμες ἔχουν γίνει ἕνα τόσο σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε νὰ χαρακτηρίζεται τοῦτο ὡς "ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς".

Οἱ ἐκκληκτικὲς ἐπιστημονικὲς θεωρίαι καὶ οἱ θετικὲς πραγματοποιήσεις, ποὺ ἐπακολούθησαν στὸ πεδίο τῶν τεχνικῶν ἐφαρμογῶν, προσδιορίζουν σήμερα ἀπὸ τὰ θεμέλια τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ. Στὶς ἐπιστῆμες συγκεντρώνεται ἕνας θησαυρὸς γνώσεων ποὺ ἐπιδρῶν ἄμεσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐφαρμόζονται σὲ πολυάριθμους τομεῖς τῆς πρακτικῆς δραστηριότητος. Ἡ σύγχρονη βιομηχανία δὲ στηρίζεται ἀπλὰ σὲ ἐπιστημονικὴ βάση, ἀλλὰ γενικότερα ὅλη ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας: τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τοῦ πειραματισμοῦ, τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς εὐχέρειας προσαρμογῆς σὲ κάθε νέα ἀλλαγὴ. Γι' αὐτὸ ἡ βιομηχανία ἐνισχύει τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τὴ δικὴ της ἀνάπτυξη τὸν πιὸ οὐσιώδη παράγοντα. Ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν τεχνικὴ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ὄχι μόνον τὸ εἶδος καὶ ἡ κλίμακα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυ-

ξης, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ σταθερότητα τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἐπιστῆμη καὶ ζωὴ εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένες. Καμία δύναμη δὲν ἔχει ἐπηρεάσει τοὺς τελευταίους τρεῖς αἰῶνες καὶ δὲν ἔχει μεταμορφώσει τὴ ζωὴ σ' ὅλες τῆς τὶς ἐκδηλώσεις καὶ σὲ τόσο πολὺ μεγάλο βαθμὸ ὅσο ἡ ἐπιστῆμη. Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν ἀποκτήσει σήμερα οἱ ἐπιστῆμες στὴν κοινωνία γίνεται φανερὴ καὶ στὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων. Τὸ πόσο βαθιὰ ἔχει εἰσδύσει ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος σ' ὀλόκληρὴ τὴ ζωὴ, πῶς τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ἔχει ἀποτυπώσει τὴ φυσιογνωμία τοῦ στὸν σύγχρονο κόσμου, φανερώνεται καὶ στὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου σκέψης τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ γιὰ θέματα τῆς πρακτικῆς ζωῆς σκέπτεται μὲ ἐπιστημονικὸν τρόπο. Οἱ ἀλήθειαι τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὡς ἕνα βαθμὸ γενικὲς, ἐνιαῖες καὶ γενικὰ κατανοητές. Καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση διαδίδεται αὐτούσια σ' ὅλο τὸν κόσμον εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ δύναμὴ τῆς. Ἡ ἐπιστῆμη συνεχῶς ἀναπτύσσεται καὶ δὲν ὑπάρχουν ὄρια γιὰ τὴ θεωρητικὴ διερεύνηση τοῦ κόσμου. Στὴ σύγχρονη ἐπιστῆμη τίποτα δὲν εἶναι ἀδιάφορο. Ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν τῆς εἶναι τὰ πάντα. Ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ πλῆθους τῶν πραγματολογικῶν γνώσεων προκύπτουν νέα ἀποτελέσματα καὶ αὐτὰ γεννᾶνε νέα προβλήματα

τα. Ἡ ἀνακάλυψη μέσα στο χάος τῶν φαινομένων τῶν ἀόρατων ἀντικειμενικῶν νόμων καὶ ἡ θεωρητικὴ ἔρμηνεία τοὺς ἔδωσαν στὴ λογικὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου μίαν ἀσφάλεια πού δὲν τὴν εἶχε ἄλλοτε. Ἡ ἐνόησις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν προσφέρει στὸν ἀνθρώπο ἕνα πλήρες σύστημα, μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸς μπορεῖ ν' ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου καὶ ν' ἀδῆξει τὴν κυριαρχία του πάνω στὴ φύση. Ἐπιδίωξη τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ θεωρία καὶ τὸ σύστημα. Δὲ συγκεντρώνει ἀπλᾶ καὶ καταγράφει γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἐρμηνεύει θεωρητικὰ τὸν κόσμο. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, ὡς σύστημα γνώσεων γιὰ τοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας, ἐπιχειρεῖ, χρησιμοποιώντας μίαν συγκεκριμένη μέθοδο, μίαν ἀνατομία τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας. Διεισδύει βαθμιαία καὶ μεθοδικὰ σ' ἕνα ἰδιόμορφο φαινόμενο ἢ ἀντικείμενο, πού ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὄντων ἢ φαινομένων, καὶ τὶς γνώσεις πού κατακτᾷ μὲ σκόπιμες καὶ συνειδητὲς ἐνέργειες τὶς ταξινομεῖ συστηματικὰ, ὥστε ν' ἀποτελεστεῖ μὲ τὴ μέθοδο τῆς γενίκευσης μίαν ἐνόησις γνώσεων σχετικῶν μὲ τὴ φύση, τὴν κοινωνία καὶ τὴ σκέψη. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης εἶναι συνταγματικὰ κατοχυρωμένη. Οἱ ἐπιστήμονες εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ δογματισμὸ, ἀπὸ θρησκείας, κοσμοθεωρίας καὶ ἰδεολογίας καὶ εἶναι ὑπεύθυνοι μόνον ἀπέναντι τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει θεωρητικὸ χαρακτήρα, ὀφείλει δηλαδὴ

νὰ ἐξακριβώνει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Ἡ ἀποψη τῆς ἐφαρμογῆς, τῆς χρησιμότητος ἢ τῆς δύναμης πού ἀποκτᾷ κανεὶς μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἔχει γι' αὐτὴ δευτερεύουσα σημασία. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ἡ λέξις ἐπιστήμη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Σὲ μίαν διάλεξίν του ὁ μεγάλος φυσικὸς Πλάνκ ἐξήγησε ὅτι τὰ ἐλατήρια κάθε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας εἶναι μόνον ἡ πίστις τῶν ἐρευνητῶν στὴν ἀλήθεια τῆς κοσμοθεωρίας τους: "Ὅταν ὁ Νικόλαος Κοπέρνικος ἀπομάκρυνε τὴ γῆ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ Ἰωάννης Κέπλερ διατύπωσε τοὺς νόμους πού φέρουν τὸ ὄνομά του, ὅταν ὁ Ἰσαάκ Νεύτων ἀνακάλυψε τὴ γενικὴ βαρύτητα, ὅταν ὁ Φαραντάυ δημιούργησε τὶς βάσεις τῆς ἠλεκτροδυναμικῆς, τὰ οἰκονομικὰ αἰτία ἦταν ἀσφαλῶς τὰ τελευταῖα πού τοὺς παρακίνησαν νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων καὶ πολὺ σημαντικῶν αὐθεντιῶν". Οἱ γνώμες πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐὰν δηλαδὴ ὁ ἐπιστήμονας πρέπει ν' ἀσχολεῖται μὲ τὴν καθαρὴ θεωρητικὴ ἔρευνα ἢ νὰ τὴν προσανατολίζει σὲ κοινωνικοὺς σκοποὺς, διχάζονται. Γενικὰ σήμερα θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία ἡ συνυπευθυνότητα τῶν ἐπιστημόνων. Εὐθὺνῃ καταλογίζεται στὸν ἐπιστήμονα ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀνακαλύφτηκε ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου. Ἀπὸ τότε προκαλεῖ σοβαρὰ ἀμφισβήτηση τῆς παραδοσιακῆς ἐπιστήμης τὸ ζήτημα, ἐὰν πρέπει νὰ διακοποῦν οἱ ἀτομικὲς ἔρευνες ἢ ν' ἀπο-

σιωποιοθηούν τὰ συμπεράσματα ἀπὸ φόβο πιθανῆς κατάχρηστος καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ σύνδεση τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὸ ὅλικὸ ἀντικείμενο τοὺς δὲ σημαίνει ὥστόσο ὅτι αὐτὲς δὲ συνδέονται μὲ γενικότερες ἀρχές. Κάθε ἐπιστῆμη ἐρευνᾷ μέσα στὴν περιοχὴ τῆς τὴ νομοτέλεια ποὺ διέπει τὸ ἀντικείμενό τῆς, ὥστόσο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐξετάζει τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο τῶν ἐνεργειῶν τῆς. Ἡ ἀποστολὴ τῆς εἶναι νὰ βοηθᾷ τὴν ἀνθρωπότητα στὸν ἀδιάκοπο ἀγῶνα γιὰ εἰρήνη καὶ ἀληθινὴ εὐτυχία. Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Καρτεσιῦ ἡ μοντέρνα ἐπιστῆμη εἶχε ταυτιστεῖ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς γνώσης, τὴ συγκεκριμένη φιλοσοφία ποὺ πραγματοποιεῖται σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὅλες οἱ ἐπιστῆμες ποὺ γιὰ πρακτικούς λόγους εἶναι χωρισμένες, ἐπειδὴ ἕνας ἐπιστήμονας δὲ μπορεῖ ν' ἀσχολεῖται μὲ ὅλα τὰ θέματα, συνιστοῦν μίαν ἐνιαίαν ἐπιστῆμη. Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἕνα ἐνιαῖο, λογικὰ συναρτημένο σύστημα τῆς ἐπιστῆμης, ὑπάρχει ὅμως ἕνας μέγας ἀριθμὸς ἐπιστημῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ σύνορα εἶναι ρευστά. Μὲ τὴν κατάκτηση νέων ἀντικειμένων δημιουργοῦνται νέοι κλάδοι (γενετική, κοινωνική, ψυχολογία, ἔρευνα τοῦ περιβάλλοντος). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μεταφορὰ μεθόδων σὲ ἄλλες ἐπιστημονικὲς περιοχὲς (π.χ. κβαντικὴ βιολογική, κυβερνητική, κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν). Ἐπί-

σης συχνὰ συμπύπτουν τὰ ὄρια ὡς τώρα χωριστῶν ἐπιστημῶν (π.χ. μεταξὺ φυσικῆς καὶ χημείας). Νέα συμπεράσματα μποροῦν νὰ εἶναι γόνιμα γιὰ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἐπιστῆμες (δείκτες ἰσοτόπων, ἰατρικὲς ἐρευνες, ἀκτίνες Ραϊνγκεν γιὰ διάφορες ἐπιστῆμες). Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη δὲν εἶναι σήμερα ἐπιστῆμη ἑνὸς μέρους τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ἐπιστῆμη τοῦ συνόλου. Μόνον ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ παραγωγικὰ, ποσοτικὰ, αἰτιοκρατικὰ δὲν ἀνήκει στὴν ἐπιστῆμη, ἀλλὰ στὴν παλιὰ "μεταφυσική". Ἀπὸ τὴ συνεχῶς ἀύξανόμενη σημασία τῆς σύγχρονης ἐπιστῆμης προκύπτει ἐπίσης καὶ μίαν σειρά ἀπὸ προβλήματα γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμη: Ἐπιτακτικὰ προβάλλεται ἡ ἀπαιτήση νὰ προσφέρεται σ' ὅλους τοὺς νέους μίαν προσανατολισμένην στὴν ἐπιστῆμη μόρφωση, ποὺ θὰ τοὺς κάνει ἱκανοὺς νὰ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Γι' αὐτὸ κρίνεται ὡς ἀπαραίτητη ἡ μετάδοση εἰδικῶν γνώσεων καθὼς καὶ ἡ ἴδρυση ἀνώτερων τεχνικῶν σχολῶν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ μάθησις ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴν παρακολούθησις καὶ περιγραφή τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἔρευνα τῶν θεμελιωτικῶν τῶν ἀρχῶν. Ἐπίσης ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς δυνατότητες, τὶς προϋποθέσεις, τὶς μεθόδους καὶ τὴ διαίρεσις τῶν ἐπιστημῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστημολογία καθορίζει γενικότερα τὴ λογικὴ πηγὴ τῶν γνώ-

σεων και κρίνει για το κυρος των επιστημών, ταυτίζεται από τον Φίχτε με τη φιλοσοφία.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΣΜΟΣ

Γενικά η διδασκαλία ότι μόνον η αλήθεια που έχει αποδειχτεί από τις εμπειρικές επιστήμες έχει κύρος· η ιδέα ότι το πνεύμα και η εμπειρική επιστημονική μέθοδος πρέπει να επικρατήσουν σ' όλες τις περιοχές της πνευματικής και ήθικης ζωής. Τον όρο "επιστημονισμός" χρησιμοποίησε πρώτος ο Ρενουβιέ για να χαρακτηρίσει την κίνηση που εκδηλώθηκε από τα μέσα του περασμένου αιώνα σαν αντίδραση προς τις αθαιρέτες μεταφυσικές κατασκευές και τα αφερέγγυα φιλοσοφικά συστήματα των αρχών του αιώνα.

ΕΠΙΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Συνοδευτικό φαινόμενο. Ός ένα επιφανόμενο, ένα απλό "αντικαθρέπτισμα" των φυσιολογικών λειτουργιών του έγκεφάλου, έναν "Γ-σκιο που συνοδεύει τον άνθρωπο που περπατάει" θεωρούν μερικοί φυσιολόγοι τον ψυχικό κόσμο, ο οποίος, μολονότι χαρακτηρίζεται απ' αυτούς ως ανεξάρτητος από τον υλικό κόσμο και δεν εξηγείται απ' αυτόν, ωστόσο υποστηρίζουν ότι δεν αποτελεί ενεργό παράγοντα στη ζωή και στη δράση του ανθρώπου.

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Σε στενή πρωταρχική σημασία, μία άμεση θεώρηση ενός μεμονωμένου πραγματικού αντικειμένου· σε μεταφυσική σημασία, έναργής σύλληψη λογικών - μαθηματικών πραγ-

ματολογικών περιεχομένων, πνευματική θέαση της ουσίας ενός φυσικού αντικειμένου (ένδραση).

ΕΡΩΣ

Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία (Ήσίοδος, Έμπεδοκλής) κοσμική αρχή, δια της οποίας δαμάζεται και ενώνεται το σύμπαν. Στον Πλάτωνα ο έρωσ είναι ενσάρκωση της αγάπης της σοφίας, ο δαίμονας που ενθουσιάζει τους ανθρώπους για το αληθινό, αγαθό και ώραίο και τους ώθει να επιδιώκουν το πολύτιμο και απόλυτο. Ός ανθρώπινη αγάπη ο έρωσ είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της ζωής, έφθσον αυτή δεν έννοείται μόνον σαν Ικανοποίηση φυσικών αναγκών. Όταν η ζωή έννοείται μόνο ως ζωή όρμών, ο έρωσ είναι σεξουαλική κλίση, καθαρά υλική τάση, που βρίσκει Ικανοποίηση στη σαρκική ένωση με το αντικείμενο της επιδίωξης σαν μόνης στιγμής κατά την όποια το άτομο αποκτά την ήδονή. Αύτη η έννοια της ζωής και του έρωτα, που είναι αποκλειστικά προσανατολισμένη στην αισθησιακή φύση του ανθρώπου, (στη σχολαστική φιλοσοφία αποσ concupis entiae) είναι αντίτιθετη προς την αγάπη που πηγάζει από την συνείδηση του ήθικου χρέους και σημαίνει πλήρωση της ζωής, την υπερεγωιστική αγάπη που έχει ως αντικείμενο τον άλλο άνθρωπο ή μία αξία. Την προσωπική αγάπη δεν την χαρακτηρίζει μία τάση κατοχής ή απόλαυσης του αγαπώμενου. Το αίσθημα μεταφέρεται έξω από το άτομο που αγαπά, στο αγα-

πώμενο πρόσωπο. "Αγάπη είναι χαρά για την εδτυχία του άλλου" (*amare est gaudere felicitate alterius* Λαίμπνιτς). Κατά την χριστιανική όμως αντίληψη μόνο στην πνευματική και προσωπική αγάπη πρὸς τὸ θεό, πού είναι αγάπη πρὸς τὸ ἀπόλυτο, τάση γιὰ ἔνωση καὶ ἑξομίωση πρὸς τὸ αἰώνιο, θρῖσκει ὁ ἄνθρωπος πλήρωση, πού μπορεῖ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὡς εὐδαιμονία, ὡς ἀπόκτηση μακάριος ζωῆς. Τὸ θεὸ ἀγαπᾷ κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο κάθε ὄν πού μπορεῖ ν' ἀγαπᾷ εἴτε συνειδητὰ εἴτε ἀσυνειδητὰ. Ὁ Θεμᾶς Ἀκινάτης ἐπεκτείνει τὴν ἀγάπη καὶ πρὸς τὰ ζῶα, τὰ φυτὰ, γενικὰ σ' ὀλόκληρη τὴν κοσμικὴ φύση. Κατὰ τὸν Καρτέσιο ἔρως εἶναι ἡ συγκίνηση τῆς ψυχῆς πού προκαλεῖται ἀπὸ τὴν κίνηση πνευμάτων, τὰ ὁποῖα τὴν ἄθουν νὰ ἐνωθεῖ θεληματικὰ μὲ ἀντικείμενα πού φαίνονται συγγενικὰ καὶ ὀφέλιμα γι' αὐτήν. Ἡ ἀγάπη κατὰ τὸν Κάντιο δὲν εἶναι ὑπόθεση τῆς βούλησης, ἀλλὰ τοῦ συναίσθηματος καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Ὡς συναίσθημα εἶναι εὐχαρίστηση πού προέρχεται ἀπὸ τὴν τελειότητα ἄλλων ἀνθρώπων. Κατὰ τὸν Ἐγέλο ἀγάπη εἶναι συνείδηση τῆς ἐνότητος μὲ κάποιον ἄλλο ὄν. Στὴ φυσιοκρατικὴ θεωρία τοῦ Σπένσερ βάση τοῦ ἔρωτα εἶναι τὸ γενετήσιο ἐνστικτο. Γύρω ἀπὸ τὸ φυσικὸ συναίσθημα, πού προκαλεῖ τοῦτο, συγκεντρώνονται ποικίλα ἄλλα συναίσθηματα. Στὴν ψυχανάλυση τοῦ Φρόυντ οἱ ἀνώτερες

μορφές τοῦ ἔρωτα καὶ τῶν πνευματικῶν ἐνασχολήσεων εἶναι ἐξυψωμένες μορφές τοῦ libido.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΑ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ τέλος ἢ τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὸν δῆθεν μορφολογικὰ τέλειο παραλληλισμὸ τῶν πολιτισμῶν ὁ Σπένγκλερ συμπεραίνει τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητος.

ΕΤΕΡΟΝΟΜΙΑ

Χαρακτηριστικὸ γνώρισμά τῆς βούλησης πού καθορίζεται ἀπὸ ἑξωτερικὰ ἐλατήρια καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς (αὐτονομία).

ΕΥΤΟΝΙΚΗ

Ἐπιστήμη πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ σχεδιασμένη διατήρηση καὶ ἐξυγένιση μιᾶς φυλῆς καὶ ὄλης τῆς ἀνθρωπότητος μὲ τὴν ὑπόδειξη μέτρων μὲ τὰ ὁποῖα ἐξασφαλίζεται ἡ βελτίωση τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῶν μελλοντικῶν γενεῶν μιᾶς φυλῆς. Ἡ εὐγονικὴ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι βιολογικὰ καὶ διανοητικὰ ἄνισοι ἐξαιτίας τῆς ἀμετάβλητης κληρονομικῆς οὐσίας τους. Ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας εἶναι ὁ Ἄγγλος βιολόγος Γκάλτον.

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ἡ τέλεια ψυχικὴ ἱκανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς του. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ ἱκανοποίηση ὄλων τῶν κλίσεων τοῦ ἀνθρώπου σ' ὄλη τὴν ἔκταση, ἔνταση καὶ διάρκεια.

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική – ήθικη διδασκαλία, ή όποια βλέπει την εϋδαιμονία (συνεχής και αδιάταρακτη ήρεμία και γαλήνη) ως κίνητρο και τελικό σκοπό του ανθρώπου. Ός εϋτυχισμένος και έναρτος θεωρείται από τους αρχαίους Έλληνες εκείνος ό άνθρωπος, του όποιου ή τέλεια Ικανοποίηση προκύπτει από την εκπλήρωση του σκοπού της ζωής του. Οι διάφορες διδασκαλίες για την εϋδαιμονία βλέπουν διαφορετικά την Ιδέα της εϋδαιμονίας. Για τó Σωκράτη τó άγαθό είναι εκείνο που άληθινά προάγει την άληθινή εϋδαιμονία. Τó άγαθό είναι ταυτόσημο όχι μόνο με τó καλό, αλλά και με τó ωφέλιμο. τó χρήσιμο (εϋδαιμονικός ωφελιμισμός). Μία από τις κυριότερες αντιλήψεις του Σωκράτη είναι ή γνώμη ότι ή άρετή είναι επιστήμη, γνώση για την άληθινή εϋδαιμονία. Κεντρική έννοια της ήθικης του Δημοκρίτου είναι ότι τó ύψιστο άγαθό είναι ή εϋδαιμονία, ή όποια έγκειται στη διαρκή “εϋθυμία”, στην άταραξία. Τó καλύτερο για τόν άνθρωπο είναι νά εϋχαριστιέται όσο τó δυνατό περισσότερο και νά στενοχωριέται όσο τó δυνατό λιγότερο. Την ήδονή δέν τη θεωρεί ό Δημοκρίτος ως κύριο σκοπό της ζωής ούτε επιδοκιμάζει την υπερβολή. Έκτός από τó μέτρο, επιβάλλεται επίσης ή έκλογή τών ήδονών. Βασικά ή εϋδαιμονία δέν προέρχεται από την άπόκτηση υλικών αγαθών, αλλά από την έκλογή τών άνώτερων, τών πνευματικών και

ψυχικών ήδονών (“εϋδαιμονία και κακοδαιμονία ούκ έν βοσκήμασιν οίκέει ούδ’ έν χρυσώ, ψυχή δέ οίκτητήριον δαίμονος”). Κατά τόν Άντισθένη για την εϋδαιμονία έκτός από την άρετή τίποτα άλλο δέν είναι αναγκαίο. Ούσία της άρετής είναι ή αϋτάρκεια. Γι’ αϋτή δέν χρειάζονται πολλές λέξεις παρά μόνο Σωκρατική δύναμη (“αϋτάρκη την άρετήν είναι πρós εϋδαιμονίαν, μηδέν προσδεομένην ότι μη Σωκρατικής ισχύος”). Για τόν Πλάτωνα επίσης άπαραίτητη προϋπόθεση για την εϋδαιμονία είναι ή άρετή. Στόν Άριστοτέλη ή εϋδαιμονία, που βρίσκεται στη λογική συμπεριφορά του ανθρώπου, που είναι είδικό του προνόμο, είναι τó άνώτατο άγαθό. Ό θεωρητικός βίος, που είναι άνώτερος από τόν πρακτικό, μάς χαρίζει τη μεγαλύτερη εϋδαιμονία, επειδή σ’ αϋτόν κυρίως δραστηριοποιείται τó σπουδαιότερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, ό νούς. Στόν Πλωτίνιο ή εϋδαιμονία, που είναι ύψιστο άγαθό, είναι ανεξάρτητη από την ήδονή και μόνο τά λογικά όντα μετέχουν σ’ αϋτή. Στόν τέλειο βίο, στόν όποιο βρίσκεται ή άκρα εϋδαιμονία, μόνο με την “κάθαρσιν” της ψυχής μπορούμε νά φτάσουμε. Κατά τούς Στωικούς σκοπός του ανθρώπου, που αϋτός μόνο μπορεί νά μάς δώσει έσωτερική Ικανοποίηση και εϋτυχία, είναι ή οικείωση πρós τόν εαυτό μας (“οικείομεθα πρós έαυτούς εϋθύς γενόμενοι”) ή όπως έλεγε ό Ζήνων, νά ζούμε σύμφωνα με τη φύση (“όμολογουμένως τη φύσει

ζήν"). Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἡδονή, ἡ ὁποία εἶναι ἐπιγέννημά της. Μόνη ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, τιμὴ, ιδιοκτησία, υγεία, ἀκόμη καὶ ἡ ζωὴ, θεωροῦνται ὡς "ἀδιάφορα" πράγματα. Ἐπειδὴ ἡ τελειότητα εἶναι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καὶ γιὰ κάθε εὐδαιμονία τὸ ἰδανικὸ ὁ σοφός, αὐτὸς ποὺ ὑψώνεται στὴ βαθμίδα τῆς ἀπάθειας. Τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία τὴν τοποθετεῖ ὁ Ἐπίκουρος στὴν ἡδονή, τὴν ὁποία ἐπιδιώκουν ὅλα τὰ ἔμψυχα ὄντα. Ἰσχυρότερες ὡστόσο ὁμως θεωρεῖ τὶς πνευματικὲς ἡδονές. Μοναδικὸς καὶ ἀσφαλέστερος δρόμος πρὸς τὴν εὐδαιμονία, τὴν περιφρόνηση τοῦ θανάτου καὶ τῶν πόνων εἶναι ἡ φρόνηση, ποὺ μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὶς προλήψεις. Ἡ ἀγγλικὴ ἐμπειρικὴ ἠθικὴ (Λόκ, Χιούμ, Μπένθαμ, Τζόν, Στ. Μά) συνδέει μὲ τὴν ψυχολογικὰ προσανατολισμένη γνωσιολογία καὶ κοινωνιολογία τὸ ἰδανικὸ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη ("ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη εὐτυχία γιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων" Μπένθαμ). Σύμφωνα μὲ τοὺς ἄλλους ὑλιστὲς,

ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι πλασμένοι γιὰ νὰ ζοῦν εὐτυχισμένοι. Ὅπως ὅλα τὰ προικισμένα μὲ αἰσθήσεις πλάσματα, εἶται καὶ ὁ ἄνθρωπος στὶς ἐνέργειές του ὀδηγεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν τάση πρὸς τὴν εὐχαρίστηση. Ἀγαθὸ καὶ ὠραῖο ὀνομάζουμε ὅ,τι μᾶς προσφέρει εὐχαρίστηση. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει σύγκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀπολαύσεις καὶ νὰ διαλέγει τὶς πιὸ ἱκανοποιητικὲς. Ἐχει ἐπίσης τὴν ἱκανότητα νὰ βάζει σκοποὺς στὴ ζωὴ του καὶ νὰ ἀναζητᾷ τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους. Κατὰ τὸν Σέφτσμπερτ ἡ προσωπικὴ εὐημερία γίνεται διαρκῶς τόσο μεγαλύτερη ὅσο πιὸ καλὰ ἐναρθρῶνεται στὴν κοινωνικότητα. Εἶναι σύμφωνο μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιδιώκει τὴν "εὐτυχία τοῦ εἶδους", τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία συμμετέχουν καὶ οἱ συνάνθρωποί του (κοινωνικὸς εὐδαιμονισμὸς).

ΕΥΗΜΕΡΙΣΜΟΣ

Ἡ θρησκευολογικὴ θεωρία τοῦ Εὐημεροῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἰδρυτὲς τῆς θρησκείας εἶναι ἱστορικὰ πρόσωπα, ἐδεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας κ.λ.π.

Z

ΖΩΗ

Τὸ βασικὸ γνῶρισμα ὄλων τῶν ἔμβιων ὄντων, μὲ τὸ ὁποῖο διακρίνονται ἀπὸ τὰ νεκρὰ πράγματα. Ὁ κλασσικὸς ὀρισμὸς τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι: "ζωὴν λέγομεν τὴν δι' αὐτοῦ τροφήν τε καὶ αὐξησιν καὶ φθίσιν". Ἡ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ καθορίσει τὴν οὐσία τῆς ζωῆς, νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀρχικὴ τῆς καταγωγῆ καὶ ἐξέλιξη. Φιλοσοφικὲς θεωρίαι γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι: 1) Ἡ βιολογική. Αὐτὴ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἰδιαίτερης ἀρχῆς τῆς ζωῆς καὶ ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς ὡς ἀποτέλεσμα φυσικοχημικῆς ἐνέργειας. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, σὲ μία ἐποχὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς γῆς καὶ κάτω ἀπὸ κατάλληλες συνθήκες ἡ ἀνόργανη καὶ ἀψυχη ὕλη μεταμορφώθηκε στὴν ἔμψυχη πρωτοπλασματικὴ ὕλη. Τὴν ἰδέα μιᾶς τέτοιας πρωταρχικῆς αὐτόματης γένεσης (*generatio aequi* ἢ *spontanea* ἢ *abiogenesis*), ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ὄλισμό, διατύπωσε πρῶτος ὁ Λαμάρκ καὶ τὴ συστηματοποίησαν ἀργότερα ὁ Χαϊκὲλ καὶ ἄλλοι ἐρευνητές. 2) Ἡ βιταλιστικὴ (κύριοι ἐκπρόσωποι Μπέρξον, Ντρίξ). Αὐτὴ ἀπορρίπτει τὴ μηχανικὴ καὶ χημικὴ ἀντίληψη τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς καὶ ὑποστηρίζει πῶς ὑπάρχει ἰδιαίτερη ὑπερφυσικὴ ζωικὴ δύναμη (*vis vitalis*), ἡ ὁποία δρᾷ ἀσύνεδα καὶ δαμάζει τὴν "νεκρὴ ὕλη", ἢ βλέπει τὴ ζωὴ ὡς τὸ πρω-

ταρχικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθαν τὰ ἀνόργανα ὄντα. Ἡ βιταλιστικὴ θεωρία ἀναιρέθηκε ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ χημεία καὶ ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς ἀνέλιξης τοῦ Δαρβίνου. 3) Ἡ θεωρία τῆς δημιουργίας (*creatio*), ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ζωὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ τίποτα (*creatio ex nihilo*). Ὅλα τὰ εἶδη τῶν ζῴωντων ὀργανισμῶν δημιουργήθηκαν ἀπὸ μία πρωταρχικὴ ὑπερδατικὴ ἀρχή, ἀπὸ τὸ Θεόν. Αὐτὰ διαφέρανε τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἀναπτύχθηκαν παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.

ΖΩΙΚΑ ΠΝΕΥΜΑΤΑ (*spiritus animales*)

Θεωρία τοῦ θεμελιωτῆ τῆς Ἰατρικῆς Ἰπποκράτη ποὺ τελειοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴ διαμόρφωσαν ὀριστικὰ οἱ Ἕλληνες γιατροὶ στὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας (προπαντὸς ὁ Γαληνός). Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, τὰ ζῶα καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχουν μέσα στὰ νεῦρα καὶ τὸν ἐγκέφαλο εὐκίνητα, ἀεριώδη σωματίδια, τὰ ζωϊκὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ αἷμα καὶ προκαλοῦν τὶς ψυχικὰς ἐνέργειαι. Ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο ἔρχονται πάλι στοὺς μῦς καὶ συντελοῦν τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδραση τοῦ σώματος καὶ ψυχῆς. Τὴ θεωρία αὐτὴ ὑποστηρίζουν: Ὁριγένης, Ἀθγουστίνος, Νεμέσιος, Θωμᾶς Ἀκινάτης, Νικόλαος Κουζάνος, Παράκελλος, Καρτέσιος, Βάκων, Χόμπες.

H

ΗΔΟΝΙΣΜΟΣ

Ἐκείνη ἡ ἠθικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὡς κίνητρο καὶ σκοπὸ δλων τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀπόλαυση, τὴ διασκέδαση. Ὁ πρῶτος Ἰδρυτὴς τοῦ ἡδονισμοῦ εἶναι ὁ Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος. Ὅπαδοί: Θεόδωρος, Ἀννίκερις, Ἡγησίας, Ἐπίκουρος, στοὺς νεώτερους χρόνους Ἐλδέτιος, Λαμεττρι. Ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστιππου εἶναι ἓνας αἰσθησιοκρατικὸς ἡδονισμὸς. Ἡ θετικὴ, πραγματικὴ ἡδονή, ἡ ἀμεση ("μονόχρονος"), δηλαδὴ ἐκείνη ποὺ περιορίζεται στὸ χρόνο τῆς ἀπόλαυσης, ἔχει ἀξία, ἀκόμη καὶ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἐνέργειες ποὺ χλευάζονται ἀπὸ τὴν παράδοση ὡς ἀνῆθικες. Ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀγαθὸ ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ζῶα. Σπουδαῖο μέσο γιὰ τὴν πρόκληση τῆς ἡδονῆς εἶναι ἡ φρόνηση, ἡ ὁποία κάνει ἱκανὸ τὸ σοφὸ νὰ ἐκμεταλλεῖται κάθε περίσταση καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει μέτρο στὴ χρῆση τῶν ἡδονῶν. Στὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς ἡδονῆς παίρνει ἀργότερα θέση καὶ ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατο στὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιδιώκει μόνο τὴν ἡδονὴν δίχως τὴ φρόνηση. Ὁ "εὐδαιμων δῖος" εἶναι μικτὸς καὶ σύμμετρος. Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἐπιθυμητὴ σ' αὐτοὺς ποὺ ζοῦν μία "βο-

σκηματιώδη" ζωὴ, χωρὶς αὐτεπίγνωση, ὅπως μία ζωὴ μόνο μὲ φρόνηση, δίχως ἡδονή, εἶναι δυνατὴ γιὰ θεοὺς, ὄχι γιὰ ἀνθρώπους. Ὑπάρχουν δύο εἶδη ἡδονῆς: Ἡ κοινὴ τῶν αἰσθήσεων καὶ 2) ἡ αἰσθητικὴ χαρὰ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ θεώρηση τῆς ἀρμονίας, τῆς τάξης καὶ τῆς λογικῆς τοῦ κόσμου. Ἡ φρόνηση εἶναι ἡ πηγὴ τῆς γνήσιας ἡδονῆς καὶ ὁ κριτὴς ἔαν ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀληθινὴ ἢ δὲν εἶναι γνήσια καὶ συνεπῶς δὲν πρέπει νὰ τὴν ἐπιδιώκουμε. Τὸ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα κυριαρχεῖ σ' ὀλόκληρη τὴν διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία, ποὺ εἶναι τὸ ἀπόλυτο ἀγαθὸ, τοποθετεῖ ὁ Ἐπίκουρος στὴν ἡδονή, τὴν ὁποία ἐπιδιώκουν ὅλα τὰ ἔμψυχα ὄντα ("τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν"). "Ὅλες οἱ ἀρετὲς εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένες μὲ τὴν ἡδονὴν ("συμπεφύκασιν αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως"). Ἰσχυρότερες δὲν εἶναι οἱ ἡδονὲς τῶν αἰσθητηρίων, ὅπως πίστευαν οἱ Κυρηναῖκοί, ἀλλὰ οἱ πνευματικὲς. Οἱ σωματικὲς ἡδονὲς εἶναι στιγμιαίαις, ἐνῶ οἱ πνευματικὲς συνδέονται μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, ἀφοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἡδονὴ τῆς στιγμῆς μὲ τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν προσαδοκία. Ἀνώτατες ἡδονὲς εἶναι ἡ ἀπονία καὶ ἡ ἀταραξία τῆς ψυχῆς. Γιὰ χάρη

τῆς ἀταραξίας ὀφείλουμε νὰ περιορίζουμε τὶς ἐπιθυμίες. Σὲ κάθε μας πράξη πρέπει νὰ ζυγίζουμε τὴν ἡδονὴ καὶ τὴν λύπη, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἄλλοτε ἕμμεσα καὶ ἄλλοτε ἄμεσα μ' αὐτὴ καὶ νὰ παίρνουμε τὴν ἀπόφασιν ἀνάλογα μὲ τὸ μέρος ποῦ κλίνει ἢ πλάστιγγα. Ἄλλοτε νὰ παραλείπουμε τὴν ἡδονὴν ποῦ ἔχει ὡς ἐπακόλουθον τὴν μεγαλύτερη λύπη, ἄλλοτε πάλι νὰ ὑπομένουμε τοὺς πόνους γιὰ χάριν τῆς μεγαλύτερης ἡδονῆς ποῦ πρόκειται ν' ἀκολουθήσῃ. Στὴ σωστὴ "συμμέτρῃσιν" ἔγκειται ἡ οὐσία τῆς "φρονήσεως", ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ψηλότερον σκαλοπάτι τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν πηγὴν ὄλων τῶν ἀρετῶν. Σύμφωνα μὲ τοὺς Γάλλους ὕλιστές, ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται στὶς πράξεις του, ὅπως ὅλα τὰ προικισμένα μὲ αἰσθήσεις πλάσματα, ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν τάσιν πρὸς τὴν εὐχαρίστησιν, ὥσπὸς ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει τὴ σύγκρισιν ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀπολαύσεις καὶ νὰ διαλέγει τὶς πιὸ ἱκανοποιητικὰς. Οἱ σωματικὰς ἀπολαύσεις εἶναι πιὸ ἰσχυρὰς, δὲν εἶναι ὁμως μόνιμες καὶ μὲ τὴν ὑπερβολὴν προκαλοῦν δλάβη. Προτιμότερες εἶναι οἱ πνευματικὰς ἡδονές, γιὰτὶ εἶναι μόνιμότερες, διαρκέστερες καὶ ἐξαρτῶνται περισσότερο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, ποῦ εἶναι ἱκανὸς νὰ δάξῃ σκοποὺς στὴ ζωὴν του. Γιὰ τὸν Μπένθαμ ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη εἶναι τὰ ἐλατῆρια καὶ οἱ σκοποὶ τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν. Προτιμότερες ἀπὸ τὶς ἡδονές εἶναι οἱ ἰσχυρότερες καὶ διαρκέστερες. Κάθε ἀπόλαυσιν θεωρεῖ

ὁ Μπένθαμ ἀπὸ ἑπτὰ ἀπόψεις: ἰσχύς, διάρκεια, βεβαιότητα, καθαρότητα (ὅταν ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι ἀνάμικτη μὲ πόνον), γονιμότητα (ἱκανότητα νὰ προσελκύει ἄλλες χαρές), ἔκτασις (ἐπέκτασις τῶν ἡδονικῶν αἰσθημάτων σὲ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀνθρώπων). Ἄπ' τὰ εἶδη ἡδονῆς ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν αἰσθησιν ἀνώτερη εἶναι ἡ ἡδονὴ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν πλοῦτον, γιὰτὶ μὲ τὸν πλοῦτον μποροῦμεν ἀπολαύσασθαι κάθε ἡδονήν. Ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος, λέει ὁ Μπένθαμ, εἶναι ἕνας "καλὸς ὑπολογιστής, ποῦ συγκεντρώνει ἕνα θησαυρὸν εὐτυχίας γιὰ τὸ μέλλον, ὁ γεμάτος ἐλατῶματα ἄνθρωπος εἶναι ἕνας σπάταλος, ποῦ σπαταλεῖ τὰ εἰσοδήματά του ἀπερίσκεπτα. Τὸν ἠθικὸν — πρακτικὸν ὕλισμὸν χαρακτηρίζει μία αἰσθησιοκρατικὴ ἠθικὴ. Στὴν αἰσθησιακὴ ἀπόλαυσιν τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν βλέπει τὴν ὑπέριστατην εὐτυχίαν. "Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὑποστηρίζει, πλάσθησαν γιὰ νὰ εὐτυχοῦν. Ἡ εὐτυχία ἔγκειται στὴν ἡδονήν, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι φευγαλέα ἢ μόνιμη, χοντροκομμένη ἢ λεπτή. Οἱ πνευματικὰς ἀπολαύσεις εἶναι μεταμορφώσεις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς. Δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὰς, ὅσον οἱ σωματικὰς, εἶναι ὥσπὸς μόνιμότερες, διαρκέστερες καὶ πιὸ ἱκανοποιητικὰς. Στὴν ἠθικὴν του ὁ Τζὼν Στ. Μιλ ἀκολουθεῖ τὸν κοινωνικὸν εὐδαιμονισμὸν τοῦ Μπένθαμ, τὸν ὁποῖον ἐμβάθυνε περισσότερο. Καὶ γι' αὐτὸν κύριος σκοπὸς τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ εὐχαρίστησις". Ἡ-

θική αξία είναι στην ουσία της "ή χρησιμότητα αυτού που αξιολογούμε ως μέσο για την πρόκληση εθαρσίστησης". Μέτρο για την εκτίμηση ορίζει ο Μιλ τή γνώμη των πολλών, αυτών που έχουν πείρα από ήδονές.

ΗΘΙΚΗ

Πρακτική φιλοσοφία, που αναλύει και έρευνάει με φιλοσοφικές μεθόδους τὰ ήθικὰ γεγονότα. Σ' αντίθεση προς τή θεολογική ήθική, που βασίζεται στην απόκάλυψη, ή ήθική ως κλάδος τής φιλοσοφίας έχει σχέση με τὰ προβλήματα τής πρακτικής ζωής. Άσχολεῖται με τīs πράξεις του ανθρώπου που καθορίζονται από τὸ φρόνημά του, τὸ χαρακτήρα του καὶ ἔχουν ἀποφασιστική σημασία για τή ζωή του. Γενικότερα, έρευνάει τὰ συγκεκριμένα δεδομένα τής ήθικῆς πραγματικότητας για νὰ βρεῖ καὶ διατυπώσει κανόνες για τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά ἢ κρίσεις για τīs ήθικῆς ἀξίες. Ἡ ήθική δὲ λέει ἄμεσα τι πρέπει νὰ κάνει ὁ καθένας, γιατί αὐτὸ τὸ λένε τὸ δίκαιο καὶ οἱ κανόνες τής κοινότητας ἢ τής κοινωνίας μέσα στις ὁποῖες ζεῖ κανεῖς. Πῶς πολὺ θέλει νὰ δεῖξει στὸν ἄνθρωπο τὸ ήθικὸ του χρέος, τήν οὐσία τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τή σχέση τής ήθικότητας με τήν εὐδαιμονία. Είναι μία ἀυτόνομη ήθική, πάνω στην ὁποία είναι θεμελιωμένος ὁ ήθικός νόμος, σύγχρονα ὁμως είναι καὶ μία ἀπόπειρα καθορισμοῦ τής ἀνθρώπινης συμπεριφοράς. Διδάσκει πὼς οφείλει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος για νὰ πραγματοποιεῖ στή

ζωή του ήθικῆς ἀξίες, πὼς τότε ενεργεῖ ήθικὰ, ὅταν πραγματοποιεῖ εκείνες τīs ἀξίες που ἀπαιτοῦν τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ ήθικῆς ἐνεργείας. Ἡ φιλοσοφική ήθική εἶναι τὸ νεώτερο βλαστάρι τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐμφανίστηκε για πρώτη φορά ὅταν οἱ Σωκρατικοί, ὁ Δημόκριτος, οἱ Στωϊκοί καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ με τὰ ήθικὰ προβλήματα. Ἡ ἀρχαία ήθική ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλή καθοδήγηση για τήν ήθική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ήθος καὶ ἡ θέση του ἀπέναντι στή ζωὴ ἀποτελοῦν τὸ κεντρικὸ σημεῖο τής θεωρήσεως. Ὅλα τὰ στοιχεῖα, που ὡς μεμονωμένες ἀξιολογήσεις ἦσαν ζωντανὰ ἀπὸ παλιὰ στοὺς Ἕλληνες ἢ ἀναπτύχθηκαν στήν πορεία τής ἱστορίας τους, συρρεύσανε στὰ ήθικὰ συστήματά τους, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ήθική τῶν νεώτερων χρόνων. Ἡ ἀποφασιστική στροφή προς τήν ὑποκειμενικοποίηση τής ήθικῆς σκέψεως, που εἶχε προπαρασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ Σωκράτη, ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τοὺς μαθητῆς του, οἱ ὁποῖοι πήραν ἀπὸ τή φιλοσοφία του τὸ περιεχόμενο τῶν διδασκαλιῶν τους. Στὴ μεσαιωνική χριστιανική περίοδο κυριαρχεῖ ἡ πίστη ὅτι οἱ ήθικοὶ κανόνες ἀποτελοῦν ἐντολῆς τοῦ θεοῦ. Οἱ φιλόσοφοι τῶν νεώτερων χρόνων χώρισαν τήν ήθική ἀπὸ τή θεολογία. Στὴν προσπάθειά τους νὰ τήν ἀνασυγκροτήσουν ὡς αὐτοτελὴ ἐπιστήμη ἐπιχείρησαν νὰ ἐξαρθήσουν τὰ ήθι-

κά γεγονότα από ψυχολογικούς παράγοντες (όρμη, ροπές) και από αντίστοιχες πρὸς αὐτοὺς πολιτιστικὲς ἀξίες (ὠφελιμισμός, εὐδαιμονισμός κ.λ.π.). Ὁ Κάντιος στὴν αὐτόνομη ἠθικὴ του ἐπιχειρεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἠθικὴ σὲ μία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀρχή. Διδάσκει σ' αὐτὴν ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἀντιπρόσωπος τοῦ ὑπερεμπειρικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἱστορισμὸς δὲν ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἠθικότητα ἔχει αἰώνιο κύρος, ἀλλὰ τὴ θεωρεῖ ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο. Στὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία ἐπικρατοῦν τρεῖς τύποι ἠθικῶν συστημάτων: Ἡ ἠθικὴ τῶν ἀξιών, ὁ κοινωνικὸς εὐδαιμονισμὸς καὶ ἡ Χριστιανικὴ ἠθικὴ

ΗΘΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι πηγὴ τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ ἐμπειρία, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι προῖον τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τὸν Βάκωνα ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης συντελεῖται βαθματικῶς μὲ τὴν ἀγωγή, τὴ συνήθεια, τὴ συναναστροφή, τὴ μίμηση καὶ τὴ σπουδὴ τῶν χαρακτήρων. Ὁ Χόμπς θεμελιώνει τὴν ἠθικὴν στὴ διδασκαλία γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Ὁ Λόκ ὑποστηρίζει ὅτι ἀφετηρία τῆς ἠθικῆς πράξεως εἶναι ἡ φιλαυτία· ἡ φυσικὴ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν εὐτυχία τὸ βαθύτερο ἐνστικτώδες ἐλατήριο κάθε πράξεως. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐντυπώσεων ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἡδονή

ἢ λύπη ποῦ δοκιμάζει ἡ ψυχολογικὴ συνείδηση. Μ' αὐτὴ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐντυπώσεων ἐξακριβώνουμε ποιὲς πράξεις παράγουν ἡδονὴ καὶ ποιὲς λύπη. Ὅτι παράγει ἡδονὴ εἶναι ἀγαθὸ καὶ ὅτι παράγει λύπη εἶναι κακόν. Ὁ Χάρτλεϋ ἀρνεῖται ἐπίσης τὸ ἀντικειμενικὸ κύρος τῶν ἠθικῶν δεδομένων καὶ ἐξηγεῖ τὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς συνείδησης μὲ τὸν ψυχολογικὸ νόμο τοῦ συνειρμοῦ. Στὴν ἀρχὴ ὁ ἄνθρωπος ὀδηγεῖται σὶς πράξεις του ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἔπειτα μαθαίνει νὰ συνδέει αὐτὰ τὰ ἀρχικὰ συναισθήματα μὲ τὶς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις. Πρῶτα ἐπιδιώκει μία πράξη γιὰ χάριν τῆς ἡδονῆς καὶ ἀποφεύγει μία ἄλλη ἐξαιτίας τῆς λύπης, ἔπειτα μεταβιβάζεται ἡ ροπὴ αὐτὴ πρὸς τὴν ἡδονὴ καὶ ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴ λύπη σὶς πράξεις ποῦ παράγουν ἀνάλογα συναισθήματα. Κατὰ τὸν Χιούμ τὸ ἠθικὸ αἶσθημα ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἁμεσης ἢ ἔμμεσης ὠφέλειας ποῦ θὰ ἔχω ἐγὼ ἢ ὁ συνάνθρωπός μου ἀπὸ μία πράξη. Στὴν ὕλιστικὴ θεωρία τῶν Γάλλων ὕλιστῶν ἀνταποκρίνεται μία αἰσθησιαρχικὴ ἠθικὴ. Γιὰ τὸν Κοντιγιάκ ὅπως ὅλες οἱ λειτουργίαι τοῦ νοῦ καὶ οἱ μορφές τῆς νόησης πηγάζουν ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἔτσι καὶ ἡ ἠθικὴ θεμελιώνεται στὸ αἶσθημα τῆς εὐχαρίστησης ἢ λύπης. Σύμφωνα μὲ τοὺς Γάλλους ὕλιστὲς ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ θέτῃ σκο-

πούς στη ζωή του και να βρίσκει τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους, νὰ ὀρίζει κανόνες καὶ νὰ διατυπώνει γνώμη γιὰ τὶς ἠθικὲς πράξεις. Ὁ Μπένθαμ καὶ ὁ Τζῶν Στ. Μιλ συνδέουν μὲ τὴν ψυχολογικὰ προσανατολισμένη γνωσιολογία καὶ κοινωνιολογία τὸ ἰδανικὸ τοῦ ὠφελιμισμού καὶ τοῦ εὐδαιμονισμού, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπένσερ στηρίζεται σὲ βιολογικὴ βάση. Ὁ Σπένσερ πίστευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι ὁμοία μ' ἓνα ζωντανὸ ὄργανισμό, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται μὲ φυσικὸ τρόπο καὶ πῶς ὅλα τὰ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ ἀξιολογήσεις εἶναι ἔκφραση τῶν κληρονομικῶν ἐμπειριῶν τῶν γενεῶν σχετικὰ μὲ τὴ διατήρηση τῆς ὑγείας τῶν κοινωνικῶν ὀργανισμῶν καὶ μαζὶ τῶν ἐναρθρωμένων σ' αὐτοὺς ἀτόμων. Ὅπως ἡ νόση ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν κληρονομικὴ φυσικὴ ἐπιλογὴ, ἔτσι ὁ ἀνθρώπος βαθματῶς ἐξέλιξε μὲ τὴν πείρα τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, τὸ ὠφέλιμο καὶ βλαβερὸ καὶ ἡ πείρα αὐτὴ κληροδοτήθηκε στους ἀπόγονους καὶ ἔγινε φύση, ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζουν οἱ ἠθικὲς ἔννοιες. Ἡ ἀπόλαυση τῆς ὠφελιμότητος προξενεῖ εὐάρεστο συναίσθημα καὶ ἔτσι συμπίπτει τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ χρήσιμο καὶ εὐχάριστο. Συνεπῶς τὸ κριτήριον τῆς ἠθικότητος ἔγκειται κατὰ τὸν Σπένσερ στὴν ἱκανότητα γιὰ τὴν παραγωγὴ ἡδονῆς.

ΗΘΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ

Σύμφωνα μ' αὐτὴν ἀφετηρίαν τοῦ

ἠθικοῦ βίου ἀποτελοῦν οἱ σαφεῖς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἠθικὰ καλὸ. Ὁ ἀνθρώπος ὀφείλει νὰ δαμάζει μὲ τὴ θέληση τὰ πάθη καὶ στὴ συμπεριφορὰ του νὰ ἐπιδοκιμάζει τὶς σαφεῖς ἰδέες. Σκοπὸς τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατὰ τὸν Καρτέσιο ἡ εὐδαιμονία, ποῦ ἔχει πηγὴ τὴ γνώση καὶ εἶναι ἐπιγέννημα τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησης, ποῦ κατάγεται ἀπὸ τὴ γνώση, ξεχωρίζει ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὸ αὐτόματο. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν συμπεριφορὰ, ὁ Καρτέσιος προβάλλει τρεῖς ἀξιώματα: 1) Νὰ ὑπακούς στους νόμους, στὰ ἔθιμα καὶ στὴ θρησκεία τῆς χώρας καὶ νὰ προσχωρεῖς στὶς λογικότερες καὶ μετριοπαθέστερες ἀπόψεις. 2) Νὰ εἶσαι συνεπὴς στὶς πράξεις σου, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν κίνδυνον τῆς πλάνης. 3) Νὰ αὐτοκυριαρχεῖσαι καὶ νὰ μὴ δίνεις σημασίαν στὰ ῥητὰ πράγματα. Ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ξέρει τί εἶναι στὴν ἐξουσία του καὶ τί δὲν εἶναι. Ἡ μεγαλοφροσύνη εἶναι τὸ κλειδί γιὰ ὄλες τὶς ἀρετῆς, ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ ἢ ἀνώτερη ἀπ' ὄλες τὶς γνώσεις, ἡ πνευματικὴ ἀγάπη πρὸς τὸν θεὸ (amor dei) τὸ εὐγενέστερον ἀπ' ὅλα τὰ συναισθήματα.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Καντίου συνδέεται μὲ τὴ λογικὴ. Ὁ ἀνθρώπος ὡς λογικὸ ὄν, μὲ τὶς σκέψεις του, τὰ αἰσθηματὰ του καὶ τὶς ἐπιθυμίες του, εἶναι "φαινόμενο" ἀνάμεσα στὰ ἄλλα φαινόμενα τῆς φύσης. Ὁ ἴδιος ὁμοῦς ἀνθρώπος εἶναι ἐπίσης καὶ ἠθικὸ ὄν, ὑποκείμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ὡς ἠθικὸ πλάσμα ἀνήκει στὸν κό-

σμο με τὰ προσιτὰ σὲ μᾶς “πράγματα καθ’ ἑαυτὰ”. Ἄπ’ αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἐλεύθερος καὶ ὑποτάσσεται μόνο στὸ χρέος, στὴ λεγόμενη “κατηγορικὴ προσταγὴ” τῆς ἠθικῆς, ποὺ εἶναι προῖόν τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ πρακτικὸς λόγος εἶναι ὁ ἀνώτερος νομοθέτης, ποὺ κατευθύνει τὴ βούληση στὴν πρακτικὴ ἐνέργεια. Γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ μία τέλεια κοινωνία, ὀφείλει κάθε λογικὸ ἄτομο νὰ συμπεριφέρεται ἔτσι, ὥστε ὁ κανόνας τῆς προσωπικῆς συμπεριφορᾶς του νὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ κανόνας συμπεριφορᾶς γιὰ ὄλους. Ἐνας τέτοιος κανόνας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιέχει τίποτα ἐμπειρικό. Μόνο τὸ λογικὸ καὶ ὄχι ἡ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν ἠθικότητα. Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ συναισθηματικὲς ροπὲς (ἐπιθυμίες, συμπάθεια, μανία διασκεδάσεων), ἀλλὰ νὰ ὑποτάσσεται στὸν ἐμφυτο ἠθικὸ νόμο, ὅπως προστάζει τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος. Τὸ νὰ μὴ ἐπιτρέπεις στὸν ἑαυτὸ σου ὄ.τι δὲν ἐγκρίνεις γιὰ τὸν ἄλλο, τὸ νὰ μὴ ἀπαιτεῖς ἀπὸ τὸν ἄλλο αὐτὸ ποὺ σὺ ὁ ἴδιος δὲν εἶσαι πρόθυμος νὰ κάνεις, ἀλλὰ νὰ κάνεις αὐτὰ “ἀπὸ καθήκον”, ἀπὸ σεβασμὸ τοῦ γενικοῦ κανόνα, εἶναι ἡ οὐσία τῆς Καντιανῆς καθηκοντολογίας. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαραίτητο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀνθρώπινη αὐτονομία. Τὸ γενικὸ κύρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου συμπληρῶνεται μετὰ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε νὰ πραγματοποιοῦμε μία ἀναγνωρισμένη ἀ-

ξία. Ἐνας καθορισμὸς ἀπέξω με ἐντολὲς καὶ σκοποὺς εἶναι ἑτερονομικὸς καὶ ἀφαιρεῖ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε ὡς λογικὰ ὄντα γιὰ τὶς πράξεις μας. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του “Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν” ἀρχίζει μετὰ τὰ παρακάτω ἀξιωματικὰ λόγια: “Δὲν ὑπάρχει πούθενά τίποτα στὸν κόσμος καὶ ἔξω ἀπ’ αὐτὸν, ποὺ μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ἀνεπιφύλακτα ὡς καλὸ, παρὰ μόνον μία καλὴ θέληση”. Στὸ ἴδιο βιβλίον γράφει: “Θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ δεῖξοιμε πῶς ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς μ’ αὐτὴ τὴν πύξιν στὸ χέρι θὰ μπορούσε σ’ ὄλες τὶς περιπτώσεις ποὺ τοῦ παρουσιάζονται νὰ ξέρει πολὺ καλά νὰ ξεχωρίζει τι εἶναι καλὸ, τι κακὸ, τι σύμφωνο μετὰ τὸ καθήκον καὶ τι ἀντίθετο πρὸς αὐτό, ἐὰν κανεῖς – χωρὶς τοῦτο νὰ μᾶς διδάσκει τὸ παραμικρὸ νέο—ἔστρεφε μόνον τὴν προσοχὴν του, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης, στὸ δικὸ του ἀξίωμα, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καμία ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία γιὰ νὰ μάθῃ τι πρέπει νὰ κάνει γιὰ νὰ εἶναι τίμιος καὶ καλός, ἀκόμη καὶ σοφὸς καὶ ἐνάρετος”. Ἐπειδὴ οἱ ἀνθρώποι ὡς λογικὰ ὄντα εἶναι σύμφωνα μετὰ τὴ φύσιν τους “σκοποὶ πρὸς ἑαυτοὺς”, ὁ Κάντιος διατυπώνει δευτέρην κατηγορικὴν προσταγὴν: “Νὰ πράττεις ἔτσι, ὥστε νὰ μεταχειρίζεσαι τὴν ἀνθρωπότητα κάθε ὥρα καὶ στιγμή τόσο στὸ πρόσωπό σου ὅσο καὶ στὸ πρόσωπο ὁποιοῦδήποτε ἄλλου σύγχρονου ὡς σκοπὸ, ποτὲ ἀπλᾶ ὡς μέσο”. Μ’ αὐτὰ τὰ λόγια τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρω-

πισμοῦ βρῆκε στὴν Καντιανὴ ἠθικὴ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔκφραση καὶ συνδέθηκε μὲ τὶς ἰδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος, μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν πρωταρχικῶν δικαιωμά-

των τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς θρησκείας στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἰδανικὴ συμφωνία ὅλων τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἠθικότητος.

ΘΕΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική - θρησκευτική διδασκαλία, ή όποία παραδέχεται την ύπαρξη ενός υπερφυσικού θεού ως δημιουργού του κόσμου. Ο θεός επεμβαίνει στη ζωή του ανθρώπου με τρόπο μυστικό και έπενεργεί στα πράγματα της φύσης.

ΘΕΟΔΙΚΙΑ

Η απόπειρα δικαίωσης του θεού από θεολόγους και φιλοσόφους (Στωϊκοί, Γνωστικοί, Λαϊμπνιτς) αναφορικά με την άθλιότητα που παρουσιάζει ό απ' αυτόν δημιουργημένος κόσμος. Αυτοί ή άρνούνται την άθλιότητα ή τη θεωρούν ως δοκιμασία σταλμένη από τό θεό. Στις απόπειρες μιάς θεοδικίας πρώτος ό Έπίκουρος πήρε μία κριτική στάση: ή θέλει ό θεός νά διώξει από τόν κόσμο την άθλιότητα, αλλά δέν μπορεί· ή μπορεί, αλλά δέ θέλει· ή θέλει και μπορεί. Οι τρεις πρώτες περιπτώσεις είναι σχετικά μ' ένα θεό άδιανόητες, ή τελευταία δέ συμβιβάζεται με την πραγματική ύπαρξη της άθλιότητας.

ΘΕΟΚΡΑΤΙΑ (deismus)

Η θρησκευτική θεωρία που δέχεται την ύπαρξη ενός προσωπικού υπερφυσικού θεού. Ο θεός που δημιούργησε τη φύση και τούς νόμους της δέν επεμβαίνει στη φύση και στα άν-

θρώπινα πράγματα, προπαντός δέν άποκαλύπτεται υπερφυσικά. Ο κόσμος λειτουργεί μόνος σύμφωνα με τούς νόμους που έθεσε έξαρχής ό Δημιουργός. Με τη λογική ό άνθρωπος δέ μπορεί ν' άποκτήσει τη γνώση των ιδιοτήτων του παρά μόνο τη γνώση της ύπαρξής του. Έτσι ή θεοκρατία έμπλέκεται σε μία αντίφαση με την παντοδυναμία και έλευθερία του θεού. Ιστορικά ή θεοκρατία είναι ή λογική θρησκεία του Διαφωτισμού, ή όποία όδηγησε στον ύλισμό και άθείσμό.

ΘΕΟΣ

Ένα αντικείμενο της πίστης, που έννοείται ως ένα όν με υπερφυσικές ιδιότητες και δυνάμεις. Στην ίνδική μυθολογία οι θεοί άρχικά ήσαν οι ίσχυροί, οι σοφοί, οι άγαθοί, "δωρητές κάθε καλού" έφευρέτες, ήρωες, άρχηγοί, γενάρχες. Η λατρεία τούτων σε συνδυασμό με τη λατρεία των φυσικών δυνάμεων και φυσικών αντικειμένων είναι ή πρωταρχική μορφή της θρησκευτικής πίστης. Στη φιλοσοφία ή ιδέα του θεού είναι τό πρόβλημα για την πρώτη άρχή και ουσία του όντος, για τό σκοπό του κόσμου και τη σχέση του ανθρώπου με τό θεό. Στην αρχαία έλληνική φιλοσοφία ό θεός θεωρείται από τούς Προσωκρατικούς φιλοσόφους ως ή άθάνατη και άνώλε-

θη πρωταρχική ύλική ἀρχή (ἀπὸ τὸν Ἄναξιμανδρο ὡς “ἄπειρον”, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς “λόγος”, ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη ὡς τὸ “ἔν”, ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ὡς τὸ ταυτόσημο μὲ τὸ νοεῖν “Εἶναι”, ἀπὸ τὸν Ἄναξαγόρα ὡς “νοῦς”). Στὸν Πλάτωνα ὁ Θεὸς δημιουργοῦσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ χάος κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ τέλειου ὄντος (ιδέα). Στὸν Ἀριστοτέλη ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ κινητικὴ ἀρχή, τὸ “πρῶτον κινοῦν”, ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι ἀκίνητος, τὸ “κινοῦν ἀκίνητον”, αἴτιον καὶ τέλειον πνεῦμα, ποῦ σὰν τέλειον ἀγαπιέται ἀπ’ ὄλους καὶ ὄλοι ἐπιδιώκουν νὰ τοῦ μοιάσουν. Στὸ νεοπλατωνισμό ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτη, πρωταρχικὴ ἐνότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέει σὲ ἐνιαίᾳ κατερχόμενη κλίμακα ὄλος ὁ κόσμος. Στὴ χριστιανικῆ πίστις ὁ θεὸς ἐννοεῖται ὡς ἡ ὑπερβατικὴ αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ ξεχωριστοῦ ἀπ’ αὐτὸν κόσμου (“πιστεύω εἰς ἓνα θεόν, πατέρα παντοδύναμον, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων”, τὸ σύμβολο τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας). Στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία παρουσιάζεται ὁ ὑπερβατικὸς δημιουργὸς τοῦ κόσμου, ἡ ἄπειρη οὐσία, ὡς τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια ποῦ φωτίζει τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Σ’ αὐτὴ τὴν ἑτερότητα τῶν ταυτῶσεων θεμελιώνεται τὸ πρόβλημα, πῶς μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὁ ἄπειρος θεὸς στὴ σχέση του μὲ τὸ δημιουργημά του, τὸν κόσμον, χωρὶς νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος πραγματικότης, δηλαδὴ πῶς εἶναι δυνατό νὰ ταυτιστοῦν αὐτὰ τὰ δύο ποῦ ἔ-

χουν διαφορετικὴ προέλευση. Ὁ μυστικισμὸς λύνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὴν διδασκαλίαν του γὰρ τὴν ἄμεση ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεὸ στὴ μυστικὴ ἐμπειρία. Ὁ Καρτεσιος ἀναγνωρίζει τὸ θεὸ ὡς ὑπερβατικὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου, τέλειον ὄν (l' être parfait), ὥστόσο δὲ δέχεται καμία σχέση (κυρίως ιστορικὴ) μ’ αὐτόν. Ὁ πανθεισμὸς ταυτίζει τὸ εἶναι τοῦ θεοῦ μὲ τὸ εἶναι τοῦ κόσμου, ἡ συμπτωσιολογία καὶ ὁ ὄντολογισμὸς διδάσκουν ὅτι ὁ ἐμπειρικὸς κόσμος δὲν εἶναι ἀναγκαῖος, ἀθύπαρκτος, ἀλλὰ ἓνα ὄργανο τοῦ δημιουργοῦ, τοῦ πρώτου ὄντος, ποῦ μόνο δι’ αὐτοῦ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ: Ὁ ἀγνωστικισμὸς ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης τοῦ θεοῦ καὶ ὁ ἀθεῖσμὸς τὴν ὑπαρξὴ του. Γιὰ τὸν Ἐγελὸ ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀναγκαῖα αὐτοπαράστασις τοῦ θεοῦ καὶ σὰν τέτοια τὸ μέσο γιὰ τὴ βαθμιαία ἀναγνώρισή του. Γιὰ τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν ὑπάρχει ἓνα ἀδυσσαλέο χάσμα μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου, ποῦ μόνο μὲ τὴν αὐτοαποκάλυψιν τοῦ θεοῦ καὶ τὸν ἐναθρωπισμὸν του μπορεῖ νὰ γεφυρωθεῖ. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κοσμικοῦ ὄντος καὶ τοῦ εἶναι (ὄντολογικὴ διαφορὰ), τοῦ εἶναι καὶ θεοῦ (θεολογικὴ διαφορὰ), καθορίζει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴν σχέση τῶν διάφορων ἐπιστημῶν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴν σχέση φιλοσοφίας μὲ τὴν θεολογίαν. Ἡ προβληματικὴ τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία στηρίζεται στὸ

ακόλουθο σημείο: Μὲ ποιὸν τρόπο εἶναι δυνατό ν' ἀποδειχτεῖ πραγματικά ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, δηλαδὴ ἐὰν ὁ θεὸς μπορεῖ ν' ἀναγνωριστῆ διὰ τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἢ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούληση ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀπόλυτο. Ἡ σύγχρονη θρησκευτικὴ μεταφυσικὴ ὀνομάζει τὸ θεῖο (τὸ θεὸ ἢ τοὺς θεοὺς) τὸ πρωταρχικὰ δεδομένο τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, τὸ ταυτόσημο μὲ τὸ βασίλειο τῶν ἀξιών, ἰδιαίτερα τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Μὲ τὴν προσοδευτικὴν πραγματοποίησιν τῶν ἀξιών ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο γεννιέται τὸ θεῖο, ὁ θεός.

ΘΕΟΣΟΦΙΑ

Σοφία θεοῦ. Γενικὰ ἡ ἀνώτερη γνώση γιὰ τὸ θεὸ καὶ τὰ μυστικά τῆς θείας δημιουργίας μὲ ἄμεση θεώρησιν σὲ στενὴ ἔννοια, ἡ διδασκαλία μιᾶς αἴρεσης (τέλη 19 αἰ.), οἱ ρίζες τῆς ὁποίας βρίσκονται κυρίως στὸν ἀνατολικὸ πολιτισμὸ.

ΘΕΟΥ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ

Φιλοσοφικὲς ἀποπειρὲς νὰ κατανοηθεῖ λογικὰ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ καὶ οἱ ιδιότητές του καὶ ἔτσι νὰ στηριχτεῖ ὀρθολογικὰ ἡ πίστις στὸ θεὸ. Οἱ γνωστὲς ἀποδείξεις εἶναι: 1) Ὅντολογικὴ τοῦ Ἀνσέλμου τῆς Κανταβρυγίας: Αὐτὴ συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴν ἰδέαν ἐνὸς ὑψιστοῦ ὄντος γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξὴν του. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε θεὸς πραγματικά, ἀλλὰ μόνον ὡς ἰδέα, τότε τοῦτο θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ τελειότατου καὶ πραγματικοῦ ὄντος. 2) Στὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξιν,

ποῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σχολαστικῶν ἄλλοτε ἀποκρούεται, ἄλλοτε γίνεται παραδεκτὴ, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ἀντιτάσσει τὴν α posteriori κοσμολογικὴ ἀπόδειξιν, ποὺ συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ κόσμου τὴν ὑπαρξὴν τοῦ δημιουργοῦ του, σύμφωνα μὲ τὸ νόμον τῆς αἰτίας ἀναγκαίου καὶ ἀμετάβλητου ὄντος, ποὺ ὑπάρχει ὡς αἰτία ἑαυτοῦ καὶ σύμπαντος. 3) Τελολογικὴ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία συμπεραίνει ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα τῆς τάξης τοῦ κόσμου τὴν ὑπαρξὴν τοῦ θεοῦ ὡς πάνσοφου ταξινομοῦ τοῦ κόσμου. 4) Ἡθικὴ τοῦ θεοῦ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν μιᾶς ἠθικῆς συνείδησης συμπεραίνει γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ δημιουργοῦ τῆς, ἀπὸ μιᾶς "ἠθικῆς τάξης τοῦ κόσμου" γιὰ τὸ θεμελιωτὴ αὐτῆς τῆς τάξης. 5) Ψυχολογικὴ ἀπόδειξιν ἑκκινᾷ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ στὴ συνείδησιν (ἀπὸ τὴν βίωσιν τοῦ θεοῦ) καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἴδια ἡ συνείδησις δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπαρκὴς λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ θεοῦ μέσα σ' αὐτὴ· δηλαδὴ αἰτία ὀφείλει νὰ εἶναι μιᾶ ἐξωτερικὴ αἰτία ὑπερανθρώπινης μορφῆς. 6) Βουλησιαρχικὴ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει πῶς ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι παντοδύναμος, ἀφοῦ δὲ μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι θέλει, συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπάρχει πάνω ἀπ' αὐτὸν μιᾶ ἀνώτερη δύναμη, ποὺ εἶναι παντοδύναμη: ὁ θεός.

ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΣ (positivismus)

Μία ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, καθορισμένη φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις

πού ως μοναδική γνωσιολογική περιοχή θεωρεί την εμπειρία, τὰ θετικά γεγονότα, δηλαδή τὰ δεδομένα, τὰ πραγματικά καὶ ἀναμφισβήτητα. Ὁ θετικισμὸς περιορίζει τὴν ἀποστολὴ ὄλων τῶν ἐπιστημῶν στὴν ἔρευνα καὶ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων καὶ τῶν φαινομένων θεωρώντας ὡς θεωρητικὰ ἀδύνατες καὶ πρακτικὰ ἀχρηστες τὶς μεταφυσικὲς ἐρμηνείες. Ὅλοι οἱ ὄπαδοὶ τοῦ θετικισμοῦ στηρίζονται στὴν κοσμοθεωρία καὶ στὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἰσχυρίζονται ὅτι μὲ τὸ πείραμα καὶ τὴν παρατήρηση μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε τὰ φαινόμενα καὶ τοὺς νόμους πού τὰ διέπουν. Ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία προπαρασκευάστηκε ἀπὸ τὸν Χιούμ καὶ συστηματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Κόντ. Ὡς ἀπόλυτο δὲν ἀναγνωρίζει τίποτα ἄλλο παρὰ μόνον τὸ ἀξίωμα "τίποτα δὲν εἶναι ἀπόλυτο". Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις δὲν τὸ θεωρεῖ ὁ Κόντ ὡς ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἐπειδὴ ἔχει ὑπερφυσικὸ χαρακτήρα. Ἐνῶ δηλαδή ὁ θετικισμὸς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀγωνίζεται γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἰσχυρίζεται ὅτι ποτὲ δὲ θὰ μπορέσουμε νὰ γνωρίσουμε τὴν οὐσία τῶν φαινομένων. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μπορεῖ νὰ γνωρίσει σχετικὰ μόνον ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ φαινόμενα στὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία τους, ὥστόσο εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβει τὴ πρωταρχὴ καὶ τὸ σκοπὸ τῶν ὄντων (μεταφυσικὴ γνώση).

Τὸ νόημα κάθε ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι ἡ γνώση τῶν νόμων τῶν φαινομένων, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὀπείων προσπαθοῦμε νὰ προβλέψουμε τὰ μελλοντικά (savoir pour prevoir). Ἡ ἱστορικὴ ὑπηρεσία πού πρόσφερε στὴν ἀνθρώπινη πρόοδο ὁ θετικισμὸς εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀγονη θεωρητικολογία τῶν διάφορων ἐπιστημῶν καὶ ἡ στροφὴ τους στὴν ἔρευνα γεγονότων.

ΘΕΩΡΙΑ

Κάθε ἐπιστημονικὴ ἐνότητα γνώσεων σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία" ἐπίσης ἡ συστηματικὴ ὀργάνωση τῶν γνώσεων χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ δυνατότητα τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τους. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο τὸ "θεωρεῖν" εἶναι μαζὶ μὲ τὸ "ἱστορεῖν" ἡ βάση τῆς ἱστοριογραφίας. Στους Ἰωνες φυσικοὺς φιλοσόφους ἡ λέξη θεωρία ἔχει τὸ νόημα τῆς πνευματικῆς θεώρησης ἀφηρημένων πραγμάτων. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεωρία εἶναι αὐτάρκης, αὐτοσκοπός, "θεῖος τρόπος ζωῆς". Ἀντίθετος πρὸς τὴ θεωρία εἶναι ἡ πράξις ("τὸ πράττειν"), στὴν ὁποία ἡ γνώση χρησιμεύει ὡς μέσο γιὰ νὰ γίνετα ὁ ἀνθρώπος ἰκανὸς γιὰ τὴ ζωὴ, καὶ ἡ κατασκευὴ ("τὸ ποιεῖν"), στὴν ὁποία ἡ γνώση ἐξυπηρετεῖ τὴν κατασκευὴ ἔργων. Στους νεώτερους χρόνους θεωρία εἶναι καὶ οἱ ὑποθέσεις πού κάνει ὁ ἔρευνητὴς γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ ποικίλα φαινόμενα. Θέτει δηλαδή ὁ ἔρευνητὴς ὑποθετικὰ μία πρόταση, ἡ ὁποία προλαμβάνει τὴν πειραματικὴ ἐπαλή-

θευση και απ' αυτή με συλλογισμούς καταλήγει σε άποτελέσματα, τα όποια συγκρίνει με τα δεδομένα εμπειρικά γεγονότα. Τότε ή θεωρία κρίνεται ορθή, όταν τα συμπεράσματα που προκύπτουν απ' αυτή επαληθεύονται από την εμπειρία. Κατά τον Κάντιο θεωρητική είναι ή γνώση που αναφέρεται σ' ένα αντικείμενο ή σε μία σχετική έννοια ενός αντικειμένου, τὸ όποιο δὲ μπορούμε νὰ γνωρίσουμε με καμία εμπειρική μέθοδο. Με τὸν καθαρό λόγο μπορούμε ώστόσο νὰ διεισδύσουμε στα μεταφυσικά θεμέλια τῆς πραγματικότητας. Με τὴν αρχαία έννοια τῆς καθαρῆς θεωρίας συνδέεται και ή μεσαιωνική "θεωρητική ζωή" (*vita contemplativa*), ή έμμεση θεώρηση τοῦ θεοῦ από τὰ έργα του, στα όποια καθρεφτίζεται ή δύναμή του, ή σοφία του και ή αγαθότητά του. 'Από τὴν αρχαία έννοια τῆς θεωρίας κατάγεται ή εὐρωπαϊκή έννοια τῆς επιστήμης ώς "καθαρῆς επιστήμης", στήν όποία αρχικά ήταν ξένη κάθε εφαρμογή και κάθε "πραγματισμός".

ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ νοήμα-

τος και τῆς οὐσίας τοῦ φαινομένου "θρησκεία", ή διερεύνηση τῆς φύσης τοῦ θεοῦ και τῆς σχέσης του με τὸν κόσμο και τοὺς ανθρώπους. Με βάση τὰ πορίσματα τῆς συγκριτικῆς θρησκευολογίας, ή φιλοσοφία τῆς θρησκείας περιγράφει τὰ θρησκευτικά φαινόμενα, δηλαδή τὶς βασικὲς μορφές τῆς λατρείας, τὴ βασική στάση τοῦ θρησκευτικοῦ ανθρώπου και τοὺς βασικοὺς τρόπους ἐκδήλωσης τοῦ ἁγίου. Ἐπιδιώκει επίσης νὰ ἐξακριβώσει κατά πόσο ό χαρακτήρας τῆς θρησκείας είναι συγκεκριμένος ή ἐκδηλος στὶς ιστορικὲς θρησκείες. Παραπέρα ἐξετάζει τὴ δυνατότητα και ἀναγκαιότητα τῆς ἀποκάλυψης σὰν πραγματοποίησης και ὑπερνίκησης κάθε "φυσικῆς" θρησκείας.

ΘΥΜΟΚΡΑΤΙΑ (emotionalismus)

Ἡ ψυχολογική θεωρία που ὑποστηρίζει ότι τὸ συναίσθημα είναι θεμελιώδης λειτουργία τοῦ ψυχικοῦ οὐδίου, ότι ή νόηση και ή βούληση παράγονται απ' αὐτό. Ἡ θυμοκρατική ήθική, κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς όποιας είναι ό Χιούμ, διδάσκει ότι τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου είναι συμπαθητικά συναισθήματα, κλίσεις, πάθη.

ΙΔΕΑ

Στὸν Πλάτωνα μεταφυσικὴ οὐσία ἑνὸς πράγματος, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἰδέα — οὐσία ὡς “ἕν παρὰ τὰ πολλὰ” δὲν ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα, ὥστόσο ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται μίαν ἀντικειμενικὴ ἐνότητα στὰ πολλὰ. Ὁ κόσμος εἶναι μίαν ἐνότητα ἀκαθόριστης ὕλης, πού ὑπάρχει στὰ πράγματα, καὶ μορφῆς, πού τὴν προσδιορίζει. Ἡ ὕλη, στὴν ὁποία ἐνοικεῖ ἡ ἰδέα (τὸ “εἶδος”) εἶναι δύναμη, ἡ δὲ μορφή ἢ πραγματοποίηση (“ἐντελέχεια” ἢ “ἐνέργεια”) αὐτῆς. Ὁ νεοπλατωνισμὸς θεωρεῖ τὴν ἰδέα ὡς ἀκτινοβολία τῆς ἀνώτατης κοσμικῆς ἀρχῆς, ὁ μεσαιωνικὸς Χριστιανισμὸς ὡς ἰδέα τοῦ θεοῦ. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν Καρτέσιο καὶ Λόκ, ἰδέα σημαίνει μόνον τὴν εἰκόνα πού σχηματίζει τὸ πνεῦμα ἀπὸ ἕνα πρᾶγμα, τὴν παράστασή του. Κατὰ τὸν Πλάτωνα οἱ ἰδέες εἶναι ἡ πραγματικὴ οὐσία τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξή τους. Τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι μόνον ἀπομιμήσεις (“εἶδωλα”) τῶν ἰδεῶν, κατασκευασμένα σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχέτυπα, τὶς ἰδέες. Οἱ ἰδέες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο. Εἶναι αἰώνιες, τέλειες καὶ ἀφθαρτες οὐσίαι, ἀπρόσιτες στὶς αἰσθήσεις, τὰ θεῖα πρότυπα τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Τὸ πρᾶγμα μετέχει στὴν ἰδέα, “τὸ πραγματικὸν ὄν”

εἶναι σ’ αὐτὴ παρόν. Ἡ μεταφυσικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀπόκτησε πάλι σημασίαν στὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ. Γιὰ τὸν Κάντιο οἱ ἰδέες εἶναι ἀπαραίτητες ἐννοίες τοῦ καθαροῦ λόγου, μὲ τὶς ὁποῖες σκεψτόμαστε ἕνα ἀπλότου. πού ὥστόσο δὲν ὑπάρχει σὲ καμία ἐμπειρία. Ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ, τῆς ψυχῆς, τοῦ κόσμου εἶναι, σ’ ἀντίθεση μὲ τὶς κατηγορίες, μόνον ρυθμιστικὲς ἀρχές τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἔπειτα αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Γιὰ τὸν Ἐγελὸ ἡ ἰδέα εἶναι τὸ ἀπλότου, τὸ ὁποῖο αὐτοεξελλίσσεται διαλεκτικὰ. Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἰδέα προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς οἰκονομικὰς σχέσεις. Ἡ ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας θεωρεῖ τὶς ἰδέες ὡς τὶς κινητήριες δυνάμεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὴ, μεταφυσικὴ, ἱστοριοφιλοσοφικὴ κατεῦθυνση, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα ὡς ἰδέα, πνεῦμα, λόγο καὶ τὴν ὕλη ὡς μορφή ἐμφάνισης τοῦ πνεύματος. Γνωσιολογικὰ ἡ ἀποψη πού ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα ὡς δέσμη παραστάσεων, πού ἀναγνωρίζει τὸ εἶναι μόνον ὡς συνείδηση. Ἀνάλογα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῆς ἰδέας, διακρίνουμε πέντε βασικὰς ἰδεαλιστικὰς μορφὰς τῆς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας:

1) τὸν ὄντολογικὸν ἰδεαλισμὸν, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα εἶναι τὸ σταθερὸ καὶ μόνιμον ποῖον τῆς οὐσίας τῶν αἰσθητῶν ὄντων, ποῦ συλλαμβάνεται a priori μὲ τὴν νόησιν, τὸ λόγῳ. 2) τὸ θεολογικὸν ἰδεαλισμὸν, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὶς ἰδέας ὡς αἰώνιες σταθερὲς σκέψεις τοῦ δημιουργοῦ θεοῦ, ὡς πρότυπα σχέδια ποῦ συλλαμβάνει ὁ θεὸς καὶ δημιουργεῖ σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸν κόσμον. 3) τὸν ψυχολογικὸν ἰδεαλισμὸν (Καρτέσιος, Λόκ, Χιούμ), ὁ ὁποῖος νοεῖ τὴν ἰδέαν ὡς "εἰκόνα" τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ποῦ σχηματίζει ἡ φαντασία, 4) τὸν ὑπερβατικὸν ἰδεαλισμὸν, γὰρ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα τοῦ κόσμου, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ θεοῦ ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς νόησιν. Τὰ πράγματα δὲ μποροῦμε νὰ τὰ γνωρίσουμε καθαυτὰ, ἀλλὰ μόνον ὡς φαινόμενα (Κάντιος), 5) τὸν ἀπόλυτον ἰδεαλισμὸν (Φίχτε, Σέλλινγκ, Ἐγγελος), ὁ ὁποῖος προϋποθέτει κάποια καθολικὴ συνείδηση ἢ τὸ ἀπόλυτον ἐννοούμενον, ἀπὸ τῆς δημιουργικῆς ἐνεργητικότητος τοῦ ὁποῖου προέρχεται ὁλος ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος. Γενικὰ ὁ μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς θεωρεῖ τὴν πραγματικότητα ὡς ἓνα σύνολον ἰδεῶν, ποῦ συνδέονται ἀναμεταξύ τους καὶ ἔχουν ἱεραρχικὴ τάξιν. Ἡ ἰδέα, κατὰ τὸν Καρτέσιο "ἡ ἔννοια γιὰ τὸ ἀπόλυτον", εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποῦ τὴ σκέπτεται καὶ τὰ πράγματα στὰ ὁποῖα πραγματοποιεῖται. Εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο τοῦ πνεύματος, αὔλο, ἀναλλοίωτο καὶ ὑπερχρόνιον, ἐνῶ τὸ πνεῦμα

εἶναι τὸ ἴδιον ἐνέργεια. Ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς, τοῦ ὁποῖου ὁ πῶς χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Πλάτων, ἰσχυρίζεται διὰ τὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ τὴν ἀτομικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἰδέαν παρουσιάζει τὰ πράγματα τοῦ κόσμου στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, δηλαδὴ διὰ αὐτὰ εἶναι ἀντικαθηφτίσματα καὶ ἐξεικονίσεις τῆς ἰδέας. Ἔτσι ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς ξεχωρίζει "κόσμον τῆς συνείδησης" καὶ μεταβλητὸν "αἰσθητὸν κόσμον", ποῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν γνωρίσουμε ἐντελῶς ὀρθολογικά. Μὲ τὸ πνεῦμα ἡ ἰδεαλιστικὴ κοσμοθεωρία ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβει καὶ ἐρμηνεύσει ὅλα ὅσα χρησιμεύουν γιὰ τὴ θεωρητικὴν ἔρευνα τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος προέρχεται ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ, ποῦ εἶναι τὸ παντοδύναμον καὶ τελειότατον ὄν. "Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες εἶναι παράγωγα τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν ἐλεύθερων προσωπικοτήτων, ἡ δημιουργικὴ φαντασία τῶν ὁποίων κάνει ὑποθέσεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲ θὰ μποροῦσαν αὐτὲς νὰ προσδεύσουν. Μόνον ἡ ἰδέα, ἡ νόησις, ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν πραγματικὴ ὑπόστασις. Ἡ φύσις καὶ ἡ ὕλη εἶναι δευτερογενῆ παράγωγα τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων καὶ παραστάσεων. Μὲ τὴ βοήθειαν ἰδεῶν, ποῦ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρον καὶ τὸ χρόνον, μποροῦμε νὰ σκεφτόμαστε καὶ ν' ἀναγνωρίζουμε ὅλα ὅσα δὲ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτά μὲ τὴν ἐμπειρίαν τῶν αἰσθήσεων. Κατὰ τὸν Μπέρκλειῦ,

ὁ κόσμος προέρχεται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ τάξη τῶν φυσικῶν νόμων ἀνταποκρίνεται στὴν τάξη τῶν παραστάσεων τοῦ θεοῦ (ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός). Τὰ πράγματα ποὺ φαίνονται σὲ μᾶς, οἱ ἰδιότητες τους (χρῶμα, σχῆμα, βάρος κ.λ.π.) καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια εἶναι μία “δέσμη ἀπὸ αἰσθήματα”, αὐλές παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ δὲν ἔχουν ὑπόσταση ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδηση. Αὐτὲς τὶς παράγει ὁ θεὸς ὡς ὑπερφυσικὴ, πνευματικὴ δύναμη καὶ τὶς βάζει στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ὅταν παρατηροῦν τὸν κόσμο καὶ τὰ μεμονωμένα ἀντικείμενα. Ὑπαρξη σημαίνει ἀντίληψη (*esse est percipi*). Ἐὰν δὲ φέρω στὴ συνείδηση τὸν ἑξωτερικὸ κόσμο, δὲ μπορῶ νὰ πιστέψω ὅτι ὑπάρχει.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ θεωρία ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κοντιγιὰκ καὶ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν Ντεντουτ ντε Τρασύ· ἓνα ἐνιαῖο σύστημα ἀντιλήψεων καὶ ἀρχῶν, ποὺ πρεσβεύουν διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων· ἐπίσης ξένες πρὸς τὴν πραγματικότητα ἀντιλήψεις (σὺτοπισμός). Ὁ μαρξισμὸς ὀνομάζει ἰδεολογία κάθε κοσμοθεωρία ποὺ ἀνανακλᾷ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸν ἰδεολογία εἶναι ἓνα σύστημα ἰδεῶν ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν ἱστορικὴ – κοινωνικὴ ἐξέλιξη (οἰκοδόμημα).

ΙΡΡΑΣΙΟΝΑΛΙΣΜΟΣ (ἀλογισμὸς)

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, παρό-

μοια μὲ τὸν ἀγνωστικισμό, ἡ ὁποία βασικὰ δυσπιστεῖ στὴ λογικὴ σκέψη ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ γνώση ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα προέρχεται ἀπὸ προορθολογικὲς (μεταφυσικὲς) πηγές (θησκευτικὴ πίστη, ἔνστικτο, ἐνόραση, φαντασία, συναίσθημα). Γενικὰ ὡς ἀλογικὸ χαρακτηρίζεται ἐκεῖνο ποὺ δὲ συλλαμβάνεται μὲ τὸ νοῦ, ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ στὸν ἔλεγχον τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης. Συχνὰ ὀνομάζονται ἀλογικὰ καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ υπερβαίνουν τὴν πεπερασμένη γνώση, ἀλλὰ εἶναι καθαρὰ λογικὰ καὶ μποροῦν ν' ἀναγνωριστοῦν.

ΙΣΟΤΗΤΑ

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας καὶ πολιτειολογίας. Ἡ ἰσότητα ὡς κοινωνικὸ ἰδανικὸ διακηρύχθηκε ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ θεμελιώθηκε στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι στὴν πνευματικὴ – σωματικὴ τους φύση, ὅτι ὑπακοῦνε στοὺς ἴδιους φυσικοὺς καὶ ἠθικοὺς νόμους καὶ ὅτι ἔχουν ὅλοι τὸν ἴδιο τελικὸ σκοπὸ. Στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἡ ἰσότητα εἶναι ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ πολῖτες ἔχουν ἴσα πολιτικὰ δικαιώματα καὶ ἴσες ὑποχρεώσεις, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ κοινωνικὴ τάξη ἢ ἡ περιουσία. Ἡ νομικὴ ἰσότητα εἶναι ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ νομικὲς διατάξεις ποὺ κατοχυρώνουν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου εἶναι ἴδιες γιὰ ὅλους τοὺς πολῖτες. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθι-

κῆς καὶ πολιτικῆς ἰσότητος ὡς πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ αἶτημα διατυπώνεται στοὺς νεώτερους χρόνους στὴ Διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν τῆς δόρειας Ἀμερικῆς. (“Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν ἴσοι” 1776). Πληρέστερος εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας τῆς ἰσότητος στὴ Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη τῆς συντακτικῆς συνέλευσης τῆς Γαλλίας (“Οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται καὶ μένουσιν ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στὰ δικαιώματα. Οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις πρέπει νὰ θεμελιώνονται στὴν κοινὴ ὠφέλεια” 1789). Ὁ φιλελευθερισμὸς θεωρεῖ τὴν ἀπαίτηση γιὰ πλήρη (ὄλική) ἰσότητα ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀπαίτηση γιὰ ἐλευθερία. Ὅσο πλαταίνει ἡ ἰσότητα, τόσο στενεύει ἡ ἐλευθερία. Τὴν ἀξία τῆς ἰσότητος τὴ βλέπει στὴ θέση της μέσα στὸ σύστημα ἀξιών. Ὁ σοσιαλισμὸς ἐπιδιώκει μία ὄλική ἰσότητα ὅσο τὸ δυνατό πιδὸ μεγάλη, ποὺ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πολιτικῆς ἰσότητος καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ εὐμερίας τῶν ἀτόμων. Ὁ μαρξισμὸς ὀρίζει τὴν ἰσότητα ὡς “ἴση ὑποχρέωση γιὰ ὅλους νὰ ἐργάζονται ἀνάλογα μὲ τὴν ἰκανότητά τους καὶ ἴσο δικαίωμα νὰ ἀμείβονται σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τους” (κομμουνιστικὴ κοινωνία). Ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ἐπίσης τὴν ἀρχὴν ὅτι “οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι καὶ δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι πανομοιότυπες καὶ ἴσες ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ οὔτε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ

σοσιαλισμοῦ οὔτε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ κομμουνισμοῦ”.

ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση, ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τῆς ἱστορίας, κυρίως τῶν συμπερασμάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Πρῶτος ὁ Βολταίρος χρησιμοποίησε τὸν ὄρο “φιλοσοφία τῆς ἱστορίας”. Ἡ ἀρχαιότητα δὲν παρουσίασε μία συστηματικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ἡ ἱστορία ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, τὰ “ἔξ ἀνθρώπων γενόμενα”. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεωροῦσαν τὰ φυσικὰ καθὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς μία κυκλικὴ περιοδικὴ κίνηση, κατὰ τὴν ὁποία ἐπανέρχονται νομοτελειακὰ οἱ ἴδιες μορφές. Ὁ Ἡρόκλητος καὶ ἔπειτα ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας δίδασκον ὅτι τὸ σύμπαν, καὶ μαζί μ’ αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος περνοῦν διάφορες ἐποχὲς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς καὶ ὅτι ἡ διαδρομὴ τῶν ἐποχῶν αὐτῶν θὰ ἐπαναλαμβάνεται αἰώνια. Κατὰ τὸν Θουκυδίδην οἱ τύχες ἀνθρώπων καὶ λαῶν ἐπαναλαμβάνονται ἐπειδὴ ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων μένει ἡ ἴδια. Στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ σὲ ὁμοιογενεσθητικῆς παρατηροῦνται ὁμοια ἀποτελέσματα. Ἡ μεσαιωνικὴ ἰδέα τῆς ἱστορίας, ποὺ στηρίζεται στὴ θεολογικὴ ἱστορία τοῦ Ἀδγουστίνου, τοῦ “πρῶτου θεολόγου τῆς ἱστορίας”, παρουσιάζει μία νέα σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ χρόνο καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἡ ἱστορία ἐρμηνεύεται ὡς εὐθύγραμμη καὶ ἐνιαία ἐξέλιξη

δλων τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, πού καθοδηγείται ἀπὸ τὸ θεὸ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Στὶς παγκόσμιες ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες, ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο ἕως τὸν Μπλοσσουέτο, ἐρμηνεύονται διὰ τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας κατὰ τρόπο αὐθαίρετο καὶ μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ φανοῦν ὅτι συντελοῦν στὸ θρίαμβο τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆ βασιλεία τῆς ἐκκλησίας. Τὴν πραγματικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καθόρισε στοὺς νέους χρόνους τὸ πνεῦμα τῆς προόδου, πού γεννήθηκε μὲ τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ 16 καὶ 17 αἰ. καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου ὡς φυσικῆς σκοπιμότητας περιέχεται ἤδη στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς θεωρίες γιὰ τὴ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ συμπολίτης του Δημοκρίτος εἶναι οἱ κύριοι δημιουργοὶ τῆς ἰδέας μιᾶς προοδευτικῆς πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης, πού γίνεται μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ τὴν ὑπόταξη τῆς φύσης. Ὁ Ποσειδώνιος ἐπίσης περιγράφει τὴν ἱστορία ὡς μία προχωρητικὴ ἀνάπτυξη, πού στηρίζεται στὶς τεχνικὲς ἐπινοήσεις. Στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος Βίκο καὶ ἔπειτα ὁ Μοντεσκιὲ καὶ ὁ Βολταίρος ἐξέτασαν τὴν ἱστορία ὡς σύνολο ἀπὸ γεγονότα πού ἀκολουθοῦν φυσικὴ πορεία. Οἱ ἀνθρώποι εἶναι τὰ ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ἴδια ἡ ἱστορία κατασκευάζεται τὸ ἔργο τῆς. Ἡ πρόοδος ὡς ἰδεώδες τοῦ Διαφωτισμοῦ βρῆκε μία ὀλοκληρωτικὴ καὶ σαφὴ μορ-

φή στὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Γιὰ τὸν Χέρντερ, τὸ δημιουργὸ τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἱστορία εἶναι ἡ συνέχεια τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου, σκοπὸς τῆς ἢ ἠθικὴ τελείωση καὶ ἡ ἁρμονικὴ συνένωση δλων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς βλέπει στὸ ἠθικὸ κράτος τὴ “ρυθμιστικὴ ἰδέα” τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Καντίου εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴν πίστη στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἶδους. Ἡ πλήρης καὶ τέλεια ἔννοια τῆς προόδου διαφαίνεται ἐναργέστερα στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγέλου. Γιὰ τὸν Ἐγέλο ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας εἶναι μία νομοτελειακὴ πορεία ἀνάπτυξης καὶ τελειοποίησης τοῦ λογικοῦ, πνευματικοῦ δίου. Ὅλες οἱ ἱστορικὲς ἀξίες (φιλοσοφία, τέχνη, θρησκεία, ἐπιστήμη, ἠθικὴ, δίκαιο) δὲν χάνονται, ἀλλὰ φυλάσσονται στὴ συνείδηση καὶ μεταδίδονται ἀπὸ λαὸ σὲ λαὸ, ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ, ἔτσι ὥστε τὸ μεταγενέστερο νὰ εἶναι ὄχι μόνον αὐξηση τοῦ προηγούμενου, ἀλλὰ καὶ ἀνύψωσή του. Βάση αὐτῆς τῆς νομοτελείας καὶ πηγὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία, ἀλλὰ ἓνα μυστικιστικὸ, “παγκόσμιο πνεῦμα”, πού ἐνσαρκώνεται διαδοχικὰ σ’ ἓναν ἀριθμὸ λαϊκῶν πνευμάτων. Μεταξὺ πνεύματος καὶ πραγματικότητος ἐπικρατεῖ μία ἁρμονία, μία συμφωνία: μὲ τὴ διεύρυνση τῶν ἰδεῶν εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτόνομη ἐξέλιξη τῆς πραγμα-

τικότητας. Παράλληλη πρὸς τὴν Ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ θετικιστικὴ θεωρία τοῦ Κόντ γιὰ τὴν πρόοδο. Ὁ Κόντ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο δὲν κάνει τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ὁ ἴδιος εἶναι ἓνα παράγωγο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, πού βαδίζει σύμφωνα μὲ τὸ δικό της ἐσωτερικὸ νόμο. Φορέας τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα, πρὸς τὴν ὁποία τὸ ἄτομο ἔχει τὴ σχέση πού ἔχει τὸ κύμα με τὸ ρεῦμα. Ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα πνευματικὴ. Ὁλόκληρο τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Κόντ θεμελιώνεται στὴ διδασκαλία του γιὰ τὰ τρία διαφοροτικὰ θεωρητικὰ στάδια πού πέρασε στὴν ἐξέλιξή του τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα τὸ **θ ε ο λ ο γ ι κ ὸ**, τὸ **μ ε τ α φ υ σ ι κ ὸ** καὶ τὸ **δ ι α λ ε κ τ ι κ ὸ**. Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμος βλέπει στὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν τὴ δύναμη πού δημιουργεῖ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας καὶ τοὺς δρους γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα κοινωνικὸ καθεστῶς στὸ ἄλλο. Τὴν ἱστορία δὲν τὴν καθορίζουν πνευματικὲς οὐσίες, ἀλλὰ καθαρὰ ὕλικες σχέσεις. Ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς φύσης καὶ προχωρεῖ ὁμοία μ' αὐτή. Ἡ πρόοδος προκύπτει μὲ τὴ μετάβαση ἀπὸ κατώτερες σὲ ἀνώτερες μορφές, χωρὶς ὥστόσο νὰ ὀδηγεῖ αὐτὴ τὶς ἀνώτερες πίσω στὶς κατώτερες. Οἱ ἐσχατολογικὲς θεωρίαι τοῦ Σπένγκλερ καὶ τοῦ Τόυνμπυ συνδύαζον γιὰ τὴν ἐρημνεῖα τῆς ἱστορίας τὰ δύο στοιχεῖα

“πρόοδος” καὶ “κατάπτωση” καὶ θεωροῦν δυνατὲς τὶς ἐπαναλήψεις στὴν ἱστορία (θεωρία τῆς ἀνακύκλωσης). Καὶ οἱ δύο διατυπώνουν ἀπαισιόδοξες προβλέψεις, κυρίως γιὰ τὸ μέλλον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἀνθρώπων στὴν ἱστορία ὑπάρχουν ἡ ὑποκειμενιστικὴ καὶ ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Οἱ ὑποκειμενιστὲς ἀνάγουν τὴν ἱστορικὴ πορεία στὶς πράξεις τῶν προσωπικοτήτων πού δροῦν ἐλεύθερα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν συνθηκῶν. Οἱ προσωπικότητες εἶναι οἱ δυναμικοὶ φορεῖς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἡ δράση τους ἀυτογενής. Συνειδητοποιοῦν νωρίτερα ἀπ' ὅλους τὶς νέες κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ καθορίζουν ὄχι μόνον τὴν ἀτομικὴ φυσιογνωμία τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ τὴ γενικὴ τους κατεύθυνση. Μὲ τὴ σοφὴ γνῶση ἢ τὸ πάθος τῶν αἰσθημάτων τους διευκρινίζουν καὶ θεμελιώνουν, ἐμβαθύνουν καὶ πραγματοποιοῦν τὶς διαθέσεις καὶ τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς τους, τὴ γενικὴ συνείδηση. Σ' αὐτοὺς καταλογίζονται καὶ οἱ ἐπιτυχίες καὶ τὰ λάθη πού γίνονται στὶς διάφορες ἐποχὲς τῆς κοινωνίας. Στὶς κοινωνικὲς ομάδες δὲν ἀναγνωρίζεται καμία πρωταρχικὴ δημιουργικὴ ἱκανότητα. Ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ εἶναι ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι παράγοντες τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τὰ ἄτομα, οἱ προσωπικότητες, ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς συνθήκες καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν πλατιῶν μαζῶν τοῦ πλη-

θυσμού. Ούτε ένα μεγάλο θήμα δε μπορεί να γίνει στην ιστορική πορεία χωρίς να πάρουν μέρος πλατιές λαϊκές μάζες. Οι κοινωνικές συνθήκες και οι αντιδράσεις των μαζών είναι τα κίνητρα της ιστορίας, που τότε κυρίως φανερώνονται ως ενεργός δύναμη, όταν παραδοσιακές καταστάσεις δεν ανταποκρίνονται πια στο αίτημα και στη θέληση του λαού. Το πεδίο δράσης των ξεχωριστών ατόμων είναι περιορισμένο. Οι προσωπικότητες που ασκούν επιρροή, που έχουν κύρος ή δύναμη χάρη σε εξαιρετικά χαρίσματα του νοού τους, μπορούν ν' αλλάξουν μόνο την ατομική φυσιογνωμία των γεγονότων, όχι και τη γενική τους κατεύθυνση. Γι' αυτό το λόγο η θετικιστική φιλοσοφία της ιστορίας είναι έχθρική προς την προσωπολατρία, τη λατρεία τύπων ανθρώπων που πολλοί τους βλέπουν ως προικισμένους με υπερφυσικές ικανότητες, ως πρωταρχικά ιστορικά συμβολα της ανθρωπότητας. Στη θέση του παγκόσμιου πνεύματος του Έγγελου το κίνημα του ιστορισμού τοποθετεί το πνεύμα του λαού, που διαμορφώνεται από τους χωριστούς λαούς, από ψυχικές - πνευματικές καταβολές και καθορίζει τη δομή της κοινωνίας. Από τις ισχυρές δυνάμεις του πνεύματος του λαού και τις ιστορικές μεταλλαγές της ουσίας του καθορίζεται ή κοινωνική εξέλιξη και διαμορφώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού πολιτισμού. 'Απ' αυτό αναπτύσσονται ή γλώσσα και ή θρησκεία, τα έθιμα και ή τέχνη, το κράτος και το δί-

καιο. Αυτά δεν είναι αποτελέσματα σκέψεων και πράξεων ατόμων, ή ενός μεγάλου αριθμού ατόμων, αλλά πιά πολύ αποτέλεσμα του πνεύματος ή της συνείδησης του λαού, στην όποια συμπυκνώνεται ή σκέψη και ή προσπάθεια πολλών γενεών. Σύμφωνα με τη γνώμη επιφανών ιστορικών ή ιστορία της ανθρωπίνης κοινωνίας δε μπορεί να κατανοηθεί ούτε αποκλειστικά ως έκφραση μαζικών φαινομένων, μεταβαλλόμενων συνθηκών ή σχέσεων, ούτε αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της δράσης των προσωπικοτήτων. Για κάθε ιδιαίτερο μέρος του ιστορικού συμβάντος ο ιστορικός οφείλει να διερευνάει ποιά μαζικά κινήματα και ποιές προσωπικές πράξεις έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις σπουδαίες πολιτιστικές αξίες. 'Αλλα σπουδαία προβλήματα της φιλοσοφίας της ιστορίας είναι ή έννοια του ιστορικού γεγονότος και ο λεγόμενος ιστορικός νόμος. Δεν είναι ιστορικό ούτε έχει αξία κάθε τι που συμβαίνει, ούτε αξίζει να γίνεται τούτο αντικείμενο της ιστορικής επιστήμης. 'Ο 'Ηρόδοτος θέτει ως σκοπό της ιστορίας τη διαφύλαξη της μνήμης μόνο "μεγάλων και θαυμαστών" πράξεων από τη φθοροποιό επενέργεια του χρόνου. "Ό,τι σημειώνει ο ιστορικός για το λαό του και για την ανθρωπότητα οφείλει να είναι αυτό που δεν πρέπει να ξεχαστεί, αυτό που για τους ανθρώπους που το συγκρατούν στη μνήμη τους έχει μία αξία. 'Υπάρχουν

πολλά αναμφισβήτητα ιστορικά γεγονότα που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη της Ιστορίας. Τήν κατανόηση των γεγονότων αυτών, επιδράσεις των οποίων φτάνουν ως το παρόν, χρησιμοποιούμε για την καλύτερη λύση των προβλημάτων του παρόντος. Με τη γνώση της πρωταρχής και της συνάρτησης των γεγονότων αποκτούμε έναν κώδικα που μάς βοηθάει ν' αποκρυπτογραφήσουμε το παρόν. 'Η Ιστορία ως μία διαρκώς ενεργός δύναμη είναι το λατομείο, από το οποίο παίρνουμε το υλικό για να επεξεργαστούμε επίκαιρα θέματα. Με τη μελέτη του παρελθόντος δημιουργείται στην ψυχή του ατόμου γνήσια ιστορική συνείδηση, ή επίγνωση ότι το παρόν προέρχεται από το παρελθόν και ξεχύνεται στο μέλλον, πώς ένα ιστορικό γεγονός έρχεται ως αποτέλεσμα ενός άλλου. Κάθε ιστορικό γεγονός είναι συνδεδεμένο με το χώρο και το χρόνο και εξασφαλίζει τη συνέχεια της ανθρώπινης προσωπικότητας και της ομαδικής ύπαρξης. 'Ο άνθρωπος δε μπορεί νά κρατηθεί έξω από τη ροή της Ιστορίας. 'Ως ιστορικό όν ασχολείται κάθε στιγμή με την Ιστορία. 'Ιστορικό βίο ζει ο άνθρωπος από τη στιγμή που σαν κοινωνικό όν θέτει συνειδητούς σκοπούς και πραγματοποιεί αξίες. Με βάση την ιστορική μας συνείδηση κατανοούμε τα ιστορικά γεγονότα ιστορικά, σύγχρονα και τα αξιοποιούμε για την καλύτερη αντιμε-

τώπιση των προβλημάτων του παρόντος. Κάθε περασμένο όφειλει νά γίνεται μία δύναμη για τη διαμόρφωση των μελλοντικών. "Όσο πιο μεγάλο βάθος αποκτά το περασμένο, τόσο πιο ουσιαστική είναι ή συμμετοχή του στην παρούσα πορεία των πραγμάτων. Που ανήκω, για ποιο σκοπό ζω, το μαθαίνω για πρώτη φορά στον καθρέφτη της Ιστορίας" (Γιάσπερς). 'Ένα βασικό πρόβλημα της ιστορικής επιστήμης είναι και ή σχέση του γενικού με το ειδικό, το ατομικό. Σκοπός της είναι νά διατυπώνει γενικές προτάσεις ή νά διερευνάει τὰ μεμονωμένα, μοναδικά γεγονότα ή πρέπει νά κάνει και τὰ δύο. Μερικοί θεωρητικοί της επιστήμης ισχυρίζονται ότι ή Ιστορία τότε μόνο μπορεί νά θεωρείται επιστήμη, όταν ανακαλύπτει τις αιτιακές σχέσεις στα ιστορικά γεγονότα, όταν μάς φανερώνει τους αντικειμενικούς νόμους που ενεργούν με τη δράση μεγάλων ομάδων. Πιστεύουν ότι αυτοί οι νόμοι είναι οι νόμοι των φυσικών επιστημών, της κοινωνιολογίας κ.λ.π. 'Άλλοι υποστηρίζουν ότι ή έννοια αυτή του νόμου δεν υπάρχει στην Ιστορία. 'Από το γεγονός ότι κάθε ατομικό φαινόμενο και δλη γενικά ή αντικειμενική πραγματικότητα είναι απεριόριστα πολύμορφη και ανεξάρτητη, συμπεραίνουν πώς ή ιστορική γνώση δε μπορεί νά είναι αντανάκλαση της πραγματικότητας. 'Ενώ στις φυσικές επιστήμες ένα αντι-

κείμενο ἢ γεγονὸς θεωρεῖται ὡς γνωστὸ ἂν βρεθεῖ ἡ γενικὴ ἔννοια στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἡ ὁ γενικὸς φυσικὸς νόμος στὸν ὁποῖο ὑπακούει, ἡ ἱστορία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ γενικὸ, ἀλλὰ μὲ τὸ εἰδικό, τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο, πού εἶναι συνδεδεμένο μὲ ὀρισμένο χρόνο, τόπο, πρόσωπο ἢ πρόσωπα. Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη εἶναι νομοθετικὴ, δηλαδὴ θέτει σταθεροὺς νόμους καὶ μὲ τὴ μέθοδο τῆς γενίκευσης μετατρέπει τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα σὲ σύστημα ἐπιστημονικοῦ νόμου, ἐνῶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη εἶναι ἰδιογραφικὴ, δηλαδὴ περιγράφει τὸ ἰδιόμορφο, πού δὲν προσφέρεται στὴν ἀμεση παρατήρηση οὔτε μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ ἐμπειρικά. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ, εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲ μπορεῖ ν' ἀνακαλύπτει νόμους μὲ βάση τοὺς ὁποίους νὰ προβλέψουμε τὸ μέλλον.

ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΣ

Ἐνα σύστημα σκέψης σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὀφείλουμε νὰ ἐξετάζουμε τὴν πραγματικότητα σὲ σχέση μὲ τὶς συγκεκριμένους ἱστορικὲς συνθήκες

πού τὴ γέννησαν, ποιά στάδια πέρασε ἕνα φαινόμενο στὴν ἀνάπτυξή του καὶ νὰ συσχετίζουμε τὸ συγκεκριμένο μὲ τὸ ἀπόλυτο, ὥστε νὰ σχηματίζουμε γενικὲς ἔννοιες ἢ νὰ διατυπώνουμε γενικοὺς νόμους, ἀκόμη καὶ νὰ προβλέψουμε τὸ ἀγνωστο μέλλον. Κράτος, δίκαιο, ἠθικὴ, θρησκεία, τέχνη ἐρμηνεύονται μόνον ὡς συστατικὰ μέρη ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Τοῦτο στερεώνει ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὴν πίστη ὅτι κάθε τυχαῖο καὶ προσωπικὸ εἶναι ριζωμένο σὲ μεγάλες ὑπερατομικὲς συναρτήσεις καὶ ἀξιοποιεῖ τὶς δυνάμεις τοῦ παρελθόντος γιὰ τὸ παρόν, ὥσπὸσο ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας τῶν δεδομένων γεγονότων καὶ γίνεται σχετικὴ ἡ σημασία τους. Ὁ ἱστορισμὸς ξεχωρίζει βασικὰ ἀπὸ τὴ ἀρχαία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ νοοτροπία, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ σημασία του γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας ἔχει γενικὰ ἀναγνωριστεῖ στοὺς νεώτερους χρόνους. Τελευταία ἔχει γίνει ἀντικείμενο φιλοσοφικῶν συζητήσεων ἀπὸ τοὺς Κίργκεγκορ, Νίτσε, Σίμμελ, Ὁϋкен, τὸ μαρξισμὸ καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὸν Ντιλτάϋ καὶ τοὺς φιλοσόφους τοῦ ὑπαρξισμοῦ.

K

ΚΑΘΗΚΟΝ

Μία ειδική ύποχρέωση του ανθρώπου να πραγματοποιεί το αγαθό. Το καθήκον δεν είναι μία επιταγή και η εκτέλεσή του δεν είναι ποτέ μία τυφλή έσωτερική αναγκαιότητα που επιβάλλεται από το ένστικτο, τη συνήθεια, την ύποβολη κ.λ.π. Ώς προϋπόθεση έχει την έλευθερία. Πρέπει να είναι επιθυμητό και να εκτελείται με σοφή ευσυνειδησία και υπεύθυνη έλευθερία, χωρίς όρους, για χάρη αυτού του ίδιου και όχι για χάρη κάποιου άλλου σκοπού. Ο άνθρωπος έχει την ελεύθερη έκλογη μεταξύ αυτής ή εκείνης της ενέργειας και ακριβώς, επειδή θεωρείται ελεύθερος, υπάρχει γι' αυτόν το καθήκον. Σύμφωνα με την άποψη του Καντίου το καθήκον είναι μία κατηγορική προστακτική. Ήθικες πράξεις είναι μόνον εκείνες που γίνονται από καθαρή συναίσθηση του καθήκοντος. Στους Στωικούς καθήκον ονομάζεται ή "κατά λόγον ενέργεια", ενώ το τέλειο καθήκον, που επιτελείται κατά τον όρθο λόγο, λέγεται "κατόρθωμα".

ΚΑΘΟΛΙΚΑ (universalia).

Στη μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία, γενικές έννοιες, ή περιφημη διαμάχη, εάν υπάρχουν γενικές έννοιες ανεξάρτητα από τα αισθητά πράγματα (universalia ante rem),

και μάλιστα σε σωματική ή άυλη μορφή, ή εάν δεν έχουν καμία πραγματική ύπαρξη, αλλά είναι προϊόντα της άτομικής σκέψης (universalia post rem ή in intellectu). Από τις πολλές λύσεις που έδωσαν οι σχολαστικοί φιλόσοφοι σ' αυτό το ζήτημα, που είχε ήδη τεθεί από τον Πορφύριο, δύο είναι οι βασικότερες: αυτές που έδωσαν ο ρεαλισμός και η ονοματοκρατία (nominalismus). Ο ρεαλισμός παραδέχεται ότι οι γενικές έννοιες είναι αληθινά αντικείμενα και πως σ' αυτές ανήκει άνωτερη μεταφυσική — αντικειμενική πραγματικότητα, διαφορετική απ' ό,τι στα μεμονωμένα πράγματα.

ΚΑΝΟΝΑΣ

Άπριορικά μέτρα κρίσης, αξιολογήσεις και ενέργειες που είναι θεμελιωμένες στη λογική νόηση (λογικοί κανόνες), στην εμπειρία (αισθητικοί κανόνες) και στη συμπεριφορά (ήθικοί κανόνες). Αλλά μάς λένε τί πρέπει να είναι ή να γίνεται σε κάθε περίπτωση.

ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ

Ή διείσδυση στην πνευματική και ψυχική ύψη του ανθρώπου, ή γνώση της σημασίας των ψυχικών και πνευματικών εκδηλώσεών του, των έλαττηρίων και των σκοπών του. Ώς έπιστημονική μέθοδος διευκρίνησης και έρμηνείας των ιδιόμορφων

δημιουργημάτων του πνεύματος και των κοσμοθεωρητικών γεγονότων, ή κατανόηση χαρακτηρίζει γενικά τις ἐπιστήμες του πνεύματος, σ' αντίθεση πρὸς τις φυσικὲς ἐπιστήμες, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν τὴ μέθοδο τῆς αἰτιώδους ἐξήγησης τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα θεωροῦν ὡς περιπτώσεις γενικῶν νόμων. Κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς κατανοούσης (νοολογικῆς) ψυχολογίας εἶναι: Ντιλντάϋ, Χούσερλ, Σπράνγκερ, Λίτ. Ὁ Χάϊντεγκερ ἐπιχείρησε ν' ἀναγάγει ὅλους τοὺς τρόπους τῆς κατανόησης καὶ κάθε γνώσης σὲ μία κατανόηση τοῦ κοσμικοῦ εἶναι. Σὰν ἕνας τρόπος γνώσης ἢ κατανόηση ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν πρωταρχικὴ κατανόηση τῆς ζωῆς ("ριζώνει σὰν κατανοοῦσα ἀποκάλυψη τοῦ ἀκατανόητου στὴν πρωταρχικὴ κατανόηση τῆς ὑπαρξεως"). Ὁ Σπράνγκερ διακρίνει τὴν ἰδεοφυσικὴ κατανόηση (τὴν ἐρμηνεία ἐνὸς ὄντος ἀπὸ τὰ φυσικὰ σημεῖα), τὴν π ρ ο σ ω π ι κ ῆ, τὴν π ρ α γ μ α τ ο λ ο γ ι κ ῆ καὶ τὴν ἱ σ τ ο ρ ι κ ῆ κατανόηση.

ΚΑΤΗΓΟΡΗΜΑ (attributum)

Τὸ χαρακτηριστικὸ μόνιμο γνώρισμα, ἢ κύρια ιδιότητα ἐνὸς ὄντος πού ἀπορρέει ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ φύση του, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι ταυτόσημη μ' αὐτὴ (τὸ κατηγορημα τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ νόηση, τὸ κατηγορημα τοῦ ὕλικου σώματος εἶναι ἡ ἔκτασις). Κατὰ τὸν Σπινόζα τὸ κατηγορημα εἶναι "αὐτὸ πού ἀναγνωρίζει ὁ νοῦς ὡς τὴ φύση τῆς οὐσίας".

Τὸ κατηγορημα ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ "συμβεβηκός", πού εἶναι μεταβλητὴ συμπτωματικὴ ιδιότητα, καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία, πού εἶναι ὁ μόνιμος πύρηνος καὶ κάνει τὸ ὄν αὐτὸ πού εἶναι.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, βασικὲς λογικὲς ἔννοιες πού ἐκφράζουν τὶς πύρηνος οὐσιαστικὲς καὶ γενικὲς ιδιότητες καὶ σχέσεις τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων. Ἀπ' αὐτὲς (10) οἱ βασικότερες εἶναι οἱ τέσσερες πρῶτες (οὐσία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τι (ἀναφορά)). Οἱ κατηγορίαι ἀποτελοῦν τὴ γέφυρα μεταξὺ τῆς λογικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς. Στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας ἀναφέρεται ἡ ἔννοια (λόγος), πού ἐκφράζει τὴν οὐσία ("λόγος τῆς οὐσίας"). Στὸν Κάντιο κατηγορίαι εἶναι λογικὲς ἔννοιες, a priori τύποι μὲ τοὺς ὁποίους ἡ νόηση διαμορφώνει τὶς ἐντυπώσεις πού τῆς προμηθεύουν οἱ αἰσθήσεις καὶ παράγει τὶς ἔννοιες· ἐπίσης πρωταρχικὲς μορφές τῆς ἐμπειρίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁμάδα ἀνθρώπων πού σχηματίστηκε μὲ σκόπιμη, λογικὴ συμβίωση καὶ κοινὴ ἐργασία, τὰ μέλη τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι συνενωμένα μὲ μία θαυτέρη ἀρχὴ· τὸ σύνολο τῶν διάφορων μορφῶν τοῦ κοινοτικοῦ δεσμοῦ (οἰκογένεια, λαός, οἰκονομικὸς συνεταιρισμὸς) μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὀργανωμένου κράτους. Πρῶτα ἢ γλώσσα ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Ὁ ἄνθρωπος πού ζεῖ στὴν κοινωνία καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς ὁμοίους

διακρίνεται στην ύπαρξή του με την πρακτική σοφία. Ἡ ὁμαδική ζωὴ καὶ δράση πολλῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι μία ζωικὴ – ἐνστικτώδης συνένωση, ὅπως στὰ ζῶα, ἀλλὰ πνευματικὴ – ψυχικὴ σύνδεση. Ἀκατάλυτοι δεσμοὶ συνδέουν τὸν ἄνθρωπο τόσο με τὸ πάτριον ἔδαφος ὅσο καὶ με τοὺς συνανθρώπους, ποὺ ζοῦν στὸ ἴδιο ἔδαφος καὶ στὴν ἴδια φύση. Ἡ κοινὴ γλῶσσα, τὰ κοινὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, οἱ κοινὲς παραδόσεις καὶ οἱ νόμοι γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν κοινῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν ἐκτρέφουν καὶ δημιουργοῦν τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα ἢ κοινότητα. Τὰ ζῶα συνδέει ἡ ὁμοιόμορφη δραστηριότητα (μυρμήγκια, μέλισσες, σμήνη πουλιῶν) ποὺ στηρίζεται στὰ ἐνστικτα, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι σύνθετη καὶ πολύμορφη. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συνείδηση γιὰ τὶς κοινωνικὰς ἐνέργειες, παρόλο ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικόν, ὅλες οἱ ἐνέργειες δὲν γίνονται πάντοτε συνειδητά. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος παρακινοῦνται ἀπὸ τὸ ἐνστικτόν τους, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ συμπεριφορὰ τους καθορίζεται ἀπὸ κοινωνικοὺς – πολιτικοὺς κανόνες ποῦ, ἂν δὲν τοὺς ἀκολουθήσουν, ἀντιμετωπίζουσι ποικίλες κυρώσεις. Στὴ φύσιν ὑπάρχει ὁ δῶλος ἢ ὁρμητὸς πρὸς τὴν κοινωνία. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη “αὐτὸς ποῦ πρῶτος τὴ συνέστησε ὑπῆρξε αἷτιος μεγάλων ἀγαθῶν· γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ὅπως ἀκριβῶς ἐὰν τελειοποιηθῆ εἶναι τὸ ὑπεροχότερον ἀπὸ τὰ ζῶα, ἔτσι, ἐὰν ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὸν νόμον καὶ τὴν δικαιοσύνην, εἶναι ἀπ’ ὅλα τὸ χεῖριστόν”.

Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συμβίωση εἶναι ἐκεῖνη ποῦ διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ὡς φορῆα ἀνώτερων ἀξιών τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ ζῶα. Με ἐμπειρίας καὶ πρότυπα, με στοχασμὸ καὶ μίμησιν ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει, δηλαδὴ ἀποκτὰ νέους τρόπους συμπεριφορᾶς, κάνει σκέψεις γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινωνικοῦ του βίου, δημιουργεῖ ἰδέες, πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα. Γενικὰ καὶ ὡς ὀργανωτὴς καὶ ὡς ὀργανωμένος εἶναι ἱκανὸς γιὰ συνειδητὴ ὀργάνωσιν, πρόθυμος νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἀτομικὴν καὶ συλλογικὴν συμπεριφορὰν του σὲ κανόνες. Γι’ αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπλὰ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν ἐνστικτῶν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν κανόνων καὶ ἐθίμων. Αὐτὰ ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σκελετὸ ποῦ συγκρατεῖ τὴν ἀνθρώπινην κοινωνία καὶ τῆς δίνουν τὴν ἀπαιτούμενην τάξιν, τὴν σταθερότητα καὶ τὴν διάρκειαν. Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερας λειτουργίας κοινωνικῶν σχηματισμῶν εἶναι ἡ μετάδοσις ἀπὸ γενεὰν σὲ γενεὰ – με τὴν μορφήν τῆς παραδόσεως – τέτοιων κατευθυντήριων ἰδεῶν, ποῦ θεωροῦνται ὡς δεσμευτικὰς. Οἱ ἄνθρωποι χωριστά, ὡς ὄντα, ἔχουν ἀνεξάρτητην ὑπαρξιν, τὰ ἐνδιαφέροντά τους ὥσπερ οὖν στὴν κοινωνία συναντῶνται κατὰ ποικίλους τρόπους. Ὁ ἄνθρωπος συνδέθηκε με τοὺς ὁμοίους του ἀπὸ μίμησιν καὶ ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν περιστάσεων. Ζεῖ με τοὺς ἄλλους ἐπειδὴ ἡ ἀπομόνωσις εἶναι κίνδυνος γι’ αὐτὸν καὶ γιὰτὶ πολλὰ πράγματα τὰ πετυχαί-

νει καλύτερα μαζί με τους άλλους παρά μόνος του. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη “ὅποιος δὲ μπορεῖ νὰ ζεῖ στὴν κοινωνία ἢ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ μετέχει σ’ αὐτὴ γιὰτὶ εἶναι ἀτάρκτης, εἶναι ἡ θηρίο ἢ θεός”. Τὸ βασικὸ ἀξίωμα τῆς κοινωνίας στὴ στενὴ ἔννοια μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μετὰ τὴν ἀρχαία μορφὴ τοῦ “σοῦ δίνω, γιὰ νὰ μοῦ δίνεις” (do ut des). Ἡ κοινότητα συμπληρῶνει καὶ ἐνισχύει τὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων, δημιουργεῖ εὐνοϊκὰ γενικὰ συνθήκες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ, πολιτιστικὴ, ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη καὶ καλλιέργεια τῶν μελῶν τῆς καὶ ἀπαιτεῖ ἀπ’ αὐτὰ τὴν παραπέρα διάπλασιν τῆς. Στὸ θετικὸ φρόνημα καὶ στὴν κοινωνικὴ φύσιν καὶ ἀπόδοσιν τῶν μελῶν τῆς στηρίζεται πρὶν ἀπ’ ὅλα ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας. Οἱ ὀργανωμένοι κοινωνικοὶ ρόλοι ποὺ παίζουν τὰ μέλη καθὲ ὀμάδας δημιουργοῦν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς συνεργασίας γιὰ τὴν ἐπίτευξιν κοινῶν σκοπῶν καθορίζεται ὁ βαθμὸς τῆς κοινωνικότητος τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς γνωστὰς μορφὰς κοινωνικῆς ὀργάνωσιν εἶναι τὸ γένος. Γένος λέγεται ἡ ὀμάδα συγγενῶν οἰκογενειῶν μετὰ κοινὴ καταγωγὴν, λατρεῖα καὶ ἰδιοκτησίαν, μετὰ ἴδιους νόμους καὶ κοινὰ ἔθιμα. Καθὲνα ἀπὸ τὰ γένη ποὺ ἀποτελοῦν τὴ φυλὴ σχετίζεται μετὰ κάποιον φυσικὸν ἀντικείμενον, πλὴν συχνὰ μ’ ἓνα φυτὸ ἢ ζῶον ποὺ ὀνομάζεται το τέρμα. Τὰ μέλη τοῦ γένους θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς συγγενεῖς μετὰ τὸ τοτεμικὸν τοὺς εἶδος

καὶ πιστεύουν ὅτι κατάγονται ἀπ’ αὐτό. Ἡ συνένωσις πολλῶν γενῶν ὑπὸ ἓνα ἀρχηγὸν ἀποτελεῖ τὴ φυλὴν. τὸ δεῦτερον στάδιον τῆς πορείας πρὸς τὸ κράτος. Ἡ ἐξέλιξις τῶν πρωτόγονων ὀρδῶν συντελέσθη μετὰ τὴν αὐτοδιαίρεσιν. Τὸ φυλετικὸν σύστημα ἐκινήθη ἀπὸ τὴν ἀδιαφοροποίησιν ὀρδῶν καὶ ἐγένετο ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ πατριῶν καὶ γένων. Ἡ φυλὴ εἶναι ὀλοκληρὸν σύμπλεγμα ποὺ διατηρεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα. Τὶς οἰκογένειαι ποὺ ἀνήκουν σ’ αὐτὴ τὴν εὐρύτερη ἐνότητα συνδέονται ἢ κοινὴ γλῶσσαι, ἢ γεωγραφικὴ γειτονία καὶ ὀρισμέναι οἰκονομικαὶ σχέσεις, ποὺ δημιουργοῦνται κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς ὕλικῶν ἀγαθῶν. Ἀπὸ τὸν ἴδιον τρόπον ζωῆς γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τὰ κοινὰ δῶματα καὶ τὶς κοινὰς ἱστορικὰς ἐμπειρίας, ποὺ δημιουργοῦν κοινὴ σκέψιν καὶ θέλησιν, πραγματοποιοῦνται οἱ γνήσιοι κοινοτικοὶ δεσμοί. Οἱ κοινωνικαὶ σχέσεις καθορίζονται ἀπὸ κανόνες γενικὰ παραδεκτοὺς, ποὺ δίνουν κάποιον ρυθμὸν στὸν τρόπον τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων. Μέσα στὴ φυλὴν μπόρεσε ὁ ἄνθρωπος νὰ ρυθμίζει τὶς ἀμοιβαίας σχέσεις καὶ τὶς οἰκονομικὰς συναλλαγὰς καὶ νὰ συμβιβάζει τὰ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα. Μετὰ τὴν μύθησιν καὶ τὴν συνήθειαν μεταδίδεται στυοὺς νεώτερον ἢ κληρονομία τῆς φυλῆς, οἱ παραδόσεις τῆς, οἱ γνώσεις, ἢ τεχνικὴ καὶ ἓνας κώδικας ἠθικῆς ποὺ τηρεῖται ἀπ’ ὅλους. Γιατὶ οἱ πρωτόγονοι λαοὶ ἐνῶ φαινομενικὰ δὲ δεσμεῦνται στὴν συμβίωσιν τοὺς ἀπὸ νόμους, ὥστόσο ἔχουν τὰ ἔθιμα ποὺ εἶναι ἀκαμπτα καὶ ἀ-

στηρά όσο και οι νόμοι. Το έθιμο, δηλαδή ένα σύνολο σκέψεων και πράξεων καθιερωμένων από χρόνια, εξασφαλίζει τη σταθερότητα και την τάξη. Αυτό το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα λειτούργησε στην κοινωνία τότε που οι άνθρωποι δεν είχαν μόνιμη εγκατάσταση, που ο κίνδυνος και η πείνα ήταν μία διαρκής απειλή. 'Ο πόλεμος και η αναρχία των πρώτων περιόδων ήταν η προϋπόθεση για τη μεταβολή της βασικής αρχής της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή για την αντικατάσταση του συστήματος συγγένειας με το σύστημα της κυριαρχικής εξουσίας του κράτους. 'Ο πόλεμος εισήγαγε στην ανθρωπότητα το πνεύμα της οργάνωσης και πειθαρχίας, τη δουλεία (διὰ των αιχμαλώτων πολέμου), τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις και την αύξηση της διοικητικής εξουσίας. 'Ενώ στην αρχή η παραγωγή και η κατανάλωση ήταν συλλογικές εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της τεχνικής, όσο η εργασία γίνεται περισσότερο παραγωγική, τόσο ο τρόπος της παραγωγής ατομικοποιείται και έρχεται σε σύγκρουση με τη συλλογική οργάνωση παραγωγής. Κάθε παραγωγός γίνεται πιο αυτόνομος, αξιώνει για τον εαυτό του και τους άμεσους συγγενείς του τον πλούτο που απόκτησε με την εργασία του. Αυτό είναι το σπέρμα της ατομικής ιδιοκτησίας. 'Όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες έμπορικές σχέσεις μεταξύ των γένων και των φυλών, οι σχέσεις των ομάδων δεν στηρίζονταν στη συγγένεια, αλλά στη γειτονία και έγινε

πιο αναγκαία η ύπαρξη ενός ρυθμιστικού συστήματος για τις σχέσεις τους. Το κράτος, που ως οργανισμός διαφέρει από την οργάνωση της φυλής, αρχίζει με την κατάκτηση μιάς φυλής από την άλλη. Παντού βλέπουμε μία φυλή να παραδίδει τα σύνορα ενός άνισχυρου λαού, να μετατρέπεται σε τάξη εθγών και να ιδρύει το κράτος της. 'Ο νόμος αντικαθιστά τη φυσική τάξη της οικογένειας, του γένους, της φυλής και της αγροτικής κοινότητας. "Μητέρα του κράτους είναι η ιδιοκτησία, πατέρας ο πόλεμος". Στους θεσμούς, που έχουν ως σκοπό να εγγυώνται την ύλική εθμερία και την εθνομία, η κοινωνία πρόσθεσε θεσμούς για την απρόσκοπτη επιδίωξη του είδους.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μία έννοια αντίθετη προς τη συγκεκριμένη τάξη του κράτους, ιδιαίτερα προς τη νομική του τάξη και εξουσία. 'Η πολιτική κοινωνία δεν έχει ένα σαφή σκοπό όπως η ιδιόνομη πολιτική οργάνωση, το κράτος, και γι' αυτό ούτε η αρχαιότητα ούτε ο μεσαιώνας γνωρίζουν την κοινωνία ως μία ιδιόμορφη πραγματικότητα, που βρίσκεται δίπλα και πάνω από την ιδέα του κράτους. Το άτομο δε μπορούσαν να το βλέπουν αλλιώτικα παρά ως πολίτη του κράτους. Μόνον οι σοφιστές αντιπαράθεσαν για πρώτη φορά στο κράτος, που το χαρακτηρίζουν ως μία συνειδητή πράξη των ανθρώπων, μία ελεύθερη κοινωνία πνευματικά αναπτυγμένων ανθρώπων, που έμπορούνται από ένα έμφυτο αίσθημα ήθικό-

τητας και δικαίου (Πρωταγόρας) ή που υπακούουν στο "φυσικό δίκαιο" του Ισχυρότερου (Καλλικλής, Θρασύμαχος). Έτσι με τη διδασκαλία για την αμετάβλητη έννοια της φύσης που αντιτάσσουν στην υποκειμενική έννοια του νόμου, στην οποία υπάγονται το κράτος και η θρησκεία, οι σοφιστές απογύμνωσαν το κράτος από το μεταφυσικό του περιεχόμενο. Στη μεσαιωνική - χριστιανική κοινωνιολογία και πολιτειολογία ενώ από το ένα μέρος η ύψιστη βαθμίδα της ανθρώπινης κοινωνίας περιλαμβάνει ολόκληρη την οικουμένη, από το άλλο εξηγείται ή υπαρξή της από την ανάγκη συμβίωσης του ατόμου με τους ομοίους του. Γιατί μόνο με τον καταμερισμό της εργασίας μπορεί το άτομο να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και έτσι να πετύχει τη δική του εθιμική καθώς και την εθιμική του συνόλου, που είναι και ο άμεσος σκοπός του. Με βάση αυτές τις αντιλήψεις που επικρατούσαν πραγματοποιήθηκε αργότερα η διαφοροποίηση κράτους και κοινωνίας και θεμελιώθηκαν οι διάφορες θεωρίες για την κοινωνία. Η παραδοχή μιάς "φυσικής κατάστασης", που προηγείται από το κράτος και το θετικό δίκαιο, συγκεκριμενοποιείται στην ιδέα μιάς ήθικης τάξης έξω από το κράτος. Σκοπός του κράτους είναι να εγγυάται γι' αυτή και ν' ασφαλίσει την άτομική ανάπτυξη του ανθρώπου και την αρμονική συμβίωση, που είναι προϋπόθεση για τη διατήρηση και προαγωγή της γενικής εθιμικής. Ο θεμελιωτής

της επιστημονικής έθνικης οικονομίας Άδாம் Σμιθ ξεχωρίζει την αυτόνομη κοινωνία από την κοινότητα. Η κοινωνία μπορεί να υπάρχει μεταξύ ενός αριθμού ανθρώπων άκομη και από μία αίσθηση της ωφελιμότητάς της - όπως μία κοινωνία μεταξύ μεγάλου αριθμού εμπόρων - χωρίς αμοιβαία αγάπη και συμπάθεια. Και εάν κανείς άνθρωπος δε θέλει σ' αυτή την κοινωνία να είναι συνδεδεμένος μ' έναν άλλο με δεσμούς φιλίας, και τότε μπορεί με μία ανταλλαγή καλών υπηρεσιών να σταθεί στα πόδια της. Στην κοινωνιολογία του Κόντ η κοινωνία είναι "κοινωνικός οργανισμός", ανάλογος με το βιολογικό οργανισμό, που περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπων και συνδέει αναμεταξύ τους λαούς και γενεές. Σ' όλα τα συστατικά στοιχεία, στα όργανα και στις λειτουργίες του κοινωνικού μηχανισμού υπάρχει αλληλεγγύη, που πραγματοποιείται με τον καταμερισμό της εργασίας, με τη συνεχή ανάπτυξη των πνευματικών και ήθικων δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ο Σπένσερ διατύπωσε ένα γενικό νόμο εξέλιξης, που είναι σύμφωνος σ' όλα τα φαινόμενα της φύσης και της κοινωνίας. Την κοινωνία θεωρεί ως ένα οργανισμό, που γεννιέται και αναπτύσσεται με φυσικό τρόπο. Όλα τα κοινωνικά φαινόμενα καθορίζονται από βιολογικούς νόμους. Τις κοινωνικές ομάδες και τους κοινωνικούς θεσμούς παρομοιάζει με τα μέλη και τις λειτουργίες του ζωντανού οργανισμού. Η εξέλιξη πραγματοποιείται με τη με-

τάβαση από το άπλο στο σύνθετο, από το όμοιογενές στο έτερογενές (διαφορισμός) ή από το άκαθόριστο στο όργανωμένο. Άκριδώς έτσι αναπτύσσονται οι κοινωνίες, με τη διαρκή διαφοροποίηση. Στην αρχή ήταν κάθε άνθρωπος όχι μόνο κυνηγός, αλλά σύγχρονα κατασκευαστής όπλων, ράφτης κ.λ.π., σήμερα έχουν εξειδικευτεί όλα τα επαγγέλματα· οι κοινωνίες χωρίζονται σε μέρη, που συνεχώς οργανώνονται και γίνονται ανεξάρτητα. Κατά τον Χόμπς κοινωνία και ήθική είναι σκόπιμα παράγωγα ενός έξυπνου εγωϊσμού. Το άτομο αυτοδιχάζεται: Με το ένα μέρος του χαρακτηρα του άρνεϊται την κοινωνία που το δεσμεύει, με το άλλο επιδοκιμάζει αυτή τη δέσμευση ως ώφέλιμη γι' αυτό. Ή λογική συνδέεται με την κοινωνικότητα. Άντίθετα προς τον Χόμπς, ο Λόκ προχώρησε βαθύτερα στη πρωταρχή της κοινότητας και της κοινωνίας. Την έννοια της φυσικής κατάστασης δεν άντιλαμβάνεται ως "πόλεμο όλων εναντίον όλων", αλλά ως μία κατάσταση ελεύθερης ειρηνικής συμβίωσης: Στην αρχή επικρατούσε ή ειρήνη, ή συμπάθεια, ή άμοιβαία βοήθεια φυσικών ανθρώπων, που ζούσαν χωρίς κυβέρνηση. Για τα αγαθά ή φύση προμήθευε μόνον την πρώτη ύλη. Ο άνθρωπος όφειλε να τη συγκεντρώνει, να τη φυλάει, για να μπορεί να ίκανοποιεί τις φυσικές του άνάγκες. Ή εργασία, στην όποια τον ώθει το ένστικτο της άπτοσυντήρησης, ο φόβος της άθλιότητας και του θανάτου, είναι ή οδός του άν-

θρώπου ως όντος. "Ό,τι άποκτά με την εργασία του είναι ήδη, πριν από το κράτος, ή ιδιοκτησία του. Ή έννοια της ιδιοκτησίας είναι νωρίτερη από την έννοια του κράτους. Οι άνθρωποι ώστόσο δεν έμειναν σ' αυτή την φυσική κατάσταση. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ντουκέρμ όρίζει την κοινωνία ως πηγή και φύλακα του πολιτισμού: "Έπειδή αυτή (ή κοινωνία) άποτελεί το κανάλι δια μέσου του όποιου διεισδύει σε μάς ο πολιτισμός, εμφανίζεται σε μάς ως μία άπέραντα πλουσιότερη και άνώτερη πραγματικότητα, από την όποια πηγάζουν όλα όσα έχουν για μάς άξία. Άπ' όλους τους πνευματικούς και ήθικούς θησαυρούς που κρύβει, μόνον μικρά μερίδια φτάνουν στον καθένα από μάς... Ώστόσο, ενώ από κάθε άποψη είναι άνώτερη από μάς, σύγχρονα είναι μέσα σε μάς, γιατί μόνο μέσα σε μάς και δια μέσου ήμών μπορεί να ζεί. Πιο πολύ, είναι κατά κάποιον τρόπο έμεις οι ίδιοι, και μάλιστα το καλύτερο μέρος από μάς, άφου ένας άνθρωπος μόνον στο πλήθος είναι άνθρωπος, όταν αυτός είναι πολιτισμένος. Ένα άληθινόν όν γινόμαστε μ' αυτό που μπορούμε να πάρουμε άπ' εκείνο το σύνολο ίδεών, συναισθημάτων, θρησκευτικών κατευθύνσεων, κανόνων συμπεριφοράς, που όνομάζουμε πολιτισμό".

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Διδασκαλία για τις μορφές και τους νόμους της ανθρώπινης συμβίωσης· κυρίως θέωση και αξιολόγηση όλου του πλήθους των κοινο-

τικών και κοινωνικών φαινομένων και των δυνάμεων πού τὰ διαμορφώνουν. Ἰδρυτής τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἀθυπλόστατης ἐπιστήμης εἶναι ὁ Κόντ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατὰγεται καὶ ὁ ὄρος κοινωνιολογία. Ὁ Κόντ ὑποστηρίζει ὅτι ὅλος ὁ κοινωνικὸς μηχανισμὸς βασίζεται στὶς ἰδέες, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ρυθμίζει τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ τροχιά τῆς καθορίζεται ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Μὲ βάση τὴν ἐμπειριστική, τὴ θετικιστική, ὅπως αὐτὸς ὀνομάζει τὴ φιλοσοφία του, ἀναπτύσσει μία κοινωνιολογία ὡς φυσικὴ ἐπιστήμη. Διάδοχοι τοῦ Κόντ ἦσαν στὴν Ἀγγλία ὁ Σπένσερ καὶ ὁ Τζῶν Στ. Μίλ. Στὴ Γερμανία καρποφόρησε ἡ κοινωνιολογία μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγέλου, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ ἀνάπτυξε τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό του. Ὁ Σπένσερ ἐρευνᾷ τὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας, τοῦ "ὑπεροργανισμοῦ"; ὅπως τὴν ὀνομάζει, ἀντίστοιχα πρὸς τὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό. Στὴ νεώτερη κοινωνιολογία ξεχωρίζουν δύο κύριες κατευθύνσεις: ἡ συστηματικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ κοινωνιολογία. Ἡ συστηματικὴ κοινωνιολογία ἀνάγει τὰ κοινωνικὰ γεγονότα σὲ γενικὲς αἰτίες καὶ ζητᾷ νὰ συλλάβει τὸ χαρακτῆρα τους μὲ τὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ψυχολογίας. Ψυχολογικὰ προσανατολισμένη εἶναι κυρίως ἡ ἀμερικανικὴ κοινωνιολογία, καθὼς καὶ ὁ μετχαδιορισμὸς

καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ δάθους. Ἡ ἱστορικὴ κοινωνιολογία εἶναι σενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοινωνιολογίας. Θεωρεῖ τὸν ἀνθρώπο ὡς ἱστορικὸ ὄν καὶ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ὡς πολιτιστικά φαινόμενα καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ὄχι μόνον τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση, ἀλλὰ καὶ ν' ἀναπτύξει ἀπὸ τὴν ἱστορία τυπικὲς μορφὲς συμβίωσης καὶ κοινωνικῆς δράσης (Σαῖν Σιμόν, Κόντ, Βέμπερ, Παρέτο, Σορέλ, Ὁππενχάιμερ, Σόμπαρτ, Φράυερ, Μύλλερ - Ἀρμάκ). Ἄλλες σπουδαῖες κατευθύνσεις εἶναι: ἡ ὀ ρ γ α ν ι κ ῆ (κοινωνιολογικὴ, βιολογικὴ) κοινωνιολογία, ἡ ὁποία ταυτίζει τὸν κοινωνικὸ μὲ τὸ βιολογικὸ ὄργανισμό καὶ τὸν μελετᾷ μὲ βάση τὶς βιολογικὲς ἀπόψεις (προσαρμογὴ, ἐπιλογὴ, ἀγώνας, γιὰ τὴν ὑπαρξή, κληρονομικότητα κ.λ.π.) ἡ φ ο ρ μ α λ ι σ τ ι κ ῆ κοινωνιολογία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀφηρημένον τρόπο ἐξέτασης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ τῶν σκοπῶν τῶν κοινωνικῶν ἐνεργειῶν, καὶ ἡ κοινωνικοοικονομικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ταυτίζει τὸν οἰκονομικὸ κόσμον μὲ τὸν κοινωνικόν.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

Ἡ θεωρία τῶν νεώτερων κοινωνιολόγων, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἠθικὴ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ Ἐγώ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἡ κοινωνιολογικὴ ἠθικὴ ἀπευθύνεται σὲ ὅλα τὰ ἄτομα καὶ ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὰ

ἐκείνους τους ἀμοιβαίους τρόπους συμπεριφοράς, χωρίς τους οποίους είναι ἀδύνατη ἡ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ κατάγονται ἀσύνειδες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες μὲ τὸν ἀναγκασμὸ πού ἀσκοῦν στὰ συναισθήματα καὶ στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων προδίδουν τὴν κοινωνικὴ τους προέλευση καὶ ἰδιομορφία. Ἀτομικὲς προτιμήσεις καὶ ἀξιολογήσεις δὲ μποροῦν νὰ φέρουν ἀντίσταση σ' αὐτὸν τὸν ἀναγκασμὸ, ἐκτός ἀπὸ τὴν περίπτωση πού μία κοινωνικὴ ἐξέλιξη ἐπιβάλλει τὴ μεταβολὴ τους. Ἡ ἠθικὴ γεννιέται στὴν κοινωνία καὶ γιὰ τὴν κοινωνία καὶ ἔγκειται στὴ συμμόρφωση τῆς συμπεριφοράς τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ προστάγματα πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ κοινωνικὴ συνείδηση. Ἀπὸ τὸ νόημα ἔχει ἡ ῥῆση τοῦ Χάιντεγκερ ὅτι "ὁ ἄνθρωπος ὑποκειμενικὰ αἰσθάνεται ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερος, ὥστόσο κάνει ὅ,τι κάνουν οἱ ἄλλοι". Τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν συναισθημάτων ἀποτελεῖ ἡ στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν "ἄλλον". Ἀπὸ τίς φυσικὲς μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας σχέσεις καὶ τοὺς δεσμοὺς μεταξὺ φίλων, συνεργατῶν, συμπολιτῶν, ὁμοεθνῶν κ.λ.π. ἀπορρέουν, ἐξελίσσονται, συνεχῶς διαφοροποιοῦνται καὶ ἀποκτοῦν τὰ κοινωνικὰ συναισθήματα παναθρώπινο χαρακτήρα. Στὴν ἠθικὴ τοῦ Χόμψ διευκρινίζονται ἀμοιβαία ἡ οὐσία τοῦ ἠθικοῦ καὶ τῆς κοινωνίας. Στὴν ἀρχή, διδάσκει ὁ Χόμψ,

ὑπῆρχαν μόνο τὰ μεμονωμένα άτομα, στὰ ὁποῖα κυριαρχοῦσε ὁ ἐγωισμός, ὁ ἀδυσώπητος ἀγῶνας ὄλων ἐναντίων ὄλων. Γιὰ νὰ μὴν ὑποφέρει ὁ καθένας συνεχῶς ἀπὸ τὸν ἐγωισμό τοῦ ἄλλου, ἀποφάσισαν νὰ κάνουν ἓνα συμβόλαιο καὶ ἔτσι νὰ περιορίσουν τὸν ἐγωισμό καὶ νὰ ζοῦν ὄχι πιά ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ μαζὶ ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τοῦ συμβολαίου ἐκχωροῦν τὰ δικαιώματά τους στὴν κοινωνία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο πολὺ λίγα κατακρατοῦν, καὶ συμπεριφέρονται ἔτσι, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κοινωνία, δηλαδὴ ἠθικὴ. Ὡστόσο δὲν κάνουν τοῦτο γιὰ χάρη τῆς κοινωνίας, οὔτε γιὰ τὸ καλὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ φιλαυτία ὑπαγορεύει τὸν περιορισμὸ τῆς φιλαυτίας. Οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἐσωτερικὰ ἐγωιστὲς, μόνον ἐξωτερικὰ συμπεριφέρονται ἠθικά, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι τὸ καλὸ ἐννοούμενο γι' αὐτοὺς συμφέρον. Ἡ λογικὴ συνδέεται μὲ τὴν κοινωνικότητα καὶ ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἐσωτερικοποίηση, ὅπως τὴν περιγράψανε ὁ Μ.Α., ὁ Δαρβίνος καὶ ὁ Σπένσερ, ἡ "ἐνάργεια" αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα τῆς ἐσωτερικοποίησης ἀρχίζει ἡ παραδοσιακὴ, ἡ μὴ κοινωνιολογικὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ. Ἡ λογικὴ ὡς τὸ ἀνώτερο Ἐγὼ ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς τὸ ἀγαθὸ πού αὐτοαναγνωρίζεται ὡς τὸ καλύτερο. Συγγενὴς μ' αὐτὴ τὴ θεωρία εἶναι καὶ ἡ "Γενεαλογία τῆς ἠθικῆς" τοῦ Νίτσε. Καὶ ὁ Νίτσε ἐρμηνεύει τὴν ἠθικὴ ὡς κάτι ἱστορικό, ὡς κοινωνικὸ "σύμπτωμα". Ὁ Μπέρξον ἀναγνωρίζει δύο πηγές

της ηθικότητας. Ἡ μία εἶναι τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ποῦ ἀσκει ἕναν ἀναγκασμὸ στὰ μέλη, ἢ ἄλλη γεννιέται ἀπὸ τὴ ζωτικὴ δύναμη ποῦ διαποτίζει ὅλη τὴ φύση. Γιά τὴν πρώτη, τὴν κλειστὴ ἠθικὴ, ἢ ἠθικὴ ὑποχρέωση εἶναι κοινωνικὸς καταναγκασμὸς, ποῦ ἀποδίδει στὸ νὰ ἐπιβάλλει στὰ μέλη τῆς ομάδας μίαν σωτήρια πειθαρχία ποῦ θὰ ἐνισχύσει τὴ σύνθεσή τους. Ἡ δευτέρα, ἢ ἀνοικτὴ ἠθικὴ, δὲν εἶναι ἠθικὴ τῶν ἀπρόσωπων καὶ ἀτεγκτων παραγγελμάτων τῶν ἐθίμων, ἀλλὰ ἐκεῖνη τῆς προσωπικῆς ἀγάπης ποῦ μεταρσιώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ὀδηγεῖ σὲ μίαν διαποτισμένη μετ' ἀγάπης κοινότητα ὄλων τῶν ὄντων. Στὴν κλειστὴ ἠθικὴ ἀντιστοιχεῖ ἡ στατικὴ θρησκεία τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀρχαίων θρησκειῶν, στὴν ἀνοικτὴ ἢ δυναμικὴ, μυστικιστικὴ θρησκευτικότητα, προπαντὸς τοῦ Χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ, τῆς θρησκευτικῆς στάσης ποῦ συνενώνει ὄλους τοὺς ἀθρώπους στὴν ἀγάπη πρὸς τὸ δημιουργὸ θεοῦ. Ἡ ἠθικὴ τοῦ συναισθηματος (Σέφτσμπερ, Χούτσεσον, Κόντ, Σοπενχάουερ, Ἀδάμ Σμιθ) ὑποστηρίζει ὅτι πηγὴ κάθε ἠθικῆς πράξης εἶναι τὸ συναίσθημα, ἢ καθαρὴ καὶ ἀνιδιοτελεὴς ἀγάπη. Ἡ συμπάθεια, ὁ ἀλτροῦσμός, ὁ οἶκτος καὶ ἄλλα τέτοια συναισθήματα γίνονται ἐλατήρια τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν μας. Ἡ ἠθικὴ προάγεται ὅταν πραγματοποιεῖται μίαν ἐδεργερτικὴ ἰσοροπία μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστικτοῦ καὶ τοῦ ἐνοστικτοῦ τῆς αὐτοσυντήρησης.

ΚΟΛΛΕΚΤΙΒΙΣΜΟΣ

Μία θεωρία ποῦ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἄτομο εἶναι μόνον μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, στὸ ὁποῖο μεταβιβάζει μέρος τῆς προσωπικῆς του εὐθύνης. Ὡς ἱστορικὴ – φιλοσοφικὴ θεωρία εἶναι ὁ κολλεκτιβισμὸς ἢ ἀποψη ὅτι τὴν ἱστορία δὲν τὴν καθορίζουν οἱ μεγάλες προσωπικότητες, ἀλλὰ οἱ μάζες. Ὡς μαρξιστικὸ οἰκονομικὸ – κοινωνικὸ σύστημα ὁ κολλεκτιβισμὸς βασίζεται στὴν κοινωνικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξις *communis*, κοινός. Ἡ συνεπὴς μορφή τοῦ μαρξισμοῦ, ποῦ βρῆκε τὴν ἐκφρασὴν του στὸ ρωσικὸ μπολσεβικισμὸ. Ὁ κομμουνισμὸς ὡς κοινοκτημοσύνη τῶν ἀγαθῶν εἶναι ἤδη παλαιός. Χαρακτηριστικὰ κομμουνιστικὰ γνωρίσματα ὑπάρχουν στὴν ἰδανικὴ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα, στὸν παλαιοχριστιανισμὸ, στὰ μοναχικὰ τάγματα, σὲ πολλὰς θρησκευτικὰς αἰρέσεις καὶ στὸν οὐτοπικὸ σοσιαλισμὸ. Ὁ κομμουνισμὸς μετ' ἀφετηρία καὶ βάση τὴν ἰσότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιώκει τὴν ἐξάλειψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἰδιοκτησίας, καθὼς καὶ τὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν ἀνάλογα μετὰ τὴς ἀνάγκες τοῦ καθενός. Ὁ σοσιαλισμὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ πρῶτο στάδιο αὐτῆς τῆς μεταβολῆς, ποῦ ἔπειτα ὀδηγεῖ στὸ ὑψηλότερο στάδιο, τῶν κομμουνισμῶν.

Τὸ κράτος, που κατὰ τὸν Λένιν εἶναι ἓνα μέσο στὰ χέρια τῆς οἰκονομικῆς κυρίαρχης τάξης γιὰ τὴν καταπίεση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὀφείλει μετὰ τὴν πλήρη οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς ἀταξικῆς κοινωνίας νὰ καταργηθεῖ. Μὲ τὴν ἐκκλήση "προλετάριοι ὅλου τοῦ κόσμου ἐνωθεῖτε" διακηρύσσεται ὁ διεθνιστικὸς χαρακτήρας τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

ΚΟΜΦΟΡΜΙΣΜΟΣ

Τὸ ἀξίωμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ καθένας σκέπτεται καὶ ἐνεργεῖ ἀκριδῶς ὅπως οἱ ἄλλοι.

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Ἡ γενικὴ φιλοσοφικὴ καὶ συχνὰ ἐπιστημονικὰ διαμορφωμένη ἀντίληψη τοῦ κόσμου· ἓνα εἶδος πρωταρχικῆς διερμηνείας τοῦ κοσμικοῦ φαινομένου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται οἱ περισσότερες μερικὲς κρίσεις καὶ ἀποφάσεις τοῦ ἀνθρώπου. Σὰν τέτοια ἡ κοσμοθεωρία εἶναι ἀνάμικτη ἀπὸ ἀπριορικὰ καὶ ἀποστεριορικὰ στοιχεῖα· προηγεῖται ἀπὸ κάθε μερικὴ γνώση καὶ συντελεῖται πάντοτε μέσα σὲ μία κατανόηση τοῦ κόσμου, ὥστόσο μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ κάθε φορὰ καὶ νὰ μεταβάλλεται ἀπὸ μερικὲς ἐμπειρίες.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ — ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία του, τὴν προέλευσή του (κοσμογονία) καὶ τὸ σκοπὸ του.

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ἡ διδασκαλία ὅτι κάθε ἀνθρώπος ἔχει ὅλο τὸν κόσμο πατρίδα του, ἡ ἰδέα μιᾶς παγκόσμιας κυβέρνησης. Πρῶτος ὁ σοφιστὴς Ἀντιφῶν καλλιέργησε ἓνα κοσμοπολιτικὸ φρόνημα καὶ τὸν ἀκολούθησε ἔπειτα ἡ Στοά, ἡ ὁποία διακήρυξε τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ἰδανικὸ τοῦ παγκόσμιου κράτους καὶ τῆς συναδέλφωσης τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸν κοσμοπολιτισμὸ ἀντιπροσώπευσαν ἀργότερα ὁ Οὐμανισμὸς, ὁ Διαφωτισμὸς καὶ ὁ διεθνισμὸς (ἰδιαίτερα μὲ τὴ μορφή τοῦ μαρξισμοῦ).

ΚΟΣΜΟΣ

(Ἐπὶ τὸ ρ. κοσμῶ, τακτοποιῶ, στολίζω). Ἐρχικὰ κόσμος (τάξη, κόσμημα) εἶναι ἓνα τακτοποιημένο ἀρμονικὸ σύνολο (σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ χάος). Πρῶτος ὁ Πυθαγόρας χρησιμοποίησε τὸν ὄρο ἐξαιτίας τῆς τάξης καὶ τῆς ἀρμονίας ποὺ ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν.

ΚΡΑΤΟΣ

Πολιτικὴ κοινότητα ἀνθρώπων σ' ἓνα χωρικὰ περιορισμένο ἔδαφος. Τὸ κράτος δὲν ὑπῆρχε πάντοτε· δημιουργήθηκε σ' ἓνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν αὐτοδιοίκηση τοῦ πρωτόγονου κοινωνικοῦ συστήματος. Στὸ κράτος ὑπάρχει ἡ ἐξουσία (νομοθετικὴ, ἐκτελεστικὴ, δικαστικὴ), ποὺ ἐπιβάλλει στοὺς πολίτες ὑπακοή στὴν κρατικὴ θέληση. Στὴ φυσικὴ κατάσταση, πρὶν ἀπὸ

την κοινωνικοποίηση του ανθρώπου και την ίδρυση κράτους, υπήρχαν εργασία και ιδιοκτησία, καθώς και ένα δίκαιο, μερικές συμβάσεις κ.λ.π., έλειπε όμως η προστασία του δικαίου, ή προστασία της ιδιοκτησίας, των συμβάσεων, της ασφάλειας του ατόμου. Στην αρχαία ελληνική θεωρία για το κράτος συναντάμε δύο χαρακτηριστικά αντίθετες απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ή ίδρυση των κρατών είναι μία συνειδητή πράξη του ανθρώπου, ένα κοινωνικό συμβόλαιο, που τερματίζει με την παραδοχή όρισμένων κανόνων, που από τότε ισχύουν ως δίκαιο και έθιμο, τον πόλεμο όλων έναντι όλων. Το κράτος, ως έκφραση της συμφωνίας, εγγυάται στον καθένα το δίκαιό του ("έγγυητής δικαίων" Λυκόφρων). Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, ή κοινωνική ζωή είναι ένας αγώνας για τη δύναμη, το κράτος ή έκφραση της κυριαρχίας του ενός πάνω στον άλλο, ο νόμος ή θέληση του ισχυρότερου (Καλλικλής). Κοινή είναι και στις δύο κατευθύνσεις ή αντίληψη του κράτους ως καθαρού δημιουργήματος των ανθρώπων. Βασική ιδέα του ιδανικού Πλατωνικού κράτους είναι ότι το κράτος δεν είναι μία τεχνητή δημιουργία, αλλά ένας οργανισμός με ίδια δομή, όπως και ο άνθρωπος ως άτομο. Ο άνθρωπος και ή κοινότητα στην οποία ανήκει, ή ελληνική πόλις - κράτος, έχουν μία ακατάλυτη αμοιβαία σχέση. Κατά τον Άριστοτέλη ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν και ή εστία του δε

βρίσκεται στην ατομική ζωή, αλλά στον υπερατομικό οργανισμό του κράτους, πυρήνας του οποίου είναι ή οικογένεια, το χωριό, ή κοινότητα. Το κράτος (πόλις) είναι "πρότερον", προηγείται από τον πολίτη. ("Το γάρ όλον πρότερον αναγκαίον είναι του μέρους"). Στη σχολαστική φιλοσοφία το κράτος είναι ένα παγκόσμιο κράτος, το γήινο απείκασμα και ή προπαρασκευή του κράτους του θεού. Οι αντιπρόσωποι της θεωρίας του φυσικού δικαίου υποστηρίζουν ότι το κράτος είναι προϊόν νομικής πράξης, μία συνειδητή συμφωνία ανθρώπων, που ως τότε βρίσκονταν σε πρωτόγονη "φυσική" κατάσταση. Στη ζωή, όπως ήταν πριν από την οργάνωση του κράτους, παρατηρεί ο Χόμπερς, ήταν ο άνθρωπος "λύκος" για τον συνάνθρωπό του (homo homini lupus). Για να βγει απ' αυτή τη ζούγκλα, χρειάστηκε να ύψώσει απειρόριστα το κράτος πάνω από τα χωριστά άτομα. Έτσι τερματίστηκε ο άδυσώπητος πόλεμος όλων έναντι όλων με τη συγκρότηση, έπειτα από συμφωνία περισσότερων ανθρώπων, του κράτους, ενός τεχνητού προϊόντος του θνητού θεού Λεβιάθαν, στο οποίο εκχωρούνται τα περισσότερα ανθρώπινα δικαιώματα. Σ' αυτό ο καθένας όφειλε να υποτάσσει τη δική του ατομική θέληση σε κάποιο πρόσωπο (ή ομάδα προσώπων), που τη θέλησή του πρέπει να τη θεωρεί θέληση όλων. Κάθε κράτος έχει διάφορες μορφές πολιτειακού καθεστώτος (απόλυτη μο-

ναρχία, συνταγματική μοναρχία, δημοκρατία, όμοσπονδιακά και όλοκληρωτικά κράτη), πού εξαρτώνται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης κάθε χώρας και από την έξωτερική κατάσταση. Τη νέα φιλοσοφία του κράτους, πού χωρίζει το κράτος από τη θεολογία, θεμελίωσε ή 'Αναγέννηση. 'Ο θεωρητικός του δυναμικού κράτους 'Ιταλός Μακιαβέλλι δέν παραδέχεται ότι το κράτος μπορεί νά εξαρτάται από την εκκλησία ως την άνωτατη έξουσία στη γη. 'Υποστηρίζει ότι το κράτος όφείλει νά φροντίζει με καλούς νόμους για την ήθική συμπεριφορά και τη θρησκευτική άγωγή τών ύπηκόων του. 'Η ήθική, ή θρησκεία, τó δίκαιο και τά έθιμα, με τά όποια είναι συνδεδεμένος ó πολίτης, είναι ένα μέσο στο χέρι τών ύπευθυνων πολιτικών για νά κάνουν τούς πολίτες ύποτακτικούς και χρήσιμους για τó κράτος. 'Υψιστος σκοπός τών πολιτικών είναι ή ίσχυς και ή εϋημερία του κράτους, πού πρέπει νά επιδιώκεται άκόμη και με άθέμιτα μέσα. 'Η εϋημερία του "ήγεμόνα" πρέπει νά συνδέεται με την εϋημερία του κράτους. Στην πολιτική φιλοσοφία ó Λόκ συμφωνεί με την φιλελεύθερη αντίληψη για τó κράτος του Μίλτωνα. 'Η κρατική έξουσία δέν είναι αντίστοιχη πρós την πατρική άσθεντία, αλλά πηγάζει από την έλευθερη άμοιβαία συμφωνία. Τó κράτος όφείλει νά προστατεύει τά φυσικά δικαιώματα της προσωπικής έλευθερίας και της ιδιοκτησίας. Για την διασφάλιση τών έλευθεριών του πολίτη ó Λόκ άπαιτεί τó

χωρισμό της νομοθετικής και της έκτελεστικής έξουσίας. Για τόν Ρουσσώ τó καλύτερο κράτος είναι τó κράτος της δικαιοσύνης, για τόν Βολταίρο τó κράτος της εϋημερίας, τó όποιο καλύτερα μπορεί νά έξασφαλίσει, ένας διαφωτισμένος δεσποτισμός πού στηρίζεται στις πνευματικά προοδευτικές δυνάμεις του έθνους. Στην φιλοσοφία του 'Εγέλου έξαιρείται επίσης τó πνεύμα του κράτους: "Τó κράτος ενεργεί και μιλάει διά τών ατόμων, πού γίνονται τά έργαλεία και τά όργανά του. Στην ύπηρεσία του κράτους άποκτά ή ύπαρξη του ατόμου νόημα, άξία και σημασία. 'Όστόσο, από τó άλλο μέρος διά τών κρατών δρᾶ και αναπτύσσεται τó πνεύμα του ανθρώπινου πολιτισμού". 'Ο άνθρωπος με τή γέννησή του στην κοινωμία άποτελεί σωματικά, οικονομικά, ήθικά και πνευματικά συνάρτηση τών συνανθρώπων του. Για νά ίκανοποιεί τις άνάγκες της πρακτικής ζωής, χρειάζεται τόν συνάνθρωπο. Τó κοινωνικό πλαίσιο του είναι όπωσδήποτε άπαραίτητο για ν' αναπτύξει μέσα σ' αυτό την ύπαρξη του. Τó κράτος ίδρύθηκε, κατά τόν 'Αριστοτέλη, για χάρη της ζωής, πρέπει όσό τόσο νά ύπάρχει για χάρη της ήθικά καλής ζωής. Την ήθική τελείωση πραγματοποιεί ó άνθρωπος στην πολιτεία, σκοπός της όποίας είναι ή διαπαιδαγώγηση τών πολιτών. Στην πραγματοποίηση άξιών, στο φρόνημα και στην άπόδοση τών πολιτών στηρίζεται από τó άλλο μέρος ή ύπαρξη και ανάπτυξη του κράτους. 'Υψιστη από τις άξίες είναι ή

ἐλευθερία, πού εἶναι τελικός σκοπὸς τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Τὸ δημοκρατικὸ κράτος ἐξασφαλίζει τὸ δικαίωμα ἐλευθερίας τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου, τῶν συγκεντρώσεων, τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς λατρείας. Θεωρητικὰ ἡ ἐλευθερία εἶναι γιὰ ὅλους, μέσα στὰ ὅρια πού διασφαλίζουν τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ὥστόσο στὴν πράξη συμβαίνει συχνὰ οἱ ἀνισότητες τῆς κοινωνίας γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλούτου, μόρφωσης κ.λ.π νὰ περιορίζουν, ἢ ἀκόμη ν' ἀποκλείουν τὴν ἐλευθερία. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, εἶναι τρεῖς εἰδικότερες κοινωνικὲς ἀξίες, πού πραγματοποιοῦνται στὴν ἱστορία ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο: ἡ νομικὴ ἀσφάλεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόοδος. Ἰδιαίτερα μεγάλη εἶναι ἡ σημασία τοῦ κράτους στὸν τομέα τῆς υπεράσπισης ἀπὸ ἀπειλὲς ἐξωτερικῆς ἐπίθεσης, τῆς ἐμπέδωσης τῆς τάξης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ τῆς προστασίας τῆς κοινωνίας ἀπὸ τοὺς κακοποιούς. Μὲ τὴ νομοθετικὴ, ἐκτελεστικὴ καὶ δικαστικὴ δραστηριότητα τὸ κράτος υπερασπίζει ἐπίσης τὰ συμφέροντα τῶν πολιτῶν, κατοχυρώνει τὴν ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου, περιφρουρεῖ τὸν οἰκογενειακὸ βίον καὶ τὴν ἰδιοκτησία καὶ συμβάλλει στὴν ἀγωγή τῶν πολιτῶν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης. Ὀλόκληρο τὸ σύστημα νομοθεσίας, ἡ κυβέρνησις καὶ ἡ διοίκηση ἔχουν ὡς σκοπὸ τὴν κατοχύρωση τῆς προσωπικῆς,

οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀσφάλειας, τὴ καθοδήγηση τῆς κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἓνα κράτος πραγματοποιεῖ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ χαρακτῆρα του. Ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση στὸ δημοκρατικὸ κράτος ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ ἄτομο τὴν ὅσο τὸ δυνατό πλεονέκτημα ἀνάπτυξη μέσα στὸ κράτος τῶν ἱκανοτήτων του καὶ ταυτόχρονα νὰ κατορθῶναι ὥστε οἱ ἀτομικὲς ἀξίες, ἔτσι ἀναπτυγμένες, νὰ συμβάλλουν στὴν κοινὴ εὐτυχία. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν σύγχρονων κρατῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή τους καὶ τὸ στάδιο ἀνάπτυξής τους, εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐκείνων πού μετέχουν σ' αὐτά, ἐκείνων πού περιλαμβάνει καὶ ἐξυπηρετεῖ, καθὼς καὶ ἡ διεύρυνση τῶν ἀρμοδιοτήτων τους. Ἐνα ἄλλο κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἡ διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σ' ὅλη τὴ γῆ καὶ ἡ δημιουργία, ὡς συνέπειας τῆς μοντέρνας τεχνολογίας, μιᾶς παγκόσμιας ἀλληλεξάρτησης τῶν κρατῶν σ' ὅλα τὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνθρωπότητα ἀποτελεῖ ἤδη σήμερα μίαν πραγματικὴν ἐνότητα, πού φαίνεται στὸ γεγονὸς ὅτι πούθενά δὲ μπορεῖ νὰ συμβεῖ κάτι σπουδαῖο, πού νὰ μὴ ἐνδιαφέρει ὅλους. Ὅλα τὰ κράτη ἔχουν στὴ διάθεσή τους τὰ νέα μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας μὲ μεγάλες δυνατότητες νὰ ἐπηρεάζουν τοὺς λαούς. Ὁδία τοῦ σύγχρονου κράτους εἶναι ἡ ἐξουσία τῆς πλειοψηφίας. Στὴν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ

έδράζεται ὁ τεράστιος κρατικὸς μηχανισμὸς, στὸ ἐκλογικὸ σῶμα στηρίζονται οἱ δημοκρατικὲς κυβερνήσεις, ἀφοῦ ὅλες οἱ δημοκρατικὲς χώρες προβλέπουν κατὰ κανόνα στὰ συντάγματά τους καθολικὴ ψηφοφορία. Οἱ μορφὲς τοῦ κράτους εἶναι σ' ὅλες τὶς χώρες τέτοιες, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ μὲ μία σειρά μέτρων ἢ μέγιστη συμμετοχὴ τῶν ἐνεργῶν στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ στὴ διοίκηση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ("διάχυση τῆς ἐξουσίας" ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις). Πολλὲς λειτουργίαι ποὺ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὰ κρατικὰ ὄργανα περνᾶνε ἤδη βαθμιαία στὴν ἀρμοδιότητα τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων. Τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας ἀντικαταστάθηκαν μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπόδοσης, μὲ τὴν τάση δημιουργίας ἴσων εὐκαιριῶν μόρφωσης, κοινωνικῆς ἀσφάλισης καὶ περιθάλψης. Ἡ συστηματικὴ, μακροπρόθεσμη ἐπαγγελματικὴ ἐργασία ἀποτελεῖ σήμερον νόημα ζωῆς καὶ κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Γιὰ πρώτη φορὰ πραγματοποιεῖται τώρα ἕνα πλῆθος δυνατοτήτων, συνεχῶς ἀξιοποιοῦνται καλύτερες καὶ ποικιλότερες ὕλικές, πνευματικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίαι. Πλατιά κοινωνικὰ στρώματα, ποὺ νωρίτερα ἦσαν πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀποτελεματωμένα καὶ ἀτροφικά, παίρνουν τώρα ἐνεργὸ μέρος στὴν παραγωγή καὶ στὴν ἐργασία. Στὸν πνευματικὸ τομέα ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερὴ αὕτη ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώ-

που ἀπὸ τὰ δεσμὰ του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὸν ὀικονομικὸ ἀπὸ τὴ λεγόμενὴ διομηχανικὴ ἐπανάσταση, στὸν κοινωνικὸ ἀπὸ τὴν τάση ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18 καὶ 19 αἰ., ἱστοριογραφικὰ ἀπὸ τὴ διάδοση τῶν δυναμικῶν μορφῶν ἐργασίας τῆς Δύσης στὰ ἄλλα μέρη τῆς γῆς. Ὅλα τὰ ἀναπτυγμένα κράτη ἔχουν παραχωρήσει, ὑπερὰ ἀπὸ ἀγῶνες καὶ κινήματα, πολιτικὰ δικαιώματα περισσότερα ἀπὸ ὅποι-αδήποτε ἄλλη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου. Μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, μὲ τὴν ἀπόκτηση τοῦ δικαιώματος ψήφου ἀπὸ τὶς γυναῖκες καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ δημόσιον βίον καὶ τὴ ρωμαλέα αὔξησιν τῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητος ἐκφράζεται ἐπίσης ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου. Τὸ φιλελεύθερον κράτος τοῦ 19 αἰ. ἐπενέβαινε ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερον στὶς ὑποθέσεις τοῦ λαοῦ καὶ ἀφῆνε τὰ ἄτομα ἐλεύθερα ν' ἀκολουθοῦν τὸ δρόμον τους, ἐφόσον δὲν προκαλοῦσαν κίνδυνον γι' αὐτὸ ἢ δὲν ἔκαναν πράξεις ἀντίθετες πρὸς τὸ νόμον καὶ τὴν καθιερωμένη ἠθικὴν. Δὲν περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὸ κράτος ν' ἀναλάβει ἄμεση εὐθύνην γιὰ τὴν προαγωγὴν τῆς εὐημερίας τῶν πολιτῶν του πέρα ἀπὸ τὴν περιθάλψιν τῶν ἀπόρων, ἀπὸ τὴ λήψιν μέτρων γιὰ τὴν περαιοτήτων τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῆς ἀπαιτούμενης ἐκπαίδευσης ὥστε νὰ μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐκπληρῶνουν τὰ καθήκοντά τους ὡς πολῖτες. Τὸ

σύγχρονο κράτος είναι προπαντός κοινωνική — πολιτική δύναμη και έγινε πιδ άπαιτητικό άπ' ό,τι ήταν πριν. Πρωτύτερα έπαιξε ρόλο διαιτητή, τώρα πέρασε σέ θετική δραστηριότητα, θεωρώντας σαν προορισμό τ ην τη δημιουργία καλύτερων συνθηκών ζωής για τ ο λαό. Δέν παραμένει άπλός θεατής όταν οι πολίτες έπιδιώκουν νά ίκανοποιήσουν τ ά διάφορα συμφέροντά τους. Με μία σειρά μέτρα, κυρίως στον τομέα τής οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας, έγινε ρυθμιστής, μηχανισμός "κοινωνικού έλέγχου". Οι έργατικές και ύπαλληλικές οργανώσεις, που παίζουν μεγάλο ρόλο στον περιορισμό τής κοινωνικής άνισότητας μεταξύ τών εργατών και τών άλλων τμημάτων του πληθυσμού, έγιναν αναγνωρισμένο και αναπόσπαστο τμήμα κάθε συγχρονισμένου φιλελεύθερου κράτους. Τό δημοκρατικό κράτος προστατεύει τήν έργασία και τήν άσκηση τής συνδικαλιστικής δραστηριότητας, που είναι μία άπó τις σπουδαιότερες έλευθερίες του άτόμου. Τά θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα που έχει ό πολίτης ως μέλος τής κοινωνίας και ως έργαζόμενος άνθρωπος είναι συνταγματικά κατοχυρωμένα. Τό σύγχρονο κράτος ως ήθική προσωπικότητα είναι ύποχρωμένο νά μεριμνά για τήν ειρηνική συμβίωση, τήν ύλική εθιμερία και τήν πνευματική πρόοδο όλων τών πολιτών του. Όποια και άν είναι ή μορφή του, έγινε κυριαρχικός παράγοντας στη ζωή τής ανθρωπότητας.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

Τό κράτος ως πολιτική συνένωση ανθρώπων είναι μία κοινότητα έφοδιασμένη με τ ά απαραίτητα μέσα και άπεριόριστα δικαιώματα για νά εκπληρώνει τόν ύπέρτατο σκοπό τής, που είναι ή φροντίδα για τή γενική εύτυχία. Με τήν κυριαρχική έξουσία του και τήν προστασία του τό κράτος διαμορφώνει τήν κοινωνία στην όποία στηρίζεται, αλλά που και αύτή άπó τό άλλο μέρος στηρίζεται σ' αύτό. Μία προοδεομένη τάξη τής κοινωνίας έπιδρά άναγκαία στο κράτος, ή τάξη του κράτους στη διαμόρφωση τής κοινωνίας. Τό κράτος πραγματοποιείται και διαμορφώνεται έπίσης στο έθνος, όπως και τό έθνος στο κράτος. Όπως κάθε κράτος έπιδιώκει νά είναι "έθνος", έτσι, αντίστροφα, κάθε έθνος άπαιτεί τό κράτος του ως τή φυσική ύποδομή και συμπλήρωσή του. Έπειδή ή πηγή όλων τών έξουσιών είναι ή βούληση του έθνους, τό κράτος είναι κατά κάποιον τρόπο ό αντιπρόσωπος όλων τών πολιτών. Δέν ύπάρχει τέλειο έθνος χωρίς κράτος: κάθε έθνος έχει δικαίωμα νά έχει τό κράτος του. Τό πολυθρύλητο "δικαίωμα άυτοδιάθεσης τών λαών" δέν είναι τίποτα άλλο παρά ή έκφραση αύτου του κοινωνικού γεγονότος. Κάθε έθνος είναι ένα κράτος "έν γενέσει". Ένα έθνος, που στο διάβα του χρόνου δέν κατόρθωσε νά ιδρύσει τό κράτος του, είναι προορισμένο, όπως μαρτυρεί ή ιστορία, νά διαλυθεί, όπως έπίσης και τό κράτος που δέν κατόρθωσε νά διαμορ-

φώσει τὸ ἔθνος του. Τὴν ταύτιση κράτους καὶ ἔθνος συναντᾶμε ἰδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου ἀμφισβητεῖται — ἢ φαίνεται πῶς δρῖσκειται σὲ κίνδυνο ἢ καταστρέφεται — ἢ ὑπαρξὴ ἐνὸς συγκεκριμένου κράτους. Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἔθνος μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κράτους ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσι, ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ἔχει συντριβεῖ ἢ κυριαρχικὴ ἐξουσία ποῦ προστάτευε τὸ ἔθνος. Ἐνα τέτοιο κράτος ἐπιζητεῖ στοὺς ὑπηκόους τοῦ ἔθνος του ποῦ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του. Στὸ νοῦ καὶ στὴν καρδιὰ τοὺς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει τὸ κράτος ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του. Ἡ τάση τοῦ κράτους νὰ πραγματοποιεῖται στὸ ἔθνος καὶ τοῦ ἔθνος νὰ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀπαίτηση ἀνθρώπων — ποῦ τοὺς συνδέουν κοινὴ γλώσσα, κοινὲς παραδόσεις καὶ ἱστορικὲς ἐμπειρίες, κοινὸς πολιτισμὸς καὶ ἐπίγνωση κοινῆς καταγωγῆς νὰ ζοῦν ἀρμονικὰ καὶ μὲ ἀσφάλεια. Ἡ ὑπαρξὴ ὅλων ἢ τῶν περισσότερων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγκροτοῦν τὸ ἔθνος, ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς τὸ κράτος, ὅπως καὶ ἀντίστροφα. Ἡ κοινὴ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι ἐγκατεστημένος σὲ ὀρισμένο χῶρο, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔθνος.

ΚΡΙΣΗ

Ἡ νοητικὴ ἐνέργεια κατὰ τὴν ὁποία

συγκρίνοντας δύο ἔννοιες (ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο) δρῖσκουμε καὶ προσδιορίζουμε τὴ λογικὴ σχέση ποῦ ὑπάρχει ἀναμεταξύ τους. Στὴ διατύπωση αὐτὴ τῆς σχέσης ἐκφράζεται καὶ ἡ παραδοχὴ ἢ ἀπόκρουσις τῆς Α ἢ Β ἰδιότητος ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ φαινομένου μὲ δάση τὸν προσωπικὸ ἔλεγχον ἢ τὴν ἀναφορὰ σὲ μία αὐθεντία. Ἡ κρίσις ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀποφαίνεται καταφατικὰ ἢ ἀποφατικὰ γιὰ κάτι ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ. Στὴν κρίσις διαμορφώνεται ὁ κριτικὸς νοῦς τίς ποικίλες ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις σὲ μιὰ ἰδανικὴ ἐνότητα ποῦ ἐκφράζει τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ

Διακριτικὸ γνῶρισμα, μέτρο κρίσις, τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο διὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἕνα πράγμα ἢ μία ἔννοια· στὴ λογικὴ κυρίως σημεῖο διὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος μιᾶς κρίσις.

ΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀντίθετη πρὸς τὸ δογματισμὸ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ Καντίου. ἢ ὁποία ἐξαρτᾶ τὸ κύρος τῶν μεταφυσικῶν γνώσεων (πρωταρχή, κύρος, νομοτέλεια καὶ ὄρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης) ἀπὸ προηγουμένη ἀσστηρῆ ἀνάλυσις τῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος. Ἡ μεγάλη φιλοσοφικὴ ἀνακάλυψις τοῦ Καντίου εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ γνώσις προέρχεται ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο προδιαγράφει στὰ πράγματα τοὺς δικούς του νόμους.

Με την κριτική τού καθαρού λόγου ο Κάντιος πραγματοποίησε μία σύνθεση ιδεαλισμού και υλισμού και μ' αυτό τον τρόπο θεμελίωσε την κριτική φιλοσοφία (κριτικισμός), ή όποια έπειτα καλλιεργήθηκε άποδοτικά και έγινε ένα ούσιαστικό μέρος κάθε συστηματικής φιλοσοφίας.

ΚΩΜΙΚΟ

Αίσθητική κατηγορία πού προέρχεται, όπως ή ειρωνεία και τó χιούμορ, από μία αντίθεση. Τό κωμικό αντικαθρεφτίζει αντιθέσεις (σύγκρουση άσυμβίβαστων πραγμάτων ή νοημάτων), κωμικές πτυχές από την ίδια την πραγματικότητα και με τó να προκαλεί γέλιο και εύθυμη διάθεση συντελεί όπως και τó τραγικό στην κάθαρση τών παθών και στην ψυχική εύφορία. Τό κωμικό δέ βρίσκεται στο αντίκειμενο παρά μονάχα στο ύποκείμενο, δηλαδή σ' αυτόν πού χάρη στην δξύνοιά του αποκαλύπτει μία αντίθεση στην κοινωνική και άτομική ζωή. Ό καλλιτέχνης ανακαλύπτει στη ζωή απόκρυφους, κωμικούς χαρακτήρες και κωμικές καταστάσεις και τά προσφέρει στον άναγνώστη ή θεατή σέ ζωντανές καλλιτεχνικές εικόνες. Παρουσιάζε-

ται κωμικά κάτι άσυμβίβαστο, ιδιαίτερα όταν κάτι σημαντικό αποδείχεται ως τιποτένιο, γίνεται δηλαδή τούτο γελοίο. Κατά τόν Λίπς τó κωμικό "γίνεται κάτι τι μικρό και άσήμαντο όταν μεγαλαυχεί, όταν δηλαδή προβάλλει την άξίωση ότι είναι μεγάλο και γεμάτο σημασία, έπειτα όμως αποδείχεται ξαφνικά και άπρόοπτα τέτοιο πού πραγματικά είναι, δηλαδή μηδαμινό και έντελώς δίχως σημασία". Ό Τσερνιτσέφσκι όρίζει τó κωμικό ως "τό έσωτερικά άδειο και τιποτένιο πού τó συγκαλύπτει ή έξωτερική εμφάνιση, ατή πού καμώνεται πώς είναι περιεχόμενο και πραγματική άξία". Όσοτσο τó γνήσια κωμικό περιέχει μία σαφή άξία. Δεν υλοτιμά τó γελοιοποιημένο ή ή γελοιοποίηση εμφανίζεται ως πολιτιστικός παράγοντας, ως άξία. Υπάρχει μέσα στην ίδια την πραγματικότητα και ό καλλιτέχνης, πού ανακαλύπτει μέσα σ' ατή κωμικά στοιχεία και χρησιμοποιεί τó γέλιο στις διάφορες αποχρώσεις, τó κάνει αισθητικά αξιόλογο και όλο της τέχνης, άκριβώς όπως και ό τραγικός ποιητής. Οι μορφές τού κωμικού είναι ποικίλες: χιούμορ, ειρωνεία, σαρκασμός, σάτυρα, φάρσα, μίμω.

Λ

ΛΟΓΙΚΗ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ συνέπεια καὶ τὶς μεθόδους τῆς γνώσης. Ὡς "στοιχειώδης τυπικὴ λογικὴ" ἐξετάζει ἀντικειμενικὰ μόνον τὴ λογικὴ νόηση, δηλαδὴ τὰ λογικὰ ἀξιώματα καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς νόησης (ἐννοιες, κρίσεις, συλλογισμοί). Στὰ λογικὰ ἀξιώματα ἐκφράζονται οἱ βασικὲς ιδιότητες τῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἐφαρμοσμένη λογικὴ περιεῖχε στὴν παραδοσιακὴ λογικὴ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ὄρισμό, τὴν ἀπόδειξη καὶ τὴ μέθοδο. Τελευταῖα ἀσχολεῖται καὶ μὲ γνωσιοθεωρητικὰ προβλήματα, ὥστόσο ἡ ἐπιστημονικὴ λογικὴ εἶναι μόνον διδασκαλία γιὰ τὴ σκέψη μὲ ἐννοιες, ὄχι γιὰ τὴ γνώση διὰ ἐννοιῶν. Ὡς συστηματικὴ ἐπιστῆμη ἡ λογικὴ ἔχει ὡς ἀντικείμενο ὄχι τόσο τὴ νόηση ὡς φυσιολογικὸ - ψυχολογικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ πιδὸ πολὺ τὸ περιεχόμενο τῆς νόησης: τὶς σκέψεις. Στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἡ λογικὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν τάξη τῆς ὁμιλίας μας. Μᾶς βοηθάει νὰ μιλάμε πειθαρχημένα, περισσότερο ὁμως ἀπαραίτητη εἶναι στὶς ἐιδικὲς ἐπιστῆμες. Στὰ μαθηματικά, στὴ φυσικὴ, γνωσιολογία κ.λ.π. τὰ λογικὰ προβλήματα ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῶν ἐρευνῶν τους. Γι' αὐτὸ ὀφείλει ὁποῖος ἀσχολεῖται μ' αὐτὲς νὰ ἔχει ὑπόψη του τὴ λογικὴ. Ἡ ἐφαρ-

μογὴ τῶν λογικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων καὶ σὲ ἄλλες πνευματικὲς περιοχὲς δὲ συμβάλλει θετικὰ μόνον στὴν ἐνοποίηση καὶ διευκρίνιση τῶν δικῶν τους ἐννοιῶν, ἀλλὰ σύγχρονα κάνει τοὺς ἀνθρώπους, μὲ τὴν τελειοποίηση καὶ ὀξυνση τῶν νοητικῶν μέσων, κριτικότερους καὶ ἔτσι τοὺς βοηθάει νὰ μὴ πλανῶνται ἀπὸ ψευτοεπιχειρήματα καὶ λογικὲς ἀπάτες, νὰ ξεχωρίζουν τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμα. "Πατέρας τῆς λογικῆς" εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ Ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ποὺ θεμελίωσε τὴ χριστιανικὴ σκέψη, ἀκόμη καὶ σήμερα ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ τὸν κορμὸ τῆς τυπικῆς λογικῆς. Κατὰ τὸν Κάντιο, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πέρα ἡ λογικὴ δὲ σημείωσε καμία πρόοδο. Ἀπὸ τὸν 17 αἰ. ἔγινε αἰσθητὴ ἡ ἐπίδραση μαθηματικῶν μορφῶν σκέψης, ὅπως στὴ γεωμετρικὴ μέθοδο τοῦ Σπινόζα καὶ κυρίως στὸν Λάιμπνιτς, ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε τὶς πολυτίμες μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ "Ὑπερβατικὴ φιλοσοφία" τοῦ Καντίου εἶναι στὴν οὐσία τῆς κριτικῆς γνωσιολογίας, διδασκαλία γιὰ τοὺς ἀναγκαίους νόμους τῆς νόησης (πῶς πρέπει νὰ σκέπτεται ὁ νοῦς καὶ ὄχι πῶς σκέπτεται). Ὁ Ἐγγelos θεωρεῖ τὴ λογικὴ ὡς ἐπιστῆμη τῆς καθαρῆς ἰδέας, τῆς ἰδέας σὰν ἀφηρημένου στοιχείου τῆς σκέ-

ψης. Στή σύγχρονη εποχή ἡ λογικὴ χωρίζεται σὲ πολλὰ μέρη (μεταφυσικὴ λογικὴ, ψυχολογικὴ, υπερβατικὴ, γλωσσικὴ, νεοσχολαστικὴ, μεθοδολογικὴ, φαινομενολογικὴ, λογικὴ, λογιστικὴ).

ΛΟΓΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ σκέψη ποῦ εἶναι προσανατολισμένη στοὺς κανόνες τῆς τυπικῆς λογικῆς, ποῦ ἀγνοεῖ τὸ ψυχολογικὸ στοιχεῖο καὶ πολὺ συχνὰ δὲ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό της. Γι' αὐτὸ λέγεται ὑποτιμητικὰ καὶ "ἐννοιολογικὸς ἀκροβατισμός".

ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ

Λέγεται καὶ συμβολικὴ ἢ μαθηματικὴ λογικὴ. Ἡ μοντέρνα μορφή τῆς λογικῆς, βασικὸς δημιουργὸς τῆς ὁποίας εἶναι ὁ Ἄγγλος μαθηματικὸς Μπούλ. Τὰ θεμέλιά της ἔθεσε ὁ Λάϊμπνιτς μὲ τὶς ἀπόπειρές του νὰ δημιουργήσῃ λογικοὺς ὑπολογισμοὺς. Ἡ λογιστικὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη παραδοσιακὴ λογικὴ μὲ τὴ μέθοδο τῆς τυποποίησης. Ἀναλύει τοὺς καθαρὰ λογικοὺς νόμους μὲ τὴν ἀξιωματικὴ ἀκριβολογικὴ ἀναγωγὴ τούτων σὲ ὅσο τὸ δυνατὸ λιγότερα ἀξιώματα. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιεῖ σύμβολα παρόμοια μὲ τὰ μαθηματικὰ γιὰ τὶς λογικὲς σχέσεις καὶ θγάζει τὰ συμπεράσματα καθαρὰ τυπικὰ, δηλαδὴ χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη ὀρισμένα σημασιολογικὰ περιεχόμενα καὶ μ' ἕναν τρόπο ὑπολογισμοῦ παρόμοιο μὲ τὸ μαθηματικὸ (λογικὸς ὑπο-

λογισμός). Ἡ λογιστικὴ ἐφαρμόζεται γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀποδείξεων, τὴν ἔρευνα τῶν μαθηματικῶν δάσεων, τοῦ νοήματος τῶν γλωσσικῶν ἐκφράσεων καὶ γιὰ τὴ σύνταξη ὑπολογισμῶν μὲ ἀντικείμενο διαρκῶς ἀναπτυσσόμενους τομεῖς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει λογιστικὴ τὴν πρακτικὴ ἀριθμητικὴ.

ΛΟΓΟΣ

Ἀρχικὰ λέξη, ὁμιλία, γλώσσα, ἐπειτα μεταφορικὰ ἔννοια, λογικὴ, ἡ διανοητικὴ ἰκανότητα σὰν ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου (ζῶον λογικόν). Στὸν Ἡράκλειτο λόγος εἶναι ἡ ἀπόλυτη καὶ λογικὴ νομοτέλεια ποῦ κυριαρχεῖ σὲ κάθε ροὴ καὶ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων, ὁ αἰώνιος καὶ ἐνιαῖος κοσμικὸς νόμος, ὁ ὁποῖος σὰν θεμελιώδες στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ζωῆς δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ μέτρο τῆς συμπεριφορᾶς του στὴ ζωὴ. Στὸν Πλάτωνα ὁ λόγος εἶναι μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τὶς νοητὲς μορφῆς τῶν ὄντων, τὶς ἰδέες* στοὺς Στωϊκοὺς ἡ πηγὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιών, ἡ καθολικὴ οὐσία τοῦ συμπαντος, ποῦ εἶναι διάχυτη σ' ὅλα τὰ ὄντα, ὁ θεός. Μέρους αὐτῆς τῆς διάχυτης σὸ συμπαν κοσμικῆς ἀρχῆς ἀποτελεῖ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ "ἐν ἡμῖν λόγος". Στὸν Κάντιο ὁ θεωρητικὸς λόγος εἶναι τὸ ἀπριορικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, δηλαδὴ ἡ ἀνώτερη γνωστικὴ δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ὁ κόσμος μὲ τὸν λόγο καὶ νὰ διαμορφωθεῖ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὀνομάζουσι ὀρθολογισμό.

M

ΜΑΘΗΣΗ

(Ειδέναι, έπιστήμη, μάθημα)

‘Η κατοχή έμπειριών και γνώσεων, πού ή αλήθειά τους, είναι ύποκειμενικά και άντικειμενικά δέβαιη. ‘Η μάθηση είναι αντίθετη στην άγνοια και τή “δόξα”, πού μπορεί νά άμφισθητηθεί ή νά είναι σφαλερή.

ΜΑΝΙΧΑΙΣΜΟΣ

‘Η διδασκαλία τού Πέρση μάγου Μάνη ή Μανιχαίου (216–278 μ.Χ.) για τόν άγώνα ανάμεσα στο φώς και στο σύμπαν, ανάμεσα στο καλό και στο κακό. Κατά τών Μανιχαϊσμό ό κόσμος έγινε από την άνάμιξη τών καλών και τών κακών στοιχείων. Στόν άνθρωπο ύπάρχει ή διαμάχη τής αγαθής πρός την κακή ψυχή και ή άπολύτρωση δρίσκεται στο χωρισμό τού βασιλείου τού θεού (τού καλού ή τού φωτός) από τού βασιλείου τού Σατανά (τού κακού ή τού σκοταδιού). Μανιχαϊσμός λέγεται και κάθε φιλοσοφική θεωρία πού παραδέχεται δύο αιώνιες κοσμικές αρχές, μία τού καλού και μία τού κακού. ‘Ο Μανιχαϊσμός διαδόθηκε άνατολικά έως την Κίνα, δυτικά έως την Γαλλία και ‘Ισπανία. ‘Ο Αδγουστίνος, πού άργότερα τόν καταπολέμησε, ήταν για λίγο χρόνο όπαδός.

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Οικονομικό – κοινωνιολογικό και

ιστορικό – φιλοσοφικό σύστημα, τού όποιο θεμελίωσε με τή συγγραφική και πολιτική δραστηριότητά του ό Μάρξ μαζί με τού στενό συνεργάτη του Ένγκελς. Θεωρητικές πηγές τού μαρξισμού είναι ή διδασκαλία τών μεγαλύτερων εκπροσώπων τής γερμανικής φιλοσοφίας τού 18 και τών άρχών τού 19 αί., τής άγγλικής πολιτικής οικονομίας και τού γαλλικού σοσιαλισμού, την όποία έπεξεργάστηκαν κριτικά και άνάπτυξαν παραπέρα ό Μάρξ και ό Ένγκελς. ‘Η μαρξιστική διδασκαλία για την άποστολή τού προλεταριάτου, πού ήταν τού άναγκαιο συμπέρασμα άπ’ όλη τή προγενέστερη εξέλιξη τής κοινωνικής σκέψης, έκφράζει έπιστημονικά την ιστορική άναγκαιότητα νά γίνει ό κομμουνιστικός μετασχηματισμός τών κοινωνικών σχέσεων: ή κατάργηση τού κράτους, ή κοινή ιδιοκτησία, ή κοινωνικοποίηση τών μέσων παραγωγής και μεταφοράς, ή δημόσια εκπαίδευση, ή έθνικοποίηση τών τραπεζών και τής εργασίας. ‘Ο Μάρξ και ό Ένγκελς διασαφήνισαν τόν ιστορικό ρόλο τού προλεταριάτου και τού έδειξαν τού δρόμο και τά μέσα για ν’ άντιδράσει στην “αυτοαποξένωση” μέσα στην σύγχρονη σκλαβιά τής καπιταλιστικής κοινωνίας, πού δέν προέρχεται από τόν ίδιο τόν άνθρωπο, αλλά καθορίζεται από την οικονομική κατάσταση

του ατόμου. Ἐνῶ δὲ μπουρζουὰ στὴν παραζάλη του ἔχει μία “ἐπιτυχισμένη συνείδηση”, ὁ προλετάριος αἰσθάνεται ἔντονα τὸν ἑαυτὸ του δυσσαρεστημένο γιὰ τὴν “ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπου”, γιὰ τὴν ἀντιφατικὴ ζωὴ του. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος σὰν “πράγμα” ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὰ φυσικά – ἠθικά αἰσθήματα καὶ τὶς ἀνθρώπινες ιδιότητες, ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσο, σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, ἀφοῦ δὲν εἶναι “πράγμα”, δὲν μπορεῖ ν’ αὐτοαποξενωθεῖ. Δὲν ὠφελεῖ κατὰ τὸν Μάρξ ν’ ἀπομακρύνει αὐτὴ τὴν αὐτοαποξένωση μόνον ἀπὸ τὴ σκέψη (ὅπως συμβαίνει τοῦτο στὴ θρησκεία καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου). Πρέπει μὲ κάθε τρόπο νὰ τὴν ὑπερνικήσει στὴν πράξη, δηλαδή μὲ τὴν κατάργησι τῆς ἐκμετάλλευσίς τοῦ ἀνθρώπου στὴν ταξικὴ κοινωνία καὶ τὴ μεταμόρφωσι τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ μεταμόρφωσι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ μὲ μία ἀπλὴ μεταρρυθμίσι τῆς ταξικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνατροπὴ ὅλων τῶν συνθηκῶν ποῦ ὑποδουλώνουν καὶ ἀτιμάζουν τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἐκμηδένισή τῆς ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι. Γιατὶ ἡ ἱστορία δὲν προχωρεῖ σε ἀδιάκοπη συνέχεια, ἀλλὰ διαλεκτικῶς, ὅπως τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Τὴν ἐξέλιξή τῆς κατευθύνουν ἀντικειμενικοὶ καὶ πάγιοι νόμοι, οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὴ βούλησι καὶ τὴ συνείδησι τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν κοινωνία ἐπικρατεῖ μία γενικὴ ἀναγκαστικὴ νομοτέλεια (διαλεκτικὸς καὶ ἱστορικὸς ὕλισμός). Ἐνῶ δὲ μπουρζουὰ γίνεται ἕνα ἀσυνείδητο θῦμα τῆς ἀ-

ναγκαστικῆς διαλεκτικῆς, ὁ προλετάριος παίρνει συνειδητὰ μέρος στὴν ἀναγκαιότητά τῆς. Ἡ “πάλη τῶν τάξεων” δημιουργεῖ τὴν πολιτεία, εἶναι ὁ μοχλὸς ποῦ κινεῖ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξι πρὸς τὰ ἔμπροσ μὲ τρόπο διαλεκτικὸ. Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, τῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας τῶν ἐπαναστάσεων, τῶν “ἀτμομηχανῶν τῆς ἱστορίας”. Τὸ προλεταριάτο εἶναι σὲ θέσι νὰ κατευθύνῃ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀναπότρεπτη μεταβολὴ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς σκοποὺς του. Ἡ ἐπανάστασι συνειδητοποιεῖ τὶς μάξες στὴν πράξι, κάνει ἱκανοὺς τοὺς νέους ν’ ἀγωνίζονται μὲ μαχητικὸ πνεῦμα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος, ποῦ εἶναι ἡ ἀναγκαία μορφή καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀρχὴ τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἀληθινὸς κομμουνισμὸς (σ’ ἀντίθεσι πρὸς τὸν ἀναρχικὸ) ὁδηγεῖ τὴν ἐπανάστασι πειθαρχημένα στὸ μεταβατικὸ τῆς στάδιου: δηλαδή στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἀναγκαιὸ σταθμὸ γιὰ τὴν κατάργησι τῶν ταξικῶν διαφορῶν. Ἡ δημόσια ἐκπροσώπησι καὶ ἐνσάρκωσι τῆς ἀληθινῆς προλεταριακῆς συνείδησις καὶ θέλησις τοῦ προλεταριάτου εἶναι τὸ κόμμα καὶ γι’ αὐτὸ ἡ ἀντιγνωμία μὲ τὸ κόμμα εἶναι γιὰ τοὺς κομμουνιστὰς ἀντίφασι πρὸς τὸν ἑαυτὸ τους. Τὸ κόμμα καθορίζει τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησι τοῦ σκοποῦ, τὰ ὁποῖα δὲν κρίνονται μὲ τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς τῆς ἄλλοτε κυρίαρχης τάξις, ἀλλὰ

μέ το μέτρο τῆς χρησιμότητος γιά τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ. Γενικά ὁ Μάρξ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ "αἰώνιων νόμων", σταθερῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ ἠθικῶν ἰδεωδῶν. Ἡ θρησκεία, ἡ οἰκογένεια, τὸ κράτος, τὸ δίκαιο, ἡ τέχνη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἰδιαίτερες μορφές τῆς παραγωγῆς, ποῦ ὑπόκεινται στὸ γενικὸ τῆς νόμο. Ἡ παραγωγή, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως εἶναι ἡ πάλῃ τῶν τάξεων πάλῃ ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἡ ἐργασία εἶναι ἀγώνας κατὰ τῆς φύσης. Ἔως τώρα τὴν αἰσθάνονταν ὡς ἐξαναγκασμό, τώρα γίνεται γιὰ τὸν νέο ἀνθρώπο ἀναγκαία ὡς ἐκδήλωση τῆς δυνατῆς σ' αὐτὸν κυριαρχίας στὴ φύση. Ἡ ἐργασία κυρίως θεμελιώνει τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, μετὰ τὴν δύναμη τῆς ἐργασίας του μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ ὑποτάξει τὴ φύση, νὰ τὴ μεταμορφώσει καὶ ἐξανθρωπίσει, γιὰ νὰ πάψει νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν τυφλὴ δύναμὴ τῆς. Κυρίως ἡ ἐργασία δένει τὸ ἀνθρώπο μετὰ τὴ φύση, τὴν πρωταρχικὴ πηγὴ του, ποῦ κι αὐτὴ συνταυτίζεται μετὰ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν ἐργασία κατανοοῦμε τὴν ἀνθρώπινη οὐσία τῆς φύσης ἢ τὴ φυσικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Σκοπὸς εἶναι ἡ τέλεια ὑπόταξη τῆς φύσης καὶ ἡ τελικὴ μετάβαση στὴν ἀταξικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία αἰροῦνται ὅλες οἱ ἀντιθέσεις. Ἡ ἀταξικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ τὴν ἀποκορύφωση καὶ συνάμα τὰ τέρατα τῆς ἐξέλιξης. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, ἀλλὰ καὶ οὔτε πιά ἀναγκαία, μία παραπέρα

ἐξέλιξη. Σ' αὐτὴν οἱ εὐκαιρίες γιὰ ἐπιτυχία εἶναι γιὰ ὅλους οἱ ἴδιες. Σ' αὐτὴ θὰ τερματιστεῖ ἡ διάσπαση καὶ ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οὐσία του καὶ ὁ ἀνθρώπος θὰ ἐπιστρέψει στὸν ἑαυτὸ του γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴ του σὰν πλήρης ἀνθρώπος, ποῦ θὰ διατηρεῖ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς προηγούμενης κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Στὴν τέλεια καὶ οὐσιαστικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία κυριαρχεῖ ὁ ἄκρατος νατουραλισμὸς καὶ ὁ ἀληθινὸς οὐμανισμὸς, ἡ τέλεια συμφιλίωση, ἡ πραγματικὴ κατάπαυση τῆς πάλῃ ἀνθρώπου ἐναντίον ἀνθρώπου, μεταξύ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, ἀτόμου καὶ κοινωνίας, ἀνθρώπου καὶ φύσης. Ἔτσι στὸ μαρξισμό αὐτὸς ὁ ὅλοκληρωμένος ἀνθρώπος εἶναι σὰν κοινωνικὸ ὄν αὐτοσκοπός. παντοδύναμος κυρίαρχος τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας, ποῦ χαίρεται τὰ πλούσια ἀγαθὰ τῆς γῆς (παράδεισος στὴ γῆ). Ἡ ἐπικράτηση τοῦ μαρξισμοῦ στὴ Σοβιετικὴ ἔνωση ἀποτελέσῃ ἕνα ἀποφασιστικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξή του. Ὁ Λένιν, ποῦ ἐπεξεργάστηκε καὶ ἐφάρμοσε τὴ μαρξιστικὴ θεωρία στὶς νέες συνθήκες γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ, δὲν κατάργησε τὸ μαρξιστικὸ ἀξίωμα οὔτε πρόσθεσε ἕνα νέο.

ΜΕΘΞΕΗ

Στὴν Πλατωνικὴ — Ἀριστοτελικὴ θεωρία, ἡ συμμετοχὴ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων στὶς ἰδέες, τῶν εἰδώλων ("μιμήσεις") στὰ ἀρχέτυπα (παρα-

δείγματα). Στη μεσαιωνική φιλοσοφία ή συμμετοχή του ανθρώπινου Είναι στο θείο Είναι.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς μεθόδους ἢ ἐπιστημονικὴ θεμελίωση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων μὲ σκοπὸ τὴ διατύπωση ἀρχῶν γιὰ τὴ δημιουργία νέων ἐξειδικευμένων μεθόδων. Ἡ εἰδικὴ μεθοδολογία, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα τὸ βασικὸ πυρῆνα τῆς ἐπιστημολογίας, διάδοξης τῆς γνωσιολογίας, ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἔρευνα τῶν ἰδιαίτερων μεθόδων ποὺ χρησιμοποιεῖ κάθε χωριστὴ ἐπιστῆμη γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς σκοποὺς της. Δὲ θέτει ζήτημα ἐξακρίβωσης τῶν πηγῶν καὶ τοῦ κύρους τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, ἀλλὰ μελετᾶει συστηματικὰ τὶς ἐπιστημονικὲς μεθόδους ἐκ τῶν ὑστέρων ἐὰν συμφωνοῦν μὲ τὴ νόηση. Ἐπειδὴ ἡ μεθοδολογία ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἐφαρμογὴ τῶν θεμελιωδῶν νόμων τῆς τυπικῆς λογικῆς στὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις τῶν χωριστῶν ἐπιστημῶν, λέγεται καὶ ἐφαρμοσμένη λογικὴ. Οἱ χωριστὲς ἐπιστῆμες ἔχουν ἀναπτύξει τὴ δική τους ἰδιότυπὴ μέθοδο, ἰδιαίτερα οἱ ἐπιστῆμες τῆς ἔρευνας καὶ τῆς περιγραφῆς, ὥστος ἡ μεθοδολογία εἶναι ἐκείνη ποὺ διατυπώνει τοὺς κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὀφείλουν οἱ εἰδικοὶ ἐπιστῆμονες νὰ ἐπεξεργάζονται καὶ νὰ συσχετίζονται ἐπιστημονικὰ τὰ χωριστὰ στοιχεῖα τῆς γνώσης (ἔννοιες, κρίσεις, συλλογισμοὺς).

Κατὰ τὸν Ἐγέλο ἡ μέθοδος δὲν εἶναι ἔργο δικῆς μας αὐθαίρετης ἐνεργείας, κάτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας, μίαν νοητικὴ πορεία ποὺ ἀναγκαῖα καθορίζεται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου μᾶς ἐπιστῆμης. Ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου ἐξαρτᾶται ὁ τρόπος τῆς θεώρησης τῶν φαινομένων ποὺ μελετᾶμε. Ἡ μέθοδος καὶ ἡ θεωρία συνδέονται ἀναμεταξύ τους σὲ ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ὅτι ἀποτελεῖ μέθοδο, ἀπορρέει ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ συγκεκριμενοποιεῖται μὲ τὶς θέσεις τῆς ἐμπειρίας. Ἡ μέθοδος, ὡς ἀποτέλεσμα γνώσης, γίνεται προϋπόθεση γιὰ παραπέρα ἔρευνες. Οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες βασικὰ ὄχι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μέθοδο. Σύμφωνα μὲ μίαν θεωρία, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες εἶναι νομοθετικὲς (θέτουν νόμους) καὶ οἱ πολιτιστικὲς ἰδιογραφικὲς (περιγράφουν τὸ ἰδιαίτερο). Στὶς νομοθετικὲς χρησιμοποιεῖται μίαν γενικευτικὴ μέθοδος, στὶς ἰδιογραφικὲς μίαν ἐξατομικευτικὴ. Οἱ φυσικοὶ ἐπιστῆμονες παρατηροῦν τὰ φαινόμενα καὶ ἔπειτα ἐπιχειροῦν νὰ κάνουν μὲ τὴ βοήθεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν γνώσεών τους παντοειδεῖς ὑποθέσεις γιὰ τοὺς νόμους ποὺ ὀφείλουν νὰ ἐνεργοῦν πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα. Ἐπειτα ὀφείλουν νὰ ἐξετάσουν μὲ ἀκρίβεια ὅλα τὰ συμπεράσματα τῶν ὑποθέσεων γιὰ τὴ βασικότητά τους καὶ μετὰ νὰ γίνουν αὐτὰ πειραματικοὶ νόμοι. Γιατὶ ἐνδια-

φέρον δὲν ἔχουν τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα ὡς μεμονωμένα, ἀλλὰ ὡς ἀκατέργαστο ὕλικὸ γιὰ τὴ διατύπωση γενικῶν προτάσεων. Συμπεράσματα ἀπὸ μερικές περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀσφαλῆ. Διὰ μέσου νόμων καὶ θεωριῶν γίνεται ἡ γενίκευση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ὁ ἐμπειρικὸς ἐπιστήμονας συνενώνει ὀρισμένα φαινόμενα καί, ἀφοῦ τὰ κατατάξει συστηματικὰ σύμφωνα με τὶς συσσιώδεις σχέσεις τους, ἐπιχειρεῖ ἀπὸ μία ἐνότητα νόμων τῆς ἴδιας περιοχῆς νὰ διατυπώσει μία θεωρία, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὅλοι οἱ νόμοι ἐμφανίζονται ὡς μία συνάρτηση. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ σχετικότητα, γιὰ τὴ δομὴ τοῦ ἀτόμου, οἱ Μεντελικοὶ νόμοι τῆς κληρονομικότητος εἶναι ἔργα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ποὺ ἀνακάλυψε ἢ δημιούργησε τάξη ἐκεῖ ποὺ φαινομενικὰ ἐπικρατοῦσε ἀταξία. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῆς φύσης ἀπομονώθηκαν ὀρισμένες κατάδηλες τάσεις καὶ ἐπιβλήθηκε πνευματικὴ ἐνότητα στὴν ἀδρανῆ μάζα τῶν φαινομένων. Στὴ φυσικὴ, στὴ χημεία καὶ στὶς ἄλλες φυσικὲς ἐπιστήμες μπορεῖ ὁ ἔρευνητὴς νὰ προκαλέσει φαινόμενα ποὺ θέλει νὰ παρατηρήσει γιὰ νὰ βρεῖ νόμους. Αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, ποὺ ὁ πειραματιζόμενος προκαλεῖ ὁ ἴδιος τὰ ἔξεταστέα φαινόμενα, λέγεται πείραμα. Οἱ φυσικοὶ ἐπιστήμονες μποροῦν νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι ὁμοία ἀντικείμενα ἢ στοιχεῖα μποροῦν κάτω ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὄρους, σύμφωνα με τοὺς φυσικοὺς νόμους, νὰ παρουσιάσουν ἴδιες ἀντιδράσεις. Γιὰ τὴν

ἀναλυτικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης ἡ πειραματικὴ μέθοδος τῆς ἐμπειρικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης μαζί με τὴ λογικὴ – μαθηματικὴ μέθοδο τῆς μοντέρνας ἔρευνας τῶν βάσεων θεωροῦνται ὡς ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Οἱ πνευματικὲς ἐπιστήμες ἔρευνανε, ἀντίθετα πρὸς τὶς φυσικὲς, τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου ἐφόσον κατάγονται ὄχι ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ὁ χώρος τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἔτσι οἱ περιοχὲς τῆς ἱστορίας (φιλοσοφία, θρησκεία, γλώσσα, τέχνη, δίκαιο). Ἡ ἑξατομικεύουσα μεθόδός τους ἐπιδιώκει νὰ γνωρίσει τὴν πολιτιστικὴ σημασία τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου σὲ συνάρτηση με τὶς ἰδέες ποὺ δημιουργοῦν πολιτισμούς, καθὼς καὶ τέτοια πνευματικὰ προβλήματα, ποὺ παρουσιάζονται σὲ πολλὰς ἐποχὰς. Μεθοδολογικά, οἱ πνευματικὲς ἐπιστήμες συνάγουν τὰ πορίσματά τους με τὴ παραγωγικὴ ἢ ἐπαγωγικὴ μέθοδο, ἢ καὶ καθεμία με ἐντελῶς δικὴ τῆς μέθοδο. Γιὰ τὴ μεθοδικὴ παράσταση μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι κυρίως ἀπαραίτητο νὰ συνειδητοποιεῖ κανεὶς με σαφήνεια, ἐθικρῆνεια καὶ πληρότητα τὸ περιεχόμενο, τὸ πλάτος καὶ τὴ σχέση τῶν ἀληθειῶν ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτή. Τὸ πρῶτο γίνεται με τοὺς ὀρισμούς, τὸ δεύτερο με τὶς διαιρέσεις, τὸ τρίτο με τὴν ἀπόδειξη.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Ἡ ὁδὸς πρὸς κάτι, γενικὰ ἢ σχεδιασμένη διαδικασία ποὺ ρυθμίζει ἐκ

τῶν προτέρων μία σειρά ἀπὸ ἐνέργειες γιὰ νὰ πετύχουμε ἓνα σκοπὸν ποὺ ἡμεῖς θέτουμε. Στὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστήμης ἡ μέθοδος εἶναι ἡ πορεία τῆς κατανόησης, ποὺ διαγράφεται ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ συνάρτηση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν μᾶς ἐπιστήμης καὶ ἔπειτα ὀφείλει νὰ δοκιμασθεῖ στὴν ἐμπειρία (στὴ συνάρτηση τῶν φαινομένων τῆς σχετικῆς περιοχῆς γνώσεων). Οἱ ἀπόπειρες νὰ θρηθεῖ μία μοναδικὴ μέθοδος, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται παντοῦ, ἔδειξαν πὼς δὲν ὑπάρχει μία “οἰκουμενικὴ μέθοδος”, πὼς πῶς πολὺ κάθε ἀντικείμενο καὶ κάθε προβληματισμὸς ἀπαιτοῦν μία ἰδιαίτερη μέθοδο. Ἐφόσον κάθε ἐπιστήμη θέτει τὸ ἀντικείμενό της ὡς ἀφετηρία καὶ τὸ σκοπὸν της κατὰ ἓνα τρόπο ποὺ μόνον γι’ αὐτὴ τὴν ἴδια ἔχει κύρος, διακρίνονται οἱ μέθοδοι σὲ: γενικές, ἀναλυτικές, συνθετικές, φυσιογνωστικές, ἐπιστημονικές – πνευματικές, λογικές – μαθηματικές, στατιστικές, ψυχολογικές, ἱστορικές κ.λ.π. μεθόδους.

ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Ἡ μεταλλαγὴ, ἡ μετάβασις ἀπὸ ἓνα ποιοτικὰ προσδιορισμένο εἶναι σ’ ἓνα ποιοτικὰ ἀλλιώτικα προσδιορισμένο εἶναι. Ἡ μεταβολὴ καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασις καὶ τὴν κατεύθυνση, τὴ διάρκειαν καὶ τὴ ταχύτητα. Ἐνῶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου χαρακτηρίζει ἡ σκέψις ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία ἡρεμία καὶ καμία σταθερότητα, ἀλλὰ μόνον μία διαρκὴς ῥοή, μία αἰώνια κίνησις καὶ μεταμόρφωσις, οἱ Ἐλεάτες θεω-

ροῦν τὴ μεταβολὴ ὡς ἀπάτη τῶν αἰσθησέων. Τὸ εἶναι εἶναι ἀναλλοίωτο. Ὁ Ἄναξαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἀνάγουν τὴ μεταβολὴ στοὺς ποικίλους συνδυασμοὺς ἀναλλοίωτων σωματιδίων. Κατὰ τὸν Πλάτωνα τὰ αἰσθητὰ πράγματα βρίσκονται σὲ μία αἰώνια μεταβολή, ἐνῶ οἱ πρωταρχικὲς εἰκόνες τους, οἱ ἰδέες, εἶναι ἀναλλοίωτες. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς κατηγορίες μεταβολῆς (“κατὰ τὸ ποιόν”, “κατὰ τὸ ποσόν” καὶ “κατὰ τὸ πού – κατὰ τόπον”). Ἡ πρώτη εἶναι ἀναλλοίωτη, ἡ δευτέρα αὐξήσις καὶ φθίσις, ἡ τρίτη φορά. Ἡ ἔννοια τῆς μεταβολῆς ἀπόκτησε πάλι ἐνδιαφέρον καὶ σημασία μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης (μέσα 18 αἰ.).

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

“Μετὰ τὰ φυσικὰ” εἶναι ὁ τίτλος τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἀρχικὰ ὀνομάζονταν “πρώτη φιλοσοφία”. Κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ πραγματικότητα στὸ σύνολο τῶν φαινομένων τῆς ἀπὸ ἓνα πρῶτο αἶτιον. Ἐνῶ ἡ ὄντολογία ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ καθορισμὸν τοῦ ὄντος, καὶ ὡς τὸ ἀληθινὸ ὄν θεωρεῖται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσις ὄχι τὸ ὑλικὸ ὄν ποῖ ὑπόκειται στὴ μεταβολή, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸ καὶ θεϊκὸ εἶναι, στὴ μεταφυσικὴ ἐρευνᾶται αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μετὰ τὴ φύση, ὡς κύρια οὐσία τῆς καὶ ἀρχὴ τῆς, τὸ ὑπερβατικόν.

Έτσι ή μεταφυσική επιχειρεί να διεισδύει εκεί που λείπει κάθε έμπειρικός έλεγχος. Κάθε γνώση που αναφέρεται πέρα από τή φύση ή τὰ φαινόμενα για τήν εξήγηση αυτού που κρύβεται πίσω απ' αυτά και τὰ προσδιορίζει, όλες οι θεωρίες που έχουν ως αντικείμενο λογικές έννοιες ή ιδέες (ψυχή, πρωταρχική έννοια του κόσμου, ύπαρξη θεού) είναι μεταφυσική. Η βασική μορφή τής ευρωπαϊκής μεταφυσικής είναι ο ιδεαλισμός. Έφθσον στη φιλοσοφική θεώρηση έρευνάται και καθορίζεται ή ουσία του απόλυτου όντος (τό είδος, ή ιδέα), ή μεταφυσική είναι ιδεαλιστική και ή ιστορία της στην ουσία ή ιστορία του ιδεαλισμού. Οι μεταφυσικοί δλέπουν τὰ αντικείμενα ανεξάρτητα από τις έννοιες, τή φύση ακίνητη, στάσιμη και άμετάβλητη και τήν πορεία τής εξέλιξης σαν άπλη πορεία ποσοτικής ανάπτυξης.

ΜΗΔΕΝ

Ός μη Είναι ή έννοιολογική άρνηση τής ύπαρξης γενικά του Είναι (άπόλυτο μηδέν) ή μόνο ιδιοτήτων του Είναι (σχετικό μηδέν). Η έβραϊκή — χριστιανική κοσμολογία διδάσκει ότι ο θεός έπλασε από τὸ μηδέν τὸν κόσμο. Ο Πλάτων και ο Πλωτίνος χαρακτηρίζουν τήν ύλη ως “μη όν”, ο δέ Έγγελος ταυτίζει τὸ Είναι με τὸ μηδέν και έρμηνεύει απ' αυτή τή σύζευξη τή διαλεκτική εξέλιξη όλων τών όντων. Στόν Χάϊντεγκερ τὸ μηδέν είναι ένας τρόπος παρουσίας του ίδιου του Είναι όπως τὸ άν-

τιλαμβανόμαστε στην κατάσταση τής άγωνίας, στην όποία εξαφανίζεται κάθε όν και μαζί ή ασφάλεια που βρίσκει ο άνθρωπος σ' αυτό. Στόν Σάρτρ τὸ μηδέν είναι ή τέλεια έσωτερική και έξωτερική άκαθοριστία, στην όποία ο άνθρωπος, που είναι φορέας του μηδενός, οφείλει να καθορίσει ελεύθερα τὸν εαυτό του.

ΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ (nihilismus)

Είναι ή άποψη τής απόλυτης άρνησης. Ο θ ε ω ρ η τ ι κ ό ς μηδενισμός άρνείται τή δυνατότητα μιάς γνώσης τής αλήθειας (άγνωστικισμός), ο ή θ ι κ ό ς τις άξιες και τους δεσμευτικούς ήθικούς κανόνες, ο πολιτικ ό ς οποιαδήποτε κοινωνική τάξη, κάθε πολιτική έξουσία (άναρχισμός). Πιό πολύ είναι ο μηδενισμός όπως τὸν συναντούμε στη σημερινή εποχή, προπαντός με τή μορφή του ύπαρξιστικού “ήρωϊκού μηδενισμού”, ριζοσπαστικός σκεπτικισμός, ή αντίδραση έναντίον του δογματισμού. Ο όρος μηδενισμός διαδόθηκε γενικά με τὸ μυθιστόρημα του Τουργένιεφ “Πατέρα και γιός”. Τή μεταφυσική του σημασία πήρε με τὸν Ντοστογιέβσκι και τὸν Νίτσε. Ο Νίτσε με τή λέξη μηδενισμός χαρακτηρίζει τὸ φαινόμενο του άφανισμού όλων τών αξιών τής παράδοσης, τὸ γεγονός πώς δέν υπάρχει τίποτε για τὸ όποιο αξίζει να ζούμε ή να πεθαίνουμε, πώς όλα είναι μάταια.

ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ (mechanismus)

Η θεωρία που επιχειρεί να έρμηνεύσει τὰ φαινόμενα τής φύσης

μέ τῇ βοήθειᾳ τῶν νόμων τῆς μηχανικῆς, σύμφωνα μέ τῇ σχέσῃ αἴτιο - ἀποτέλεσμα.

ΜΝΗΜΗ

Ἡ ἱκανότητα νά διατηροῦμε ἐντυπώσεις καί παραστάσεις ἀπό τὸ παρελθόν καί νά τῖς ἀναπλάθουμε συνειρμικά, δηλαδή σέ σύνδεση μέ νεώτερα συναφή συνειδησιακά περιεχόμενα. Ἡ σημασία τῆς μνήμης εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε, ὅπου λείπει, ὅλες οἱ ἄλλες ἱκανότητές μας εἶναι σὸ μεγαλύτερο μέρος ἀχρηστες. Μολονότι δέχεται ἐντυπώσεις διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὥστόσο δὲν ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπ' αὐτές. Ὡς πνευματικὴ μνήμη ἔχει στενὴ σχέση μέ τὴ νοημοσύνη. Συμπληρώνει τὴν αἴσθησι μὲ τὴν ἱκανότητα ποὺ ἔχει νά διατηρεῖ μέσα στὴ συνείδηση ταξινομημένα τὰ περιεχόμενα μὴ αἰσθητῶν ἐνεργειῶν ποὺ συγκεντρώνει ὁ νοῦς καί ἔτσι κάνει δυνατὴ τὴ γνώση. Ἀναγνωρίζω κάτι ποὺ συναντῶ μέ τὸ νὰ τὸ ταυτίζω μέ κάτι ποὺ ἤδη πραγματικὰ ξέρω, ἐπειδὴ τὸ γνῶρισα κάποτε. Ἡ μνήμη εἶναι γενικὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη, γιὰτὶ μόνο μ' αὐτὴ φυλάσσονται οἱ θησαυροὶ τῆς πείρας. Λειτουργίες τῆς μνήμης εἶναι: ἡ ἐντύπωση καί διατήρησις, ἡ ἀνάπλασις, ἡ ἀναγνώρισις καί ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῶν ἀναμνήσεων.

ΜΟΙΡΟΛΑΤΡΕΙΑ

Ἡ πίστις ὅτι ἡ τυφλὴ μοῖρα (πεπρωμένο) κατευθύνει τὸ βίον τοῦ ἀνθρώπου καί ὅτι ἡ τύχη τοῦ καθενὸς εἶ-

ναι ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένη.

ΜΟΝΑΔΑ

Στὸν Τζιορντάνο Μπρούνο φυσικὸ καί μαζὶ ψυχικὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικότητος. Στὴ μοναδολογία τοῦ Λάιμπνιτς ἀναρίθμητες "ἀρχικὲς δυνάμεις", ἐμπυχες οὐσίαι, ἀνεξάρτητες ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῖς ὁποῖες δημιούργησε ὁ θεὸς κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά δημιουργεῖται μία "προκαθορισμένη ἁρμονία" (præstabilite harmonia). Κάθε μονάδα εἶναι ἓνας ζωντανὸς καθρέφτης τοῦ σύμπαντος. Στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας θρῖσκεται ἡ θεία μονάδα. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι μονάδες μέ κατώτερη καθαρότητα.

ΜΟΝΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία ὅτι ὅλα τὰ ὄντα παράγονται ἀπὸ μία ἐνιαία οὐσία (πνεῦμα ἢ ὕλη). Ἀντίθετα πρὸς τὸ δυϊσμὸ καί τὴν πολυαρχία, ὁ μονισμὸς ἀρνεῖται τὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, τὴν ἀντίθεση πνεύματος καί ὕλης καί παράγει ὅλα τὰ ὄντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἀπὸ μία ἀρχή. Ὁ πνευματοκρατικὸς μονισμὸς θεωρεῖ ὡς μοναδικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν φαινομένων τὸ καθαρὸ πνεῦμα, ὁ ὕλιστικὸς μονισμὸς τὴν ὕλη, ὁ ἐνεργητικὸς ὕλισμὸς (Ὄσβαλντ) τὴν ἐνεργεια.

ΜΟΝΟΘΕΙΣΜΟΣ

Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ἓνα, προσωπικὸ, ὑπερκοσμικὸ θεὸ, ποὺ ἐπλασε τὸν κόσμον καί ἐπενεργεῖ σ' αὐτόν. Ὁ μονοθεῖσμὸς εἶναι

στενά συνδεδεμένος με την κοινωνική εξέλιξη, ιδιαίτερα με την εμφάνιση του θεσμού της βασιλείας, ή όποια γέννησε την ιδέα του ουράνιου βασιλιά. Αύστηρά μονοθεϊστική είναι ή εβραϊκή θρησκεία και ό Ίσλαμισμός, σέ πλατιά έννοια είναι επίσης και ό Χριστιανισμός (Τριάδα).

ΜΟΡΦΗ

Άρχικά ή έξωτερική μορφή, έπειτα και ή έσωτερική δομή ενός αντικειμένου, διαφορετική από την "άμορφη" ύλη του, τó περιεχόμενό του. Στόν Πλάτωνα ή μορφή είναι ταυτόσημη με την ιδέα (είδος, ιδέα), πού χαρακτηρίζει τó γενικό, αναλλοίωτο και πραγματικό όν, τó θείο πρότυπο των αισθητών πραγμάτων. Στήν Άριστοτελική μεταφυσική ή μορφή (είδος, μορφή, ουσία, παράδειγμα, τó τι ήν είναι, τó τι έστι) είναι ή δεύτερη βασική και μόνιμη ουσία των όντων και φαινομένων (causa formalis), ή όποια καθορίζει ακριβέστερα την πρώτη, την ύλη, στην όποια έννοικεί και την κάνει νά είναι αυτό πού είναι (έντελέχεια). Ποτέ δέν υπάρχει μία ύλη δίχως μορφή και μία μορφή δίχως ύλη, περιεχόμενο. Στά όργανικά όντα ή μορφή είναι ό σκοπός και μαζί τó κινούν αίτιον (causa formalis και causa finalis). Αυτός ό ύλομορφισμός καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε στό μεσαίωνα κυρίως από τούς σχολαστικούς. Κατά τόν Θωμά Άκινάτη από τή μορφή προέρχονται ή ουσία και ή ύπαρξη των πραγμάτων, ή ψυχή είναι μορφή τού σώματος

(forma substantielis corporis), όι πνευματικές ουσίες χωριστές μορφές και ό θεός καθαρή μορφή (actus purus). Στόν Κάντιο όι μορφές τής έποπτείας (χώρος και χρόνος) και τής νόησης (κατηγορίες) δέν είναι άντικειμενικές σχέσεις τού Είναι, αλλά άναγκαίοι όροι τής έμπειρίας και τής γνώσης πού βρίσκονται στό νοΰ τού ανθρώπου. Στή μεταφυσική ψυχολογία ή ψυχή ίσχυει ώς πρώτη ουσία τού σώματος (είδητική καταβολή), πρώτη έντελέχεια, ή όποια όδηγεί ένα όργανικό φυσικό σώμα στό σκοπό του, (τελείωση). Στό διαλεκτικό ύλισμό ή μορφή είναι άδιάσπαστα ένωμένη με τó περιεχόμενο· είναι ό τρόπος πού συνδέει σ' ένα ένιαίο σύνολο όλα τά βασικά συστατικά στοιχεία των αντικειμένων και φαινομένων. Χωρίς τή μορφή είναι άδιανόητο και άνύπαρκτο τó περιεχόμενο. Η φιλοσοφική έννοια τής μορφής παίζει ένα σπουδαίο όρλο στην λογική, γνωσιολογία, όντολογία, ήθική, αισθητική, στην φιλοσοφία τής φύσης και τής ιστορίας.

ΜΟΡΦΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ

"Όλα όσα πρέπει νά προστεθούν στην άκατέργαστη ύλη για νά δημιουργηθεί ένα έργο τέχνης. Περιεχόμενο και μορφή είναι όι δύο διαφορετικές όψεις ενός έργου τέχνης, άδιάσπαστα συνδεδεμένες ή μία με την άλλη. Με τή μορφή γίνεται προσιτό και άποκτάει άξία τó έργο τέχνης. Με τή μορφή πού δίνει σ' ένα νόημα ό καλλιτέχνης προκαλείται ή

αίσθητική συγκίνηση και η αισθητική δίωση του έργου. Για την προβολή, θεμελίωση και έκφραση του περιεχομένου ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί ειδικά τεχνικά έκφραστικά μέσα. Απτά είναι το υλικό και το οργανικό που δημιουργούν τη μορφή. Η μορφή οργανώνει το περιεχόμενο, συνδέει σ' ένα ενιαίο σύνολο τα ουσιαστικά στοιχεία του, τα οποία αφομοιώνουμε ως μία ένότητα. Για τη λογοτεχνία η γλώσσα είναι το μέσο για άνακοίνωση συναισθημάτων, σκέψεων σε μία αίσθητά αντιληπτή μορφή. Η εικόνα είναι μία ιδιαίτερη συμτύκνωση του περιεχομένου, που δίνει στο λόγο όμορφιά, συγκινησιακή έκφραστικότητα, παραστατικότητα και έναργεια. Έκτος από τη γλώσσα, στοιχεία της μορφής είναι η σύνθεση, η ήθογραφική δομή, όλα τα έκφραστικά μέσα που συνθέτουν την καλλιτεχνική μορφή. Όλα τα στοιχεία της μορφής, όλα τα απεικονιστικά μέσα γίνονται αισθητικά αξιόλογα όταν προβάλλουν και ερμηνεύουν το συγκεκριμένο περιεχόμενο. Η μορφή στην ανώτερη βαθμίδα της δεν επενεργεί μόνο ως μορφή, αλλά και ως έκφραση πνευματικών και ψυχικών περιεχομένων. Σε κάθε είδος τέχνης (μουσική, ποίηση, χορός, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική) τα απεικονιστικά μέσα συνδέονται με το περιεχόμενο. Χωρίς ένότητα περιεχομένου και μορφής δεν υπάρχει αισθητικά τέλειο έργο. Έργο τέχνης χωρίς νοηματικό περιεχόμενο είναι άδεια, αντίστροφα, το

πιδ σημαντικό έργο χωρίς την καλλιτεχνική επεξεργασία είναι αισθητικά άσημαντο.

ΜΟΡΦΩΣΗ

Ο βασικός προσανατολισμός του ανθρώπου με όλο του το Είναι (διάνοια, βούληση, συναίσθημα) προς τους παράγοντες που καθορίζουν τη ζωή του (κόσμος, φύση, κοινωνία) και η απόκτηση μίας σωστής και γνήσιας σχέσης μ' αυτούς. Για τη μόρφωση δηλαδή είναι απαραίτητες πλούσιες γνώσεις, σίγουρες δεξιότητες και ένα εδγενές φρόνημα. Αποφασιστική σημασία για τη μόρφωση δεν έχει το ποσόν των γνώσεων, αλλά η συγχώνευση τούτων με την προσωπικότητα. Το μορφωτικό ιδανικό είναι διαφορετικό σε κάθε πολιτισμό, έθνος, κοινωνική τάξη και υπόκειται σε ιστορικές μεταβολές.

ΜΠΕΧΑΒΙΟΡΙΣΜΟΣ

Από την αγγλική λέξη behaviour, διαγωγή, συμπεριφορά. Μία ψυχολογική κατεύθυνση, η οποία παραμερίζει έντελώς την αυτοπαρατήρηση και ζητάει να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της ψυχικής ζωής από τη συμπεριφορά των ζώων και των ανθρώπων, την οποία παρατηρεί και περιγράφει με ακρίβεια, δίχως να επιδιώκει την κατανόηση και ερμηνεία της εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης. Είναι έτσι όχι μόνο "ψυχολογία χωρίς ψυχή", αλλά και "ψυχολογία δίχως συνείδηση". Κατά τον κύριο διαμορφωτή της θεωρίας Άμερικανό Ουάτσον, συνείδηση.

αίσθημα, αντίληψη, φαντασία μπορούν να παραλειφθούν στην περιγραφή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ὁ μεχαβιορισμὸς θέλει νὰ προβλέπει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀρισμένες καταστάσεις καὶ ἀπ' αὐτὴ νὰ συνάγει κανόνες γιὰ τὴν ἀγωγή καὶ τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση.

ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστημονικὴ διερεύνηση, περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τοῦ μύθου καὶ τῆς ἱστορίας του. Οἱ φιλοσοφικοὶ μύθοι ποὺ συναντᾶμε στὸν Πλάτωνα δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ ἐγκαρῶξουν στὸ νοῦ τῶν ἀμαθῶν καὶ ἀφελῶν μὲ τὴ θελκτικὴ μορφή τους μία ὑψηλὴ ἠθικὴ ἢ θρησκευτικὴ ἀλήθεια. Τὴν ἀρχὴ τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μύθους πρέπει ν' ἀναζητήσουμε στὴν ἀδυναμία τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου νὰ ἐρμηνεύσει ἐπιστημονικὰ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκπληξη, ἡ γοητεία καὶ ὁ τρόμος ποὺ προκαλοῦσαν στὴ ψυχὴ του τὰ φυσικὰ φαινόμενα τὸν ἔκαναν νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὰ ἦσαν ἔργα ὑπερφυσικῶν ὄντων. Ἐτσι δημιουργήθηκαν οἱ μύθοι γιὰ θεοὺς, ἥρωες κ.λ.π. ποὺ ἀποτελοῦν καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς ἀνθρωπότητος.

ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὸ ρ. μύω = κλείνω τὰ μάτια ἢ τὰ χεῖλη. Ἀρχικὰ χαρακτηρίζονται ὡς μυστικὲς οἱ θρησκευτικὲς ὀ-

γανώσεις, στὶς ὁποῖες γίνονται δεκτοὶ καὶ μυοῦνται μόνον οἱ ἐκλεκτοὶ· ἔπειτα ἡ προσπάθεια νὰ συλληφθεῖ τὸ ὑπεραισθητό, ὑπερβατικό, ἀπειρο ὄν καὶ ἔτσι νὰ γίνεῖ κατορθωτὴ ἡ ὁμοίωση μὲ τὸν προσωπικὸ θεὸ (unio mystica, μυστικὴ ἔνωση) μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν κόσμω τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν κατάδυση τῆς ψυχῆς στὴ θεϊκὴ τῆς ἀρχῆ. Μυστικιστικὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν σ' ὄλους τοὺς ὑψηλοὺς πολιτισμοὺς, στὴ φιλοσοφία, στὴ θρησκεία, στὰ διάφορα δόγματα καὶ στὶς μυστηριακὲς τελετὲς (στὸ μυσταγωγικὸ σύστημα Σάνκτιαμ τῶν Ἰνδῶν, στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια τῶν Ἑλλήνων, στὴν Ἰουδαϊκὴ Κάββαλα). Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρχαν μυστηριακὲς λατρεῖες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἑπτὰ σοφῶν, κύριοι ὡστόσο εἰσηγητὲς τοῦ μυστικισμοῦ εἶναι οἱ νεοπλατωνικοὶ. Ἡ ἐπιρροή τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ στὸ Χριστιανισμὸ ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε πολὲς φορὲς κινδύνεψε τοῦτος ν' ἀρνηθεῖ τὸ δικὸ του χαρακτήρα. Σημαντικὲς γιὰ τὴ φιλοσοφία ἔγιναν οἱ μυστηριακὲς λατρεῖες τῶν Ὀρφικῶν, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, τῆς Ἰσιδος, τοῦ Μίθρα. Ἐπειδὴ πολλοὶ φιλόσοφοι ἀναφέρονται στὶς διδασκαλίαι τῶν μυστηρίων. Γενικὰ ὁ μυστικισμὸς εἶναι μία ἐκδήλωση κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς νοησιαρχίας καὶ τοῦ δογματισμοῦ. Μυστικὲς ἀπόψεις ἔχουν εἰσχωρήσει στὴ σύγχρονη ἐυρωπαϊκὴ φιλοσοφία.

N

ΝΟΗΣΙΑΡΧΙΑ (intellectualismus)

Ἐπικριτικός χαρακτηρισμός γιὰ τοὺς διανοούμενους, ποὺ δίνουν τὴν προτεραιότητα στὸν τιφλὸ γιὰ ἀξίες νοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πίστη τους ὅτι ἡ νόηση εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ βούληση (intellectus voluntate superior) καὶ τὸ συναίσθημα ψυχικὴ δύναμη, ἡ πρωταρχικὴ αἰτία ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ψυχῆς. Ἡ νοησιαρχία ἀντιπροσωπεύει στὴ γνωσιολογία τὸν ὀρθολογισμό, στὴν ἠθικὴ τὸ διδακτὸ τῶν ἀρετῶν.

ΝΟΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΗΣΗΣ

Λογικὲς ἀρχὲς τῆς ἔλλογης σκέψης, ποὺ ἀνταντακλοῦν τὶς πιὸ βασικὲς προϋποθέσεις τῆς λειτουργίας τῆς διάνοιας. Ἐδραιώθηκαν στὴ νόηση κατὰ τὴ διάρκειά μακραιώνης πρακτικῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς αὐτοφανεῖς, καθολικὲς καὶ ἀπόλυτες ἀρχὲς δὲ δέχονται οὔτε χρειάζονται τὴν ἀπόδειξη. Τέτοιες εἶναι οἱ ἑξῆς τέσσερες, τὶς ὁποῖες ὁ Ἄριστοτέλης κατατάσσει στὶς πρῶτες καὶ ἀναπόδευκτες ἀλήθειες: 1) Ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴ διαδικασίᾳ τοῦ συλλογισμοῦ κάθε ἔννοια, κάθε κρίση, πρέπει νὰ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Νὰ χρησιμοποιοῦται μὲ μία μόνο καὶ τὴν ἴδια πάντοτε σημασίᾳ καὶ ν' ἀπαγορεύει στὴ νόηση νὰ ταυ-

τίζει ἔννοιες (κρίσεις) ποὺ ἔχουν διαφορετικὴ σημασίᾳ. Κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη κάθε ἀληθινὸ πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἴσο μὲ τὸν ἑαυτὸ του. "Ὅταν σκέπτομαι καὶ λέω "δέντρο", δὲν ἐννοῶ τίποτα ἄλλο παρὰ μόνον αὐτὸ τὸ δέντρο, τὸ φυτὸ ποὺ ἔχει φύλλα, κορμὸ, ρίζες. Συμβολικὰ διατυπώνεται ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ὡς ἑξῆς: Α εἶναι Α, ἢ $A = \alpha + \beta + \gamma + \delta$, δηλαδή ἡ ἔννοια Α εἶναι ἴση μὲ τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων τῆς. 2) Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀρνητικὴ ἔκφραση τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας. Τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει στὸν ἴδιο χρόνον καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες συνθήκες. Δύο κρίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἀποδίδει ἕνα γνώρισμα σὲ μία ἔννοια ἐνῶ ἡ ἄλλη τὸ ἀρνεῖται, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο ἀληθινὲς ταυτόχρονα καὶ στὶς ἴδιες σχέσεις. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ σκέπτεται κανεὶς ὅτι ἕνα πράγμα εἶναι λευκὸ καὶ μὴ λευκὸ, ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴ καὶ σύγχρονα δὲν ἔχει. Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς προτάσεις μόνον ἡ μία μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινή. 3) Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου ἢ τοῦ μέσου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ δύο ἀντιφατικὰ ἀντίθετες ἔννοιες (κρίσεις), ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο πράγμα, ὑποχρεωτικὰ ἡ μία ἀπ' αὐτὲς ἀληθεύει. Ὁ τύπος τῆς εἶναι: Α ἢ εἶναι Β ἢ δὲν

είναι Β. Ἀπὸ δύο δυνατὲς ἐκδοχὲς ὡς πρὸς τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἀληθεύει μόνον ἢ μία, ἢ ἄλλη ψεύδεται. Κάτι ἐνδιάμεσο, μία τρίτη ἐκδοχὴ ἀποκλείεται. Π.χ. Ὁ Ἄρης κατοικεῖται ἢ δὲν κατοικεῖται. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ἀπορρέει τὸ αἴτημα: Ὅταν ἀπορρίπτουμε μία ἀπὸ τὶς ἀντιφατικὰς κρίσεις, δεχόμεσθε τὴν ἄλλη. 4) Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος (ἐπαρκοῦς λόγου) σύμφωνα με τὴν ὁποία κάθε κρίση μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἀληθινή μόνον ἐὰν ἔχει ἐπαρκὴ βάση, δηλαδὴ ὅταν ἡ ἀξιολογία τῆς ἐπαληθεύεται ἀπὸ κάποια ἄλλη προηγούμενη κρίση, πού ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ ὡς ὀρθή. Ὅταν ἐξετάζουμε τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα, τότε τὰ κατανοοῦμε, ὅταν ξέρομε τὴν αἰτία τους, τὸ δεσμὸ τους με τὰ προηγούμενα. Π.χ. ὁ ἐπίγειος παρατηρητὴς πρέπει νὰ ξέρει ὅτι οἱ ἐκλείψεις τῆς σελήνης συμβαίνουν ἐπειδὴ ἡ σκιά τῆς γῆς πέφτει πάνω τῆς. Αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι ἐπαρκῆς. Κάθε ἀλόφανση πρέπει νὰ στηρίζεται σ' ἕνα ἐπαρκὴ λόγο. Γνωρίζουμε με ἀκρίβεια κάτι ὅταν γνωρίζουμε με ἀκρίβεια καὶ τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου μοιᾶζει με τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης συνδέονται ὡς αἴτιο - ἀποτέλεσμα, ὡστόσο στὴ νόηση εἶναι διαφορετικὴ ἢ σχέση γνωστικοῦ λόγου καὶ ἀκολουθίας. Τὸ αἴτιο παράγει τὸ ἀποτέλεσμα, ἐνῶ ὁ γνωστικὸς λόγος συμπληρώ-

νει τὴν ἀκολουθία, ἐγγυᾶται τὴν ἀλήθειά τῆς.

ΝΟΜΟΤΕΛΕΙΑ

Ἡ ἀναγκαῖα ἀντικειμενικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ ἢ κοινωνικὰ φαινόμενα, ἀνάμεσα στὴν αἰτία καὶ στὸ ἀποτέλεσμα.

ΝΟΥΣ

Συνώνυμο με τὴ νόηση, τὴ διάνοια, τὸ λόγο, τὴ φρόνηση, τὸ πνεῦμα. Σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἐνόραση, ὁ νοῦς προσδιορίζει ἕνα σύνολο λογικῶν ἐνεργειῶν, δηλώνει τὴν ἱκανότητα τῆς ἀνώτερης ἀνθρώπινης γνώσης νὰ συλλαμβάνει πνευματικὰ τὴν οὐσία τῆς πραγματικότητος καὶ τὶς συναρτήσεις τῆς με τὴ συνειδητὴ συσχέτιση τῶν διαφορῶν παραστάσεων ὡς τμημάτων μιᾶς γενικότερης ἰδέας, ἢ ὁποία τὶς συνδέει σὲ ἐνιαῖο σύνολο. Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὁ νοῦς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἡ πρωταρχικὴ δύναμη πού δημιούργησε τὴν τάξη τοῦ κόσμου. Στὸν Ἀριστοτέλη νοῦς εἶναι τὸ ἀθάνατο καὶ ἀνώλεθρο στοιχεῖο τῆς θνητῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπ' ἔξω ("θύραθεν"), ἀπὸ μία ἀνώτερη δύναμη, τὸ θεό.

ΝΤΕΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *deus*, θεός. Ἡ θεωρία πού διδάσκει ὅτι ὑπάρχει ἕνας θεὸς ὡς πρωταρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, ὡστόσο μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν ἐπεμβαίνει στὴ λειτουργία του οὔτε ὡς θαῦμα οὔτε με ἄποστολὴ τοῦ γιου του στὴ γῆ.

ΟΛΟΚΡΑΤΙΑ (universalismus)

Κοινωνιολογική διδασκαλία, πού υποστηρίζει ότι το υπερατομικό σύνολο έχει την προτεραιότητα απέναντι στο μεμονωμένο, το ατομικό. 'Ως ολοκρατία χαρακτηρίζεται και η ηθική διδασκαλία, πού θεωρεί ως υποκείμενο των ηθικών ενεργειών όχι το άτομο, αλλά την ομάδα (έθνος, πολιτεία, ανθρωπότητα). 'Υπέρομαχοι αυτής της θεωρίας, πού τη διατυπώνει ο καθένας διαφορετικά στο φιλοσοφικό του σύστημα, είναι: Βάκων, Λόκ, Έγκελος, Βοϋντ κ.ά.

ΟΛΟΤΗΤΑΣ ΕΝΝΟΙΑ

'Η ψυχολογική διδασκαλία κατά την οποία ο ζωντανός οργανισμός δεν αποτελείται από μέρη, πού είναι όπως τα μέρη της άψυχης φύσης το ένα δίπλα στο άλλο, άλλ' ότι είναι ένα σύνολο πού διέπεται από μία οργανική αρχή, ή οποία συνδέει οργανικά ως ιδέα τα μέρη και οδηγεί στη συντέλεση της μορφής του όλου. Με τη θεώρηση της πρωταρχικής δομής και συνάρτησης των πραγμάτων είναι δυνατό να ερμηνευτούν οι ιδιότητες των μεμονωμένων μερών ως γενική επένεργεια ενός πράγματος· γιατί το μεμονωμένο, το "μέρος", μπορούμε να το καταλάβουμε μόνον από το όλο. το όλο ωστόσο είναι, όπως ήδη δίδαξε ο 'Αριστοτέλης, περισσότερο από το σύνολο των

μερών του. Το όλο δεν είναι σύνθεση μερών· σ' αυτό διακρίνουμε μόνο μέρη, σε καθένα από τα όποια βρίσκεται και επενεργεί το όλο (οργανισμός). 'Ιδιαίτερα η νεώτερη ψυχολογία επιχειρεί να εξηγήσει τα μεμονωμένα ψυχικά γεγονότα ως μέρη ενός ζωντανού συνολικού γεγονότος, πού αναλύεται και διαρθρώνεται εκ των υστέρων. Στη σύγχρονη βιολογία χρησιμοποιείται ο όρος "σύνολο του οργανισμού" με την έννοια ότι όλα τα γεγονότα κατευθύνονται σ' έναν ορισμένο σκοπό (έντελέχεια, τελεολογία).

ΟΝΟΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (nominalismus)

'Η βασική μεσαιωνική φιλοσοφική κατεύθυνση, σύμφωνα με την οποία οι γενικές έννοιες της νόησης (universalia) είναι υποκειμενικά πλάσματα της συνείδησης. άπλά γλωσσικά ονόματα (nomina), πού χρησιμεύουν ως σημεία για τα πράγματα και τις ιδιότητές τους. Πραγματικά είναι τα συγκεκριμένα μεμονωμένα πράγματα, ενώ οι γενικές έννοιες δε δηλώνουν κάτι αντικειμενικά πραγματικό. Είναι κενές λέξεις για μία "κίνηση άέρα πού παράγεται με τη γλώσσα". 'Η γενική έννοια "άνθρωπος" δεν υπάρχει. 'Ο άνθρωπος δεν είναι παρά όνομα, πού δηλώνει κάθε μεμονωμένο άνθρωπο, τις κοινές σ' όλους

τούς ανθρώπους ιδιότητες. Ἡ ονοματοκρατία με τὴ σύνδεση τῆς γνώσης με τὴν ἐμπειρία εἶναι ἡ πρώτη ἔκφραση ὕλισμου στὸ μεσαίωνα, ποὺ προώθησε τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Κύριος ἰδρυτὴς τῆς ονοματοκρατίας εἶναι ὁ Ροσκελλίνος. Μεταφυσικὰ – θρησκευτικὰ θεμελίωσε τὴν ονοματοκρατία ὁ Γουλιέλμος Ὁκκαμ. Στους νεώτερους χρόνους ἡ ονοματοκρατία μεταβλήθηκε σὲ αἰσθησιοκρατία καὶ ἐμπειριοκρατία.

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Ἡ θεωρία γιὰ τὸ ὄν, ἡ θεώρηση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει καθαυτὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο, ὡς ἐκ τῶν προτέρων πρῶτο, εἶναι αἷτιο κάθε ὄντος καὶ κάθε νόησης. Πρῶτος ὁ Παρμενίδης ὑποστήριξε τὴν ἐνότητα τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀγέννητο, ἀνώλεθρο, μονογενές, ἀπειρο καὶ ἀδιαιρέτο. Τὸ ὄν ὡς ὄν εἶναι, ἐφόσον ἔχει μίαν γενικὴ φύση ποὺ παρουσιάζεται σ' ὅλα τὰ ὄντα, τὸ σπουδαῖο θέμα ποὺ πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης στὴν "πρῶτη φιλοσοφία" του, ἡ ὁποία ἀργότερα ὀνομάστηκε μεταφυσική. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεώρηση τοῦ ὄντος εἶναι συνδεδεμένη με τὴ θεώρηση τοῦ ὑψίστου ὄντος, αὐτοῦ ποὺ ὁ Πλάτων χαρακτήρισε ὡς "ὄντως ὄν". Στὴ μεταφυσική του ὁ Ἀριστοτέλης ἐρευνᾷ τις τέσσερες πρῶτες αἰτίες τῆς γένεσης καὶ μεταβολῆς τῶν ὄντων, ποὺ εἶναι κοινές σὲ κάθε ὄν. Τὴν πρώτη ἀπ' αὐτῆς, τὴ μορφή ἢ τὸ εἶδος, βάζει στὴ θέση

τῆς πλατωνικῆς ἰδέας καὶ καταπολεμᾷ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἰδέα – οὐσία ὑπάρχει καθαυτὴ (τὸ ὄντως ὄν), χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μεμονωμένα πράγματα, ποὺ εἶναι δημιουργήματά της καὶ γίνονται ἀντιληπτὰ με τὶς αἰσθήσεις. Θὰ ἦταν, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, σὰν νὰ λέγαμε ὅτι ἡ σάρκα καὶ τὰ ὀστά, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἄτομο, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἢ ὅτι τὰ τοῦθλα, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σπίτι εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ὁ κόσμος δὲν χωρίζεται σὲ αἰσθητὸ καὶ πνευματικὸ, ἀλλὰ εἶναι μίαν ἐνότητα μορφῆς καὶ ὕλης. Ἡ ὕλη ἐνοικεῖ στὸ εἶδος. Ἡ ἰδέα ὡς "ἐν παρὰ τὰ πολλὰ" δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὄντολογία, ποὺ ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ διὰ τοῦ Βόλφ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς γενικῆς φιλοσοφικῆς ὀρολογίας, εἶναι κατὰ τὸν Κάντιο ἓνα σύστημα λογικῶν ἐνοειῶν καὶ βασικῶν ἀρχῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα καὶ ὡς ὑπερβατικὴ φιλοσοφία δίνει τοὺς ὄρους καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα ὄλων τῶν γνώσεων ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ νέα ὄντολογία ἀποδίδει στὸ πνεῦμα πραγματικὴ ὑπαρξὴ καὶ ζητᾷ νὰ συσχετίσει τὸ αὐτόνομο εἶναι τοῦ πνεύματος καὶ τὴ δραστηριότητά του με τὸ αὐτόνομο εἶναι τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

ΟΝΤΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Θεολογικὴ – φιλοσοφικὴ κίνηση, ποὺ ἦταν πολὺ διαδεδομένη στοὺς καθολικοὺς κύκλους τοῦ 19 αἰ. Ὁ ὄντολογισμὸς συνδυάζει Πλατωνικῆς, Καντιανῆς καὶ Ἑγελιανῆς ἰδέες καὶ ἔχει σὰν ὑπέρτατο ἀξίωμα ὅτι

ὁ θεὸς εἶναι τὸ "πρῶτο ὄντολογικὸ" (primum ontologicum) καὶ συνάμα τὸ πρῶτο λογικόν. Ὁ θεὸς ἀναγνωρίζεται μὲ τὴν ἑνοραματικὴν ἰδέαν τοῦ νοῦ, ὡς ἡ πρωταρχικὴ εἰκόνα δλων τῶν ἰδεῶν καὶ ἀπ' αὐτόν, ὡς τὸ φυσικὸν φῶς τοῦ νοῦ, πρέπει νὰ ξεκινάει κάθε γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὄντων. Ὁ ὄντολογισμὸς ἦταν διαδεδομένος στὴν καθολικὴ σκέψη τοῦ 19 αἰ.

ΟΠΠΟΡΤΟΥΝΙΣΜΟΣ (καιροσκοπισμὸς)

Οἱ φιλοσοφικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς ἰδέες τῶν ὀππορτουμιστῶν εἶναι: ἡ ἔλλειψη ἀρχῶν, ἡ προθυμία προσαρμογῆς σὲ κάθε κατάσταση κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μπορεῖ ν' ἀνταποκρίνεται κανεὶς στὶς ἀπαιτήσεις τῆς μὲ τὴν ἐλάχιστην κατανάλωσιν ἐνέργειας. Ὁ ὀππορτουμιστὴς ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τὰ κάθε φορὰ τελεσμένα γεγονότα καὶ τυχοδιωκτικὲς ἀπόψεις. Ὁ ἀριστερὸς ὀππορτουμιστὴς ἀποκρούει τὰ ἐπαναστατικὰ μέσα στοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες καὶ παίρνει ἀντιμαρξιστικὴν στάσιν στὰ ἐπαναστατικὰ κόμματα.

ΟΡΓΑΝΟΚΡΑΤΙΑ (instrumentalism)

Ἡ θεωρία ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ Ντιούϊ πάνω στὴν φιλοσοφικὴ βάση τοῦ πραγματισμοῦ. Κατὰ τὴν ὀργανοκρατία ἐμφυῖα καὶ λογικὴ, ὅλες οἱ ἐπιστημονικὲς θεωρίαι εἶναι μέσα ("ὄργανα", "κλειδιά εὐκολίας", "ὀδηγοὶ δράσης") προσαρμογῆς σὲ ἐναλλασσόμενες συνθήκες, ἡ ἀλήθεια

"χρήσιμη ὑπόθεσις" καὶ ἡ ἠθικότητά μέσο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, ὁ κόσμος ἓνα χάος ποὺ ταξινομεῖται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἡ ὀργανοκρατία δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ὕλη ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, οὔτε τοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας, τὴν αἰτιατὴν σχέση τῶν φαινομένων.

ΟΡΘΟΛΟΙΠΣΜΟΣ (rationalismus)

Σὲ γενικὴ ἔννοια, τὸ σύνολο τῶν φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο δέχονται ὡς μοναδικὴν οὐσίαν τῆς πραγματικότητος, πηγὴ καὶ κριτήριον τῆς γνώσεως, τὴν λογικὴν σκέψιν ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ, τὴν ἀντιληπτικὴν ἰκανότητα τῆς αἰσθήσεως (sensatio) διαμέσου τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ratio). Ἡ ὀρθολογιστικὴ θεωρία ἐκφράζεται τυπικὰ στὸν ὀρισμὸν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα "ζῶον λόγον ἔχον". Σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἡ λογικὴ σκέψιν ἀποτελεῖ τὴν κυρίως λογικὴν, ἡ σαφήνεια καὶ ἡ ἐνάργεια τῶν παραστάσεων τὸ κριτήριον τῆς ἀλήθειας. Τὰ λογικὰ ἀξιώματα τῆς γνώσεως καὶ οἱ κατηγορίαι, οἱ ἔννοιαι, οἱ κρίσεις καὶ οἱ συλλογισμοὶ δὲν κατάγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν, ἀλλὰ ὑπάρχουν σὲ μᾶς ἐκ τῶν προτέρων (a priori). Εἶναι ἀναμφισβήτητες μεταφυσικὲς ἀρχαί. αἰώνιαι ἐμφυτεῖς ἰδέαι (μπρὸς ἀπὸ κάθε ἐμπειρίαν). Ὅχι μόνον δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν, ἀλλὰ, ἀντίθετα,

δεσπόζουν στην έμπειρία και τακτοποιούν τὰ πολλαπλά δεδομένα της. Κατὰ τὸν Σπινόζα οἱ έμπειρικὲς γνώσεις εἶναι ἀβέβαιες, ἀναπόδεικτες καὶ συγκεχυμένες, ἐνῶ ἡ λογικὴ μᾶς δίνει ἀναγκαῖες καὶ ἀuthεντικὲς γνώσεις. Ὁ ὀρθολογισμὸς μπορεῖ ὥστόσο νὰ κατανοηθεῖ καὶ μ' ἓνα ἄλλο πνεῦμα, ὡς μία θεωρία ποῦ ἔχει ἀκλόνητη ἐμπιστοσύνη στὴ λογικὴ καὶ ποῦ πιστεύει στὴν πλούσια δύναμη τῆς φυσικῆς γνώσης. Ἀποκρούει κάθε ἀνάμιξη αἰσθήματος, παραδόσης ἢ μῖας ἀποκάλυψης στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης. Ὁ ὀρθολογισμὸς μ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πνεῦμα εἶναι κύριο χαρακτηριστικὸ κάθε διαφωτισμοῦ. Εἶναι ἀντίθετος πρὸς ὄλες τὶς μορφὲς τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, μυστικισμοῦ, ἀποκρυφισμοῦ, παραδοσιοκρατίας καὶ γενικὰ σὸ σύστημά του δὲν ὑπάρχει χωρὸς γιὰ τὴ μεταφυσικὴ. Ὁ ἄνθρωπος ρυθμίζει τὴ ζωὴ του σ' ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις της μὲ τέτοια κριτήρια, ποῦ τὸ ἀπόλυτο κύρος τους τὸ ἔχει ὁ ἴδιος ἀποκτήσει μὲ τὸ δικό του στοχασμὸ. Στὴν ἐποχὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ γεννήθηκε ἡ νέα ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ὁ κύριος ὀρθολογισμὸς, ὁ ὑποκειμενικός, συστηματοποιήθηκε σὸ 17 καὶ 18 αἰ. ἀπὸ τοὺς: Καρτέσιο, Σπινόζα, Λαίμπνιτς, Βόλφ, Πασκάλ. Ὁ Καρτέσιος θεμελίωσε τὸν ὀρθολογισμὸ μὲ τὴ βαρυσήμαντη πρόταση "σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω" (cogito, ergo sum), μὲ τὴν εἰσαγωγή ὡς κριτηρίων τῆς ἀλήθειας τὶς ἑναρ-

γεις παραστάσεις καὶ μὲ τὸν ψυχολογικὸ παραλληλισμὸ.

ΟΡΙΣΜΟΣ

Ἡ διευκρίνιση μῖας ἔννοιας μὲ τὴν ἀκριθεῖ καὶ τέλεια ἀπόδοση σ' αὐτὴ τὸν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων της. Δηλαδή μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν γνωρισμάτων της. Μία ἔννοια εἶναι λογικὴ ἔννοια μόνον ὅταν μπορεῖ νὰ ὀρίζεται. Ἡ συνάρτησή της μὲ ἄλλες ἔννοιες εἶναι ἡ σπουδαιότερη ἰδιότητα ποῦ τὴν κάνει λογικὴ ἔννοια. Κάθε λογικὴ ἔννοια ἀνήκει σ' ἓνα ἐννοιολογικὸ σύστημα καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἀποκτᾶ τὴ λογικὴ σημασία της. Ἀπὸ τὶς ἔννοιες μποροῦν νὰ ὀρίζονται μόνον αὐτὲς ποῦ ἔχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα γνωρίσματα. Ἐνας πλήρης ὀρισμὸς εἶναι δύσκολος ὅταν ἡ ὀριστέα ἔννοια εἶναι μία ἐμπειρικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἔννοια. Ὁ ὀρισμὸς τῶν ἐμπειρικῶν ἔννοιῶν εἶναι δύσκολος, ἐπειδὴ ἡ γνώση ἐκείνων τῶν γεγονότων ἢ ἀντικειμένων, ποῦ εἶναι φορεῖς τῆς ὀριστέας ἔννοιας, εἶναι ἀτελής ἢ ἐλλιπής. Οἱ ὀρισμοὶ χωρίζονται: 1) σὲ ἀ ν α λ υ τ ι κ ο ῦ ς, ὅταν παραθέτουμε μὲ ἀναλυτικὸ τρόπο στὴν ὀριστέα ἔννοια τὰ οὐσιωδῆ γνωρίσματά της, ὅταν δηλ. ὁ ὀρισμὸς δεῖχνει τὴν οὐσία της μὲ ἀνάλυση τοῦ δάθους της. 2) σὲ σ υ ν θ ε τ ι κ ο ῦ ς, ὅταν ἀπὸ ἀπλῆς ἔννοιες ἀπαρτιζουμε μία συνθετότερη. Ὁ ν ο μ α τ ι κ ὸ ς λέγεται ὁ ὀρισμὸς ποῦ ἐξηγεῖ τὴ σημασία μῖας ἔκφρασης μὲ ἰσοδύνα-

μες κοινόχρηστες λέξεις – έννοιες χωρίς ν' άποσαφηνίζεται τὸ πραγματικὸ περιεχόμενό της. Οἱ σπουδαιότεροι κανόνες τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι: α) ν' ἀναφέρεται σ' ὄλο τὸ πλάτος τῆς ὀριζόμενης ἔννοιας (νὰ μὴν εἶναι οὔτε εὐρύτερος οὔτε στενότερος), β) νὰ εἶναι θετικὸς (νὰ λέει τι εἶναι τὸ ἀντικείμενο, ὄχι τι δὲν εἶναι), γ) τὸ ὀρίζον νὰ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὀριζόμενο (νὰ μὴ ὀρίζεται τὸ ἴδιο διὰ τοῦ ἴδιου, *idem per idem*), δ) νὰ μὴ ὀρίζει μὲ ἀσαφεῖς, συμβολικὲς ἢ διαφορούμενες ἔννοιες.

ΟΡΜΗ

Ἡ χαρακτηριστικὴ στῆ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ζῶων σωματικὴ – ψυχικὴ τάση (π.χ. ἡ ὄρμη πρὸς διατήρηση τοῦ ἀτόμου, ἡ ὄρμη πρὸς διατήρηση τοῦ εἶδους, ἡ ὄρμη πρὸς κίνηση), ποῦ δὲν εἶναι οὔτε ἀπλῆ ἀνακλαστικὴ οὔτε συνειδητῆ βουλευτικὴ ἐνέργεια, ἀλλὰ πιδ πολὺ ἀποβλέπει στὴν ἄμεση ἱκανοποίηση ζωτικῶν ἀναγκῶν. Ἡ ὄρμη καθοδηγεῖται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο, ὥστόσο στὸν ἀνθρώπο κατευθύνεται ἀπὸ τὴ βούληση-ἢ ἱκανοποίηση τῶν ὀρμῶν συνδέεται πάντοτε μὲ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν ἀψιθυμία, ἰδιαίτερα μὲ τὴν εὐχαρίστηση ἢ δυσαρέσκεια. Ὁ Σέλερ καὶ ὁ Κλάγκες θεωροῦν τὶς ὀρμὲς ὡς ἀντίθετες πρὸς τὸ πνεῦμα, οἱ ψυχαναλυτικὲς σχολῆς (Φρόυντ, Γιούγκ, Ἄντλερ) ὡς τὸ μοναδικὸ θεμέλιο πάνω στὸ ὄποιο οἰκοδομεῖται ἡ πνευματικὴ ζωὴ. Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀρμῶν στὴν ψυχολογία, ἢ διαίρεσή τους καὶ ἡ ἀναγωγή τους σὲ ὀρισμένους θεμελι-

ώδεις ὀρμὲς (σεξουαλικὲς ὀρμὲς, ὀρμὲς αὐτοσυντήρησης κ.ἄ) γίνεται κατὰ πολὺ διαφορετικοὺς τρόπους.

ΟΡΟΚΡΑΤΙΑ (conditionalismus)

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη ἢ ὀποία ἀντικαθιστᾷ τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας μὲ τὴν ἔννοια τοῦ συνόλου ὄρων. Μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ἕνα φαινόμενο ὄταν καθορίσουμε ἀκριβῶς τὸ σύνολο τῶν ὄρων ἀπὸ τοὺς ὀποίους ἐξαρτᾶται.

ΟΥΣΙΑ

Φιλοσοφικᾶ, τὸ σταθερὸ ὑποστηρίγμα ("ὑποκείμενον") τῶν μεταβλητῶν ἰδιοτήτων τῶν πραγμάτων. τῶν φαινομένων* αὐτὸ ποῦ ὑπάρχει καθαυτὸ, ὄχι δι' ἐνὸς ἄλλου ἢ σ' ἕνα ἄλλο. Ὡς ἡ βάση κάθε ὄντος, ποῦ ἀποκτᾶμε μὲ ἀφαίρεση, ἡ οὐσία παίζει μεγάλο ρόλο στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, κυρίως στὸν Ἄριστοτέλη καὶ ἔπειτα στοὺς σχολαστικούς, στὸν Καρτέσιο καὶ στὸν Σπινόζα. Ὁ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει οὐσία πρώτη τὸ ἄτομο ("ἔστι δ' οὐσία τὸ ὑποκείμενον"). Ὁ Καρτέσιος ἀναγνώρισε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη οὐσία (θεὸς), ἀκόμη δύο ἄλλες ἀνεξάρτητες τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη οὐσίες, δημιουργημένους ἀπὸ τὸ θεό: τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ὁ Σπινόζα δέχεται μόνον μίαν ἀπειρη οὐσία (τὸ θεό), ὁ Χόμπς, Λόκ, ὁ Κοντιγιὰκ δὲν παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει μίαν ἐνότητα ἰδιοτήτων μέσα στὰ πράγματα. Ὁ ἀγνωστικισμὸς (Χιόμ, Κάντιος, κ.ἄ) πιστεύει πῶς μόνον τὶς ἰδιότητες τῶν πραγμάτων μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε, ὄχι τὴν οὐσία τους. Στὶς "ἀναλογίαις τῆς ἐπιστήμης" ἀνήκει κατὰ

τὸν Κάντιο ἡ πρόταση: "σὲ κάθε μεταβολὴ τῶν φαινομένων παραμένει ἡ οὐσία καὶ ἡ ποσότης τῆς ἰδίας· οὔτε μεγαλώνει στὴ φύση οὔτε μι-

κραίνει". Γιὰ τὶς μοντέρνες φυσικὲς ἐπιστῆμες ἡ οὐσία εἶναι ἕνας τυπικὸς ὅρος μὲ τὴ σημασία: φορέας τῶν φαινομένων.

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ

Στὸν Ἡράκλειτο ἡ συνεχῆς ἀνανέωση ὄλων τῶν ὄντων μὲ τὸ πρωταρχικὸ πῦρ· στοὺς Πυθαγόρειους καὶ στοὺς Στωϊκοὺς ἡ αἰώνια περιοδικὴ ἐπιστροφή ὄλων τῶν πραγμάτων· ἀκόμη καὶ τῆς ψυχῆς ("ἡ λογικὴ ψυχὴ εἰς τὴν ἀπειρίαν τοῦ αἰῶνος ἐκτείνεται, καὶ τὴν περιοδικὴν παλιγγενεσίαν τῶν ὄλων περιλαμβάνει")· στὸ χριστιανισμὸ ἡ ἀναγέννησις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ βάπτισμα· στὸ Δαρβίνο ἡ ἐπανάληψις ἱστορικοφυλετικῶν καταστάσεων κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σπέρματος.

ΠΑΝΕΝΘΕΙΣΜΟΣ

Πάν ἐν θεῷ, ἓνα κράμα θεϊσμοῦ καὶ πανθεϊσμοῦ. Κατὰ τὸν πανενθεϊσμὸ τὸ σύμπαν στηρίζεται στὸ θεό, ὁ κόσμος εἶναι ἓνας τρόπος παρουσίας τοῦ θεοῦ. Ὅλαδοί του εἶναι: Πλωτίνος, Σλαϊερμάχερ, Μάλεμπρανς, Κράουσε κ.ά.

ΠΑΝΘΕΙΣΜΟΣ

(Πάν θεός), φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις ποὺ δέχεται ὅτι τὸ σύμπαν, ἡ φύσις εἶναι θεός (θρησκευτικὸς νατουραλισμός). Ἔτσι μὲ τὴν παραδοχὴ μιᾶς θείας οὐσίας ὁ πανθεϊσμός ἀρνείται τὴν ὑπερβατικὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ (καὶ τὴν προσωπικότητά του) καὶ τὴν ἀύθυπαρξίαν τῶν ὄντων. Ὁ θεομονιστικὸς πανθεϊσμός ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεός εἶναι πραγ-

ματικὸς καὶ ὁ κόσμος τρόπος ἐκδήλωσης τῆς θείας οὐσίας, καμία καθαρὴ οὐσία. Ὁ φυσιομονιστικὸς πανθεϊσμός (Χόλμπαχ, Ντιντερό, Χαϊκελ, Ὅστβαλντ, Ταϊν) ἀρνείται γενικὰ τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς ὑπερατομικοῦ ὄντος· μόνον ἡ φύσις ὑπάρχει, ποὺ τὴν ὀνομάζει θεός. Κατὰ τὸν Σπινόζα δημιουργὸς τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύσις, μία οὐσία ποὺ ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ νοεῖται δι' ἑαυτῆς, ταυτόσημη μὲ τὸ θεό ("αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ τῆς"). Αἰώνια καὶ ἀπειρη κλείνει μέσα τῆς τῆ δικῆς τῆς ὑπαρξίνης καὶ τὴν ὑπαρξιν ὄλων τῶν πραγμάτων (φύσις δημιουργός, φύσις δημιουργημένη).

ΠΑΝΛΟΓΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὸ δόγμα, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ λόγος (ἰδέα, πνεῦμα) εἶναι τὸ μόνον πραγματικὸ πρῶτο αἶτιο τοῦ κόσμου, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πραγματοποίησις τοῦ λόγου. Ἐπίσης ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ λογικὴ φύσιν τοῦ σύμπαντος. Ὡς πανλογισμός χαρακτηρίστηκε καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐγγέλου.

ΠΑΝΨΥΧΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία κατὰ τὴν ὁποία ὄλα τὰ πράγματα ἔχουν ψυχὴ, ζωὴ καὶ συνείδησις· ἐπίσης ὁ κόσμος ὡς ὄλον. Ὁ πανψυχισμός δέχεται ἐπίσης μιᾶ ἀπλή, ἀπρόσωπη — ὑπερπροσωπικὴ κοσμικὴ ψυχικὴ οὐσία.

που προκαλεί τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Ἐκπρόσωπος τοῦ φιλοσοφικοῦ πανψυχισμοῦ εἶναι μεταξύ πολλῶν ἄλλων ὁ Πλωτῖνος, οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης, κυρίως ὁμῶς ὁ Σπινόζα, ὁ Σέλλινγκ, ὁ Φίχνερ καὶ ὁ Οὐάιτχεντ.

ΠΑΡΑΔΟΞΟ

Στὴ φιλοσοφία κάθε πρόταση ποὺ φαίνεται ἀποσιγή, ἀντίθετη στὴν κοινὴ λογικὴ ἢ στὶς συνηθισμένες ἀντιλήψεις. Στὴν ὑπαρξιστικὴ θεολογία τοῦ Κίργκεγκερ τοῦ παράδοξο χρησιμεύει ὡς σημεῖο ἀφετηρίας γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς πίστεως, ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴ λογικὴ. Ἡ πρόταση "πιστεύω", ἐπειδὴ εἶναι ἀντίθετο στὴ λογικὴ" (credo, quia absurdum est) ἀποδίδεται στὸν Τερτυλιανὸ καὶ στὸν Αὐγουστῖνο.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΟΚΡΑΤΙΑ (traditionalismus)

Φιλοσοφικὴ-θεολογικὴ διδασκαλία ποὺ δέχεται ὅτι οἱ πρῶτες πνευματικὲς γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἐπίκτητες, ἀλλ' ὅτι παραδόθηκαν στοὺς πρῶτους ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ θεὸ "ἐξ ἀποκαλύψεως" καὶ μεταδίδονται κληρονομικὰ ἀπὸ τὴ μία γενιὰ στὴν ἄλλη. Φιλοσοφικὰ ἡ παραδοσιαρχία ὑποστηρίζει, ἀντίθετα πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ὀλισμοῦ τοῦ 19 αἰ. γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ ἀλήθεια παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὶς κληρονομικὲς ἠθικὲς, πολιτικὲς, μεταφυσικὲς δεσμευτικὲς ἀρχὲς τῆς παράδοσης καὶ ἰδιαίτερα διαμέσου τῆς ἐκκλησιαστικῆς

παράδοσης. Ὁ Λαμμεναὶ θεμελίωσε τὴν παραδοσιαρχία στὴ γενικὴ ἀνθρώπινη λογικὴ, ποὺ ἀποκαλύπτεται στὴ συμφωνία τῶν λαῶν. Κοινωνιολογικὰ ἡ παραδοσιαρχία εἶναι ἡ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλομε νὰ διατηροῦμε τὶς δεδομένες πολιτικοκοινωνικὲς καταστάσεις, γιὰτὶ αὐτὲς ἔχουν δοκιμαστεῖ στὴν πράξη ὡς ἀληθινές. Ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας τῆς παραδοσιαρχίας εἶναι ὁ Ντὲ Μπινάλ. Ἡ ἐκκλησία τὴν καταδίκασε.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία μερικῶν φιλοσόφων (Σπινόζα, Λάιμπνιτς, Σέλλινγκ, Σοπενχάουερ, Φέχνερ) γιὰ τὴ σχέση σώματος καὶ πνεύματος. Ἀντίθετα πρὸς τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν αἰτιώδη ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς, ὁ ψυχοφυσικὸς παραλληλισμὸς δέχεται ὅτι τὰ ψυχικὰ καὶ φυσικὰ φαινόμενα βαδίζουν παράλληλα, ἐπειδὴ εἶναι ἐκφράσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Σὲ κάθε ψυχολογικὸ γεγονός τοῦ ὀργανισμοῦ ἀνταποκρίνεται ἓνα ἀντίστοιχο φυσικὸ καὶ ἀντίστροφα. Τὴν ἐννοια τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ διευκρίνησε πρῶτος ὁ Σπινόζα μὲ τὴ γνωστὴ πρόταση "ἡ τάξη καὶ ἡ σύνδεση τῶν ἐννοιῶν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν τάξη καὶ τὴν σύνδεση τῶν πραγμάτων".

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

Θεμελιώδης τρόπος ἀνθρώπινης ψυχικῆς ἐνέργειας μὲ τὸν ὁποῖο γνωστὰ σὲ μᾶς ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις ἀντικείμενα "παρίστανται", δηλαδὴ γεννιοῦνται μέσα στὴ συνεί-

δησή μας εικόνες ὁμοιες μ' ἐκεῖνες πού σχηματίστηκαν ἄλλοτε μὲ ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς (ἀναμνηστικές εἰκόνες ἐντυπώσεων). Ἡ παράσταση δὲν ἀντανακλά ὅπως ἡ ἀντίληψη ἄμεσα τὰ ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα, ἀλλὰ πιὸ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα.

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφία καὶ θεολογία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, πού ἦσαν οἱ πνευματικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ ἡγέτες τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τὸν 7 αἰ. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες καὶ οἱ ἀπολογητές, οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς νέας θρησκείας καὶ πολέμιοι τῆς ἀρχαίας ἔθνικης φιλοσοφίας. Ὡς πατρολογία χαρακτηρίζονται τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ ἐπιδίωξαν νὰ συμβιβάσουν τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Στους πρώτους π.Χ. καὶ μ.Χ. αἰῶνες ἰδρύθηκε ἡ Ἀλεξανδρινὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία περιλάμβανε νεοπλατωνικά, ἑβραϊκά καὶ χριστιανικά στοιχεῖα. Κύριοι ἀντιπρόσωποι ἦσαν: Φίλων, Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ Ὁριγένης. Σ' αὐτὴ τὴ σχολῆ ἔγινε ἀπόπειρα νὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἑλληνικῶν ἐνοιῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν ἓνα θεολογικὸ σύστημα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἀντικατάστατο τῆς μεταγενέστερης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τοῦτο καταδικάστηκε ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τέταρτου αἰῶνα ἀρχίζει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ΠΕΠΕΡΑΣΜΕΝΟ

Τὸ ἀντίθετο τοῦ ἀπειρου, αὐτὸ πού ἔχει ἓνα ὄριο (πέρας) σχετικὰ μὲ τὸ χῶρο, μέγεθος, ἀριθμὸ, ποσὸν ἢ δύναμη. Τὸ πεπερασμένο καὶ ἡ δύναμη εἶναι τὸ θεμελιῶδες γνώρισμα ὄλων τῶν ὄντων πού δὲν εἶναι αὐθυπόστατα.

ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΙΑ (probalismus)

Εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γνώση εἶναι μόνον πιθανή, ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ γνωστή. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συναντοῦμε αὐτὴ τὴ θεωρία στὴ νέα Ἀκαδημία, στους νέους χρόνους τὴν ἀνανέωσε ὁ Γάλλος μαθηματικὸς Κουρνῶ. Ὁμοια μὲ τὴ φιλοσοφικὴ εἶναι καὶ ἡ γνωσιολογικὴ πιθανολογία τοῦ Γάλλου χημικοῦ Μπερτελό, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πιθανότητα ἐπικρατεῖ ὄχι μόνον στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ στὴ φυσικὴ καὶ στίς ἐπιστήμες τοῦ πνεύματος.

ΠΛΑΣΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (fictionalismus)

Εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι ὅλες οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς γνώσεις, οἱ ἀλήθειες, οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ κανόνες δικαίου κ.λ.π. εἶναι συνειδησιακὰ πλάσματα πού ἐξυπηρετοῦν τὴ βιολογικὴ αὐτοσυντήρηση. Δὲν εἶναι ἀλήθειες, ἀλλὰ "ὡς νὰ εἶναι ἀλήθειες"; πού μᾶς χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης στὴ σκέψη, πού καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐξυπηρετεῖ χρησιμοθηρικοὺς σκοποὺς. Τὴ γνωσιολογικὴ ἔννοια τῆς πλασματοκρατίας δημιούργησε ὁ Νίτσε καὶ τὴν

ανάπτυξε ὁ Φαίχινγκερ στὸ ἔργο του "Φιλοσοφία τοῦ ὡς ἔάν".

ΠΝΕΥΜΑ

(Ἀπὸ τὸ ρ. πνέω). Στὴν ἀρχαία φιλοσοφία, φύσημα τοῦ ἀέρα. πνοή. ἀναπνοή. ὡς φορέας τῆς ζωῆς. ἔπειτα ψυχῆ. ὡς μία οὐσία ποῦ μπορεῖ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἢ γιὰ πάντα ν' ἀφήσει γιὰ πάντα τὸ σῶμα. Στὴ Χριστιανικὴ θεολογία τὸ "πνεῦμα ἅγιον". Στὴ σύγχρονη φιλοσοφία μὲ τὸ πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀνθρώπος τὴν πραγματικότητα. τὸ εἶναι. Τὸ πνεῦμα. ἐφόσον ἔπειτα ἀπὸ λογικὴ κατανόηση τῆς πραγματικότητας συσχετίζει κριτικὰ τὰ πράγματα καὶ τὸν ἑαυτὸ του πρὸς τὸ σύνολο. λέγεται διάνοια. λόγος. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴ φύση. ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι τὸ ὑποκείμενο ("εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος"). ἐνῶ ἡ φύση τὸ ἀντικείμενο ("δὲν εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος"). Αὐτὴ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ πράγματα ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐλευθερία τοῦ προσώπου του. Ἐφόσον τὸ πνεῦμα ἀναπτύσσει στὴν κατανόηση καὶ στὴ λογικὴ συσχέτιση τῶν πραγμάτων δική του δραστηριότητα καὶ ἀκολουθεῖ δικούς του δρόμους. λέγεται βούληση. Τὸ πνεῦμα ἀνήκει στὸν ἄνθρωπο. ὡστόσο εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Μόνο διὰ τοῦ πνεύματος ὑπάρχει μία ἀλήθεια. στὴν ὁποία μποροῦν νὰ μετέχουν ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα. Μ' αὐτὸ "εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπος" (Πασκάλ). σ' αὐτὸ θρῖσκει ὁ κόσμος ἐνότητα καὶ ἀλήθεια. Τὸ πνεῦμα εἶναι αἴτιον δὲν ἔχει ἔκταση καὶ δὲν ἐντολιζεται

πουθενά. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ μεταβάλλει τὴ φυσικὴ πραγματικότητα. τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο μὲ τὸ νὰ θέτει σκοπούς. Ἀπὸ τὸ πνεῦμα κατάγονται ἐπιστήμη. τέχνη. φιλοσοφία καὶ θρησκεία. Ὑλῆ. ζωὴ καὶ πνεῦμα εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλες πρωταρχικὲς μορφές τῆς πραγματικότητας. Στὸν Ἀναξαγόρα εἶναι τὸ πνεῦμα (νοῦς) παγκόσμια διανοητικὴ δύναμη. στὸν Πλάτωνα αἰώνια θεώρηση τοῦ αἰώνιου. στὸν Ἀριστοτέλη τὸ μοναδικὸ αἰώνιο ("αἶδιον") στὴ θνητὴ ψυχῆ. ἡ ἀπόλυτη γνώση ("νόησις νοήσεως"). Στὴ γλώσσα τῆς θεολογίας καὶ τῶν Μυστικῶν τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι κάποια ἀτομικὴ. συγκεκριμένη καὶ περιορισμένη δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου. ἀλλὰ παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι σ' ἓνα ὄν. ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν ἴδιο τὸ δημιουργὸ τῆς φύσης, τὸ θεό. σὰν ἀπόλυτο πνεῦμα. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ἀποτελεῖ τὸν χαρακτήρα τῆς ψυχῆς. Ὁ Αὐγουστίνος ξεχωρίζει τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ψυχῆ. ὡστόσο καὶ τὰ δύο ἀνήκουν ἀδιαχώριστα μαζί. Ψυχὴ εἶναι "πρωταρχικὴ ζωὴ". τὸ πνεῦμα τὸ "φῶς" ποῦ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀλήθεια. Παρόμοια στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη τὸ πνεῦμα εἶναι φυσικὸ φῶς. ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ μέθεξι τῆς ψυχῆς στὸ θεό. Στὴ "φιλοσοφία τῆς ἱστορίας" ὁ Ἐγκελς ἀνομάζει πολλοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται τὸ πνεῦμα. Ἐὰν γενικὰ πνεῦμα εἶναι "παρουσία τοῦ εἶναι". ὀφείλει κατὰ τὸν Ἐγκελς νὰ εἶναι ἡ ὑπέρτατη μορφή τοῦ πνεύματος ἡ ἀπόλυτη

γνωση, δηλαδή ἡ ἀναγωγή τῶν πολλῶν σὲ ἓνα καὶ ἡ γνώση αὐτοῦ ποῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πολλῶν. Γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀντίληψη τὸ πνεῦμα ἐμφανίζεται μὲ τρεῖς μορφές: ὡς πνεῦμα τοῦ ἀτόμου (προσωπικὸ πνεῦμα), ὡς κοινὸ πνεῦμα (ἀντικειμενικὸ πνεῦμα) καὶ ὡς ἀντικειμενικοποιημένο πνεῦμα (τὸ σύνολο τῶν ἐνιαίων πνευματικῶν δημιουργημάτων). Σ' ἓνα μερικότερο νόημα τὸ πνεῦμα, σὰν ἀντίθεση πρὸς τὸ σῶμα ποῦ ἐκφράζει τὸ σύνολο τῶν ζωικῶν ἐνστικτων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τὴν αἰσθητικότητα, εἶναι συνώνυμο τῆς νόησης.

ΠΝΕΥΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (spiritualismus).

Ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση ποῦ παραδέχεται ὅτι μοναδικὴ οὐσία τῆς πραγματικότητας, πηγὴ καὶ κριτήριον τῆς γνώσης εἶναι τὸ πνεῦμα, ὁ νοῦς ἢ ὁ λόγος, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἓνα φαινόμενο ποῦ κρύβει τὴν πνευματικὴν πραγματικότητα, παράγωγο τοῦ πνεύματος ἢ ἀπλῆ παράστασις. Οἱ κλασσικοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς πνευματοκρατίας εἶναι ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λαίμπνιτς.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ἡ καλλιέργεια, βελτίωση, ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν σωματικῶν, ψυχικῶν καταβολῶν καὶ ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντικειμενικὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ ἔργων ἑνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς ὁμάδας λαῶν σὲ διάφορους τομεῖς (γλώσσα, ἐπιστήμη, τεχνικὴ, τέχνη, δίκαιο, ἥθη ἔθιμα, θρησκεία), τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ σ' ὅλα τὰ στρώματα μιᾶς πλατιάς κοινωνίας ἢ σὲ πε-

ρισσότερες συγγενεῖς κοινωνίες. Στὸν ἀντικειμενικὸ πολιτισμὸ κατατάσσονται καὶ τὰ μέσα πολιτισμοῦ, ὅπως ἱνστιτούτα ἔρευνας, σχολεῖα, θέατρα, κοινωνικὰ ἰδρύματα.

ΠΟΛΥΑΡΧΙΑ (pluralismus)

Ἐἶναι μία συγγενὴς μὲ τὸ δυϊσμὸ καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς τὸ μονισμὸ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ ἀπτοτελῆ στοιχεῖα, πολλὰ "στρώματα τοῦ εἶναι", τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν μία συμπαγῆ ἐνότητα. Πολυαρχία εἶναι ὁ ἀτομισμὸς καὶ ἡ μοναδολογία, πολυαρχία εἶναι βασικὰ καὶ ἡ σύγχρονη φιλοσοφία. Κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς πολυαρχίας εἶναι ὁ Οὐίλιαμ Τζαίημς, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν πολλαπλότητα τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀνεξάρτητων ἀρχῶν τοῦ εἶναι.

ΠΡΑΓΜΑ ΚΑΘ' ἘΑΥΤΟ

Γενικὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ "κάτι", τοῦ ὁποῖου δὲν καθορίζεται ἀκριβέστερα ἢ ὑπαρξὴ (σταθερὴ ἢ μεταβατικὴ, πραγματικὴ ἢ φαινομενικὴ, γνωστὴ ἢ ἀγνωστὴ), τὸ μεμονωμένο ὄν ποῦ βρίσκεται σὲ μία στατικὴ κατάσταση σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνο καὶ ἔχει ὁρισμένες ὑποθετικὲς ποιότητες καὶ ἰδιότητες. Ὁ Κάντιος ξεχωρίζει τὸ ἀντικείμενο, ποῦ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐμπειρικὴ γνώση, ἀπὸ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ, δηλαδή τὸ ὄν ποῦ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως εἶναι, χωρὶς νὰ ὑποθέτει ἓνα ἄλλο πρᾶγμα. Ἐξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση

(αίσθήματα, σκέψεις) του ανθρώπου, το αληθινό Είναι, το οποίο πρέπει να υποθέσουμε για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε την εμφάνιση των αισθητηριακών αισθήσεων. Γι' αυτό ο Κάντιος το ονομάζει πράγμα καθ' έαυτο και το "νοούμενο", σ' αντίθεση πρὸς τὸ φαινόμενο. Σαν τέτοιο είναι δέβια νοητό, ωστόσο τὸ περιεχόμενό του δὲν είναι δυνατό ν' αναγνωριστεί και έτσι είναι μία ὀρθοτική ἔννοια, πού χρησιμεύει για νὰ ξεχωρίζουμε τὴν αντικειμενικὰ προσδιορισμένη γνώση ἀπὸ μία πνευματικὴ ἐποπτεία. Τὸ "καθ' ἑαυτὸ Είναι" ὄρισκεται σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ "δι' ἑαυτὸ Είναι".

ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὸ δόγμα συγγενικὸ μὲ τὸν ὑποκειμενικὸ ἰδεαλισμὸ, τὸν ὠφελισμὸ και τὸ θετικισμὸ. Εἰσηγητὴς τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς Πήρς, κύριος ὡστόσο ἀντιπρόσωπος εἶναι ὁ φιλόσοφος Τζαίημς. Ἀργότερα ἔγινε ἡγέτης τῆς σχολῆς τοῦ πραγματισμοῦ ὁ Ντιούι. Γιὰ τὸν πραγματισμὸ δὲν ὑπάρχει μία ἀπρόσωπη καὶ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. "Ὡς ἀλήθεια ἰσχύει μόνο αὐτὸ πὸν ταιριάζει γιὰ κάθε μέρος τῆς ζωῆς μας, αὐτὸ πὸν μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ καλύτερα μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐμπειριῶν μας" (Τζαίημς). Ἀληθινή ἀξία ἔχει μόνον αὐτὸ πὸν προάγει τὴ ζωὴ, τὸ ὠφέλιμο. Στὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράζεται ὁ χαρακτήρας του, σύμφωνα μ' αὐτὴ κρίνεται ἡ ἀξία καὶ ἀπαξία τῆς σκέψης. Κρίνουμε τὴν ἀλήθεια ὄχι μὲ βάση τὰ δεδομένα πὸν προηγούνται θεω-

ρητικὰ ἀπὸ τὴ διατύπωσή της, ἀλλὰ, ἀντίθετα, μὲ βάση τὶς πρακτικὲς συνέπειές της γιὰ τὴ ζωὴ μας. Ἐτοί ἡ ἀλήθεια εἶναι διαφορετικὴ γιὰ τὸν καθένα μία σκόπιμη ἐπίνοηση τοῦ ἀνθρώπου πὸν προέρχεται ἀπὸ μία ἐκλογή τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν παραστάσεων. ἀπὸ ἕνα συνδυασμὸ στοιχείων, πὸν ἔχει τὴν προσωπικὴ μας σφραγίδα. Ἀληθινὴ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστήμης, κάθε ἄποψη, κάθε πίστη πὸν ἔχει πρακτικὰ δοκιμαστεῖ καὶ μᾶς κάνει ἱκανοὺς νὰ πετύχουμε στὴ ζωὴ. Ἀληθινὲς εἶναι οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες, ἐφόσον μποροῦν νὰ μᾶς χαρίζουν παρηγοριά. Παρὰ τὴν μονόπλευρη τοποθέτησή του ὁ πραγματισμὸς πρόσφερε ὑπηρεσία μὲ τὸ νὰ πλησιάζει τὴ φιλοσοφία στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ στὶς ἄμεσες προσωπικὲς ἀνάγκες μας. Τὴ θεωρία τοῦ πραγματισμοῦ διάδωκε στὴν Εὐρώπη ὁ Μπέρξον.

ΠΡΟΛΗΨΗ (anticipatio)

Εἶναι ἡ προκαταρκτικὴ ἀναγνώριση μᾶς πρότασης ὡς ἀληθινῆς μὲ τὴν προσδοκία μᾶς μεταγενέστερης αἰτιολόγησής. Στοὺς Στωϊκοὺς καὶ Ἐπικουρείους ἦσαν οἱ προλήψεις ἐμφυτεῖς ἰδέες (" ἔννοια φυσικὴ τοῦ καθόλου"). Προλήψεις τῆς ἀντίληψης ὀνομάζει ὁ Κάντιος "γνώσεις μὲ τὶς ὁποῖες μπορῶ ν' αναγνωρίσω ἐκ τῶν προτέρων καὶ νὰ καθορίσω ὅ,τι ἀνήκει στὴν ἐμπειρικὴ γνώση".

ΠΡΟΣΛΗΨΗ (apperception)

Ἡ πρόσκτηση νέων παραστάσεων μὲ τὴ βοήθεια παλιού παραστατι-

κού ύλικού. Στόν Λαϊμπνιτς μία συνειδητή, ενεργός, σαφής αντίληψη, στόν Κάντιο ή συσχέτιση μιᾶς ἀναπαράστασης μέ τήν αὐτοσυνείδηση (ἐμπειρική πρόσληψη). Ἡ καθαρῆ (ὑπερβατική) πρόσληψη εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου. Στήν ψυχολογία τοῦ Βούντ ἡ καθοδηγούμενη ἀπό τή δούληση προσοχή, ἡ ὁποία συνοδεύει, συνδέει καί ἀφομοιώνει νέα βιώματα.

ΠΡΟΣΩΠΟΚΡΑΤΙΑ (personalismus)

Φιλοσοφικά μία συγγενής μέ τή Χριστιανική ὑπαρξική φιλοσοφία κατεύθυνση, ἡ ὁποία διέπει τή βασική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο σάν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ ἄλλα πρόσωπα. Ἡ προσωποκρατία, ἡ πνευματική οὐσία, εἶναι ἡ πρωταρχική πνευματική ἀρχή τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἓνα σύνολο προσώπων, πνευμάτων. Ὁ θεός εἶναι ἡ ἀ-

νώτατη προσωπικότητα, δημιουργός τοῦ κόσμου, ὅλοι οἱ νόμοι τῆς φύσης ἐκδήλωση τῆς βούλησης τοῦ θεοῦ. Ἡ γνωσιολογική προσωποκρατία ἀντιλαμβάνεται τόν ἀνθρώπο ὡς ἓνα ὄν πού παίρνει μέρος στή διαδικασία τῆς γνώσης, πού ἐνεργεῖ, ἀξιολογεῖ καί παίρνει θέση. Μ' αὐτό τὸ πνεῦμα εἶναι ὁλόκληρη ἡ φιλοσοφία ἀπό τόν Νίτσε καί δώθε λίγο πολὺ προσωποκρατική. Ἡ φύση εἶναι ἓνα σύνολο ἀπό πρόσωπα προικισμένα μέ αὐτοσυνείδηση, τὰ ὁποῖα μποροῦν ν' ἀναπτύξουν μία ἐνιαία αὐτενέργεια. Ὡς μία μορφή τῆς προσωποκρατίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί ἡ φιλοσοφική ἀνθρωπολογία. Σέ στενή σημασία ἡ προσωποκρατία εἶναι ἓνας μετασχηματισμός τοῦ πραγματισμοῦ. Ἰδρυτῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ὁ Ἀμερικανός Μπόουν, κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ὁ Γάλλος Μουνιέ καί ὁ Ρώσος Μπερντιάγεβ.

P

ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ (πραγματοκρατία)

Ἡ θεωρία διὰ τὰς γενικὰς ἐννοιὰς (universalia) ἔχουσι τὴν δικήν τους πραγματικὴν ὑπαρξιν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινον νόησιν καὶ "πρὶν ἀπὸ τὰ πράγματα" (πλατωνικὸς ρεαλισμὸς) ἢ "μέσα στὰ πράγματα" (Ἀριστοτελικὸς ρεαλισμὸς). Ὁ γνωσιολογικὸς ρεαλισμὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπάρχει μία αὐτοτελής, ἔξω ἀπὸ τὴν συνείδησιν, πραγματικότητα, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἢ ὡς κάτι ὑλικὸν (π.χ. στὸν Λεύκιππον, Λουκρήτιον, Χαικὲλ καὶ στὴ σύγχρονη φυσικὴ) ἢ ὡς ὑλικὸν μαζὶ καὶ πνευματικόν, ἢ μόνον πνευματικόν. Ὁ ἀφελὴς ρεαλισμὸς δέχεται, ἀντίθετα πρὸς τὸν ἰδεαλισμόν, ὅτι ὁ ἔξωτερικὸς κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀν-

θρώπινον συνείδησιν. Εἶναι ὑλικὸς ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴ φύσιν τοῦ καὶ ἔτσι ὅπως ἡμεῖς τὸν γνωρίζομε διὰ μέσων αἰσθητηρίων ὀργάνων. Τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ παραστάσεις ἀπεικονίζουν τὰ ὑλικά σώματα καὶ τὶς ιδιότητές τους. Ὁ κριτικὸς ρεαλισμὸς δὲ δέχεται τὴν ταυτότητα τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσεως, τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τῆς συνείδησεως, ὡστόσο ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ ἐννοιὲς δὲν εἶναι ἡ ἀντανάκλασις τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ἀποτελοῦν μία ἰδιαίτη καὶ ἀνεξάρτητη ὁμάδα "λογικῶν δυνατοτήτων" ἢ ὅτι ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα ἀποτελοῦν τὶς δύο πρῶτες ἀρχὲς τοῦ κόσμου. Ἡ σύγχρονη φιλοσοφία εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸν ρεαλιστικὴ.

ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ σημεῖο, γιὰ τὸ ὕλικὸ ἀντικείμενο (σχῆμα, ἤχος) ποὺ εἶναι γιὰ κάτι ἄλλο, ποὺ ἡ παράστασή του νὰ προκαλεῖ στὸ πνεῦμα καὶ τὴν παράσταση τοῦ ἀπόντος ἢ μὴ ἀντιληπτοῦ πράγματος. Ἐνα σημεῖο, ποὺ μόνο του δὲ σημαίνει τίποτε, ὥστόσο σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα σημαίνει κάτι, ὀνομάζεται ἀτελὲς συγκατηγορηματικὸ σημεῖο ἢ ὄνομα. Ἡ συνδεδεμένη μὲ τὸ σημεῖο παράσταση ὀνομάζεται "τὸ νόημα τοῦ σημείου", τὸ σημαίνον ἀντικείμενο "ἡ σημασία τοῦ σημείου". Ἐνα ἐνδεικτικὸ σημεῖο περιέχει μία ἐνδειξη γιὰ τὴν εὐρεση τοῦ σημαίνοντος ἀντικειμένου (π.χ. ὀδικὸ σημάδι), ἕνα εἰκονικὸ σημεῖο ἐξεικονίζει κάπως τὴν σημασίαν του (π.χ. Χάρτης). Ἡ σημειωτικὴ εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ φιλοσοφία. Ὁ Λόκ τὴν ταυτίζει μὲ τὴ λογικὴ. Ἡ γενικὴ διδασκαλία γιὰ τὰ σημεῖα, λέγεται σημαντολογία ἢ σημασιολογία, ἡ διδασκαλία γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ἐκφραστικά μέσα σημειωτικῆ, γιὰ τὶς ἀναμεταξύ τους σχέσεις τῶν σημείων συντακτικῆ, γιὰ τὶς σχέσεις μεταξύ τῶν σημείων καὶ αὐτῶν ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν πραγματικῆ.

ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ διαμετρικὴ ἀντίθετη πρὸς τὸ δογ-

ματισμὸ θεωρία ποὺ θεμελιώθηκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κυρίως ἀπὸ τὸν Πύρρωνα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ, ἡ ἀρνηση τῆς δυνατότητας νὰ γνωρίσουμε τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας καὶ τῆς δεβαιότητας ὅτι μία πρόταση εἶναι πιθανότερη ἀπὸ μία ἄλλη πρέπει νὰ ἔχει ὡς θεωρητικὸ ἀποτέλεσμα τὴν "παύση" κάθε κρίσης καὶ σὰν πρακτικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπάθεια ("ἀταραξία") διὰ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν κρίση ("ἐποχή"). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σωστὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ συμπεριφορὰ, οἱ Σκεπτικοὶ θεωροῦσαν ὅλα τὰ ἄλλα ἀδιάφορα. Βασικὸ ἀξίωμα τῶν ἀρχαίων Σκεπτικῶν (Πύρρων καὶ οἱ ὄπαδοί του, ἡ μέση καὶ νεώτερη Ἀκαδημία, οἱ νεώτεροι Σκεπτικοὶ μὲ τὸν Αἰνησιδῆμο) ἦταν ἡ ἀμφιβολία ("ἀρρεψία") γιὰ ὅλα. Ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἀλήθειας, ἰσχυρίζονταν, δὲ μπορεῖ νὰ κλίνει περισσότερο σ' αὐτὸν ἢ ἐκείνον τὸ λόγος καὶ νὰ ἀποφαίνεται γιὰ τὰ πράγματα. Μὲ τὸ λόγος μποροῦν ν' ἀποδειχτοῦν ἀληθινὰ δύο ἀντίθετα φιλοσοφήματα ("ἰσοσθένεια λόγων"). Γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατος ὁ ἔλεγχος τῆς ἀλήθειας ("τῶν μὲν πραγμάτων διαφωνούντων τῶν δὲ λόγων ἰσοσθενούντων ἀγνωσία τῆς ἀληθείας ἐπακολουθεῖ"). Τὸ μεταφυσικὸ, ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ σκεπτικισμὸ χαρακτηρίζεται κυρίως ἡ τάση δυσπιστίας σ' ὅλες τὶς ὑποθέσεις καὶ θεωρί-

ες, στα αξιώματα της λογικής, της ήθικης και στα θρησκευτικά δόγματα, που προκλήθηκαν από τις υπερβολές του δογματισμού. Έτσι ο σκεπτικισμός έρχεται σε αντίφαση με τον έαυτό του με το ν' απαιτεί για τον έαυτό του τη δυνατότητα της γνώσης, την οποία γενικά αμφισβητεί. Ο σκεπτικισμός που οδηγεί στην έπιστημονική αδιαφορία, είναι αναντίρροτα ο μεγαλύτερος έχθρος της έπιστημονικής έρευνας. Ωστόσο είναι δικαιολογημένος ο μεθοδικός σκεπτικισμός ως κατ' άρχην" αμφιβολία, που δε δέχεται δηλαδή να είναι ανεξέταστες οι βασικές προϋποθέσεις των σκέψεων και των πράξεων, που υποστηρίζει πως όφειλουμε κάθε φορά να τις έπεξεργαζόμαστε κριτικά (Καρτέσιος). Σκεπτικιστές μ' αυτή την έννοια είναι οι φιλόσοφοι της Άναγέννησης, ο Πασκάλ και ο Χιούμ, ό οποίος υποστηρίζει ότι όλες οι προτάσεις της φυσικής έπιστήμης, που δεν είναι έναργείς και έπιστημονικά θεμελιωμένες, είναι τυφλές, συνηθισμένες προσδοκίες. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως και ο κριτικισμός και ο θετικισμός είναι αλλοιωμένες μορφές του αρχαίου σκεπτικισμού, ό οποίος αφύπνισε τό πνεύμα της κριτικής, που είναι συστατικό στοιχείο της έπιστημονικής σκέψης. Ο σκεπτικισμός έχασε σήμερα με την πρόοδο των φυσικών έπιστημών τη σημασία του.

ΣΚΕΙΠΤΟΜΑΙ, ΑΡΑ ΥΠΑΡΧΩ
(*cogito, ergo sum*)

Είναι ή πρώτη πρόταση που σαν

σέ δεβαιότητα στήριξε ο Καρτέσιος τη φιλοσοφία του και προκάλεσε μία άποφασιστική στροφή στη νεώτερη σκέψη. Ο άνθρωπος μπορεί ν' αμφιβάλλει για όλα, ώστόσο δεν αμφιβάλλει για τό ότι αμφιβάλλει, δηλαδή για τό ότι νοεί. Μ' αυτό τό συλλογιστικό τρόπο ο Καρτέσιος συνήγαγε από τη νόηση την ύπαρξη του νοούντος υποκειμένου, του Έγώ.

ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ

Τό χαρακτηριστικό αυτού που αποβλέπει σ' ένα σκοπό· ό καθορισμός ενός όντος από τό σκοπό του. Ο Άριστοτέλης στη διδασκαλία του για τά "πρώτα αίτια" παραχωρεί στην σκοπιμότητα την πρώτη θέση. "Όλα άποτελούν σκοπούς της φύσης ("μηδέν μάτην ποιεί ή φύσις"). Η ύπαρξη σκοπιμότητας, διαφορετικής από την αιτιώδη αρχή, άποτελεί πρόβλημα που δίνει λαθή σέ υποθέσεις. Η σκοπιμότητα θεωρείται πιο πολύ σαν αλήθεια της έσωτερικής έμπειρίας.

ΣΚΟΠΟΣ

"Ένα έπιθυμητό γεγονός ή μία κατάσταση, για την πραγματοποίηση των οποίων χρησιμοποιεί κανείς τά άπαραίτητα και όρισμένα σπόν αριθμό και στό είδος μέσα. Σκοπός και στόχος μπορούν να συμπίπτουν και ό πραγματοποιημένος σκοπός μπορεί να χρησιμεύει για την έπιτυχία ενός παραπέρα στόχου. Την πραγματοποίηση ενός σκοπού μπορούμε μόνο να την προϋποθέσουμε έφόσον θεωρηθεί ως δυνατή ή έπέμ-

βαση του ανθρώπου που ακολουθεί καθορισμένους σκοπούς στα φυσικά φαινόμενα που διέπονται από καθορισμένες αιτίες, μία δυνατότητα που αρνούνται ο ντετερνισμός και ο υλισμός.

ΣΟΛΙΨΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὸ λατ. solus, “μόνος” καὶ ipse, αὐτὸς ὁ ἴδιος. Φιλοσοφικὴ δοξασία τοῦ θεωρητικοῦ ἐγωϊσμοῦ ποὺ θεωρεῖ τὸ ὑποκειμενικὸ Ἐγὼ μαζὶ μὲ τὸ συνειδησιακὸ περιεχόμενον τοῦ ὡς τὸ μοναδικὸ ὄν, ὅλα τὰ ἄλλα Ἐγὼ ὡς παραστάσεις ἢ ἰδέες τοῦ δικοῦ μου Ἐγὼ. Ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνο στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου. Ὡστόσο ὑπάρχει καὶ ἓνας μετρημένος σολιψισμὸς, ποὺ δὲ δέχεται ὡς φορέα τῶν συνειδησιακῶν περιεχομένων ἓνα ὑπερατομικὸ Ἐγὼ, καὶ ἓνας μεθοδολογικὸς σολιψισμὸς, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸν Καρτέσιο χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἐγὼ πραγματικότητα.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Θεωρητικὸ καὶ πολιτικὸ ρεῦμα ποὺ ἐνσαρκώνει ἓναν τύπο κοινωνικῶν σχέσεων, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἀτόμων, τάξεων, κομμάτων, οἰκονομικῶν ὁμάδων, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα λαϊκὸ – οἰκονομικὸ σύστημα. Ὁ θεωρητικὸς σοσιαλισμὸς ἐμφανίζεται στὴ Γαλλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Ρουσσώ. Δὲν εἶναι ἄμεσα ἀπ’ αὐτὸν ἐπηρεασμένος, ὥστόσο ἀναπτύχθηκε ἀπὸ μία συγγενικὴ ἰδεολογία. Τὸ 1755 ἐμ-

φανίστηκε ἀνώνυμα ὁ “Κώδικας τῆς φύσης” ἢ “Τὸ ἀληθινὸ πνεῦμα τῶν νόμων τῆς”, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Γάλλος οὐτοπιστὴς συγγραφέας Μορελλύ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Λόκ, τόλμησε νὰ θεμελιώσει φιλοσοφικὰ τὸν κομμουνισμό. Θεωρητικὸ δάθρο τῆς οὐτοπίας τοῦ Μορελλύ ἦταν ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Μὲ τὸν μαρξισμό καὶ τὰ πολιτικὰ – κοσμοθεωρητικὰ ρεύματα ποὺ ξεπήγασαν ἀπ’ αὐτὸν ὁ θεωρητικὸς σοσιαλισμὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐχθρὸς τῆς ἀτομικιστικῆς – καπιταλιστικῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὁ οὐτοπικὸς σοσιαλισμὸς εἶναι ἓνα ἰδεολογικὸ σχεδιάσμα ἰδανικῆς συμβίωσης, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ ἰδανικὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Πρῶτοιο δόλων τῶν οὐτοπιῶν εἶναι ἡ “Πολιτεία” τοῦ Πλάτωνα. Μεγάλοι οὐτοπιστὲς σοσιαλιστὲς στὴν ἀρχὴ τοῦ 19 αἰ. ἦταν: Σαὶν Σιμόν, Φουριεὶ καὶ Ροβέρτος Ὅουεν.

ΣΟΦΗ ΑΓΝΟΙΑ (docta ignorantia)

Εἶναι ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀγνοίας ἢ ἡ ἐπίγνωση τοῦ ὅτι δὲ μποροῦμε νὰ μάθουμε τὴν ἀλήθεια, ἰδίαιτερα γιὰ τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ ἀπειρου θεοῦ. Αὐτὴ ἡ ἔκφραση ἀπαντᾷ στὸν Αὐγουστῖνο, στὸν Ψευδο – Διονύσιο καὶ στὸν Μπωναβεντούρα. Στὸ Νικόλαο Κουζάνο ἡ ἐπίγνωση ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο αὐτῆς τῆς ἀγνοίας τῆς θείας ἀλήθειας ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴ γνῶση τοῦ θεοῦ (συμπύση ἀντιθέσεων). Μὲ παραπλήσια ἔννοια χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Πασκάλ τὴν ἔκφραση *ignorence savante*.

ΣΟΦΙΑ

Τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ὄνομα τῆς φιλοσοφίας, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς "ἡ ἐπιστήμη τῶν θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων πραγμάτων". Σοφία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη δὲν εἶναι οὔτε ἀπλὴ ἐξειδικευμένη μόρφωση, οὔτε ὁποιαδήποτε πολυμάθεια, ἀλλὰ θεωρητικὴ γνώση τῶν προεπιστημονικῶν καὶ ὑπερεπιστημονικῶν μεταφυσικῶν δυνατοτήτων τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἱκανότητα διείσδυσης στὴν οὐσία καὶ στὴν ἱεραρχικὴ τάξη, στὴν πρωταρχικὴ πηγὴ καὶ στὸ σκοπὸ τῶν πραγμάτων, ποὺ τὴν ἀποκτοῦμε μὲ τὴ φιλοσοφικὴ, χαρισματικὴ γνώση τῆς ἀπόλυτης ἀρχῆς, ἡ ὁποία εἶναι θεμέλιο, φορέας καὶ ὁδηγὸς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Σοφὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀτενίζει πάντοτε τὰ ἀνθρώπινα γεγονότα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν αἰώνων ὑπερφυσικῶν συναρτήσεων (*sub species aeternitatis*). Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ σοφία τὴν τέλεια γνώση ὅλων τῶν πραγμάτων ποὺ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει καὶ τὴν ἐπινόηση ἄγνωστων ἀληθειῶν.

ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ 5. αἰ. π.Χ. Μὲ τὸ ὄνομα "σοφιστῆς" ἀρχικὰ χαρακτηρίζεται καθένας ποὺ διακρίνεται σὲ ὁποιαδήποτε περιοχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ἰδιαίτερα στὴ γνώση, ὁ λόγιος. Στὰ μέσα τοῦ 5 αἰ. π.Χ. ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομασία γιὰ ἐκείνους ποὺ πηγαινάν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη ὡς δάσκαλοι τῆς ρητορικῆς τέχνης, τῆς πρακτικῆς σοφίας καὶ τῆς πολιτικῆς τέχνης. Τὰ βασικὰ χα-

ρακτηριστικὰ τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ πολυϊστορία. Ἀργότερα τοὺς ὀνόμασαν "ἐγκυκλοπαιδιστῆς τῆς Ἑλλάδος". Τὸν πυρῆνα τοῦ σοφιστικοῦ μαθήματος ἀποτελοῦν οἱ πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς ἐπιστῆμες, κύρια ὡστόσο ἐπιδιώξῃ τοὺς ἦταν νὰ διδάξουν τοὺς νέους νὰ σκέπτονται, νὰ μιλᾶνε σωστὰ καὶ νὰ εἶναι ἐπιτήδαιοι στὸ χειρισμὸ τῶν δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων. Ἀκόμη σπουδαιότερο ἀντικείμενο τῆς σπουδῆς τοὺς ἦταν ὁ ἄνθρωπος. Ἡ διαλεκτικὴ ἔρευνα τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀποκτάει ἡ κοινωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ πῶς σημαντικὴ πρόοδος ποὺ σημείωσε ἡ φιλοσοφία σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἀνώτερη ἀποστολὴ τῶν σοφιστῶν εἶναι ἡ πνευματικοποίησις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν ἐμβάθυνση στὸ ἐμπειρικὸ ὕλικὸ ποὺ πρόσφεραν οἱ διάφοροι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι. Ἡ ἀπασχόλησις μὲ γλωσσικά, γνωσιολογικά, ἠθικὰ προβλήματα καὶ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ ἐκτόπισε τὴν ποίηση, ποὺ ἦταν ὡς τότε ὁ φορέας τῆς ἀττικῆς μόρφωσης. Ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς φύσης πρόσβαλε στὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβληματισμοῦ, ἀφοῦ τώρα ἡ σχέση φύσης καὶ νόμου, φύσης καὶ ἐθίμου γίνεται τὸ κεντρικὸ πρόβλημα. Ἡ παλιὰ στροφὴ πρὸς τὴ φύση ἀναζωογονεῖται παράλληλα μὲ τὴ νέα στροφὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ πρώτη φορὰ τώρα ὀρθώνεται τὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει γενικὴ ἀλήθεια

μέ απόλυτο κύρος; Τὸ ζήτημα μετατέθηκε ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ στὸ ἠθικὸ — πολιτικὸ πεδίο καὶ ἐδῶ βρισκεται ἡ μεγάλη σημασία τῶν σοφιστῶν στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὴ διάδοση εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων οἱ σοφιστὲς ζητᾶνε νὰ ἱκανοποιήσουν μίαν ἱστορικὴ ἀνάγκη τοῦ δήμιου ἤδη οἱ ἐκδημοκρατισμοὶ τῆς ζωῆς στὴν Ἀθήνα. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς θέλουν νὰ δώσουν στοὺς μαθητὲς τοὺς ἕνα μεθοδολογικὸ καὶ γνωσιολογικὸ ὄπλισμὸ καὶ μίαν ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση γιὰ νὰ γίνουν καλοὶ πολῖτες. Στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο οἱ σοφιστὲς ἀνακίνησαν τὸ θέμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ σύγχρονα τὸ θεμελιῶδες θέμα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνία. Οἱ ἀρχαιότεροι καὶ σημαντικότεροι σοφιστὲς Πρωταγόρας καὶ Γοργίας ἔκαναν τὸν ἄνθρωπο μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων. Ἡ πολυθρύλητη πρόταση τοῦ Πρωταγόρα “μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος, γι' αὐτὰ τοῦ ὑπάρχουν ὅτι ὑπάρχουν καὶ γι' αὐτὰ τοῦ δὲν ὑπάρχουν ὅτι δὲν ὑπάρχουν” προσδιορίζει τὴ βασικὴ κατεῦθυνση τῆς σοφιστικῆς. Ἡ ρῆσις ἔχει γενικὴ σημασία: Μόνο κάτι πραγματικὸ μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις, τὸ μὴ πραγματικὸ δὲ μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων. Ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης περιορίζεται στὴν αἴσθηση. Ἀληθινὴ εἶναι μόνον ἡ στιγμιαία ἐντύπωση τοῦ καθενός. Τὸ ἴδιο πράγμα φαίνεται διαφορετικὰ σὲ διάφορους ἀνθρώπους καὶ πολλὰς φορὲς στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ διδασκαλία, δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη θρησκεία,

ἀπόλυτη ἠθικὴ, ἀπόλυτο δίκαιο. Τὸ δίκαιο καὶ ὁ νόμος ἔχουν δεσμευτικὸ χαρακτήρα μόνο γιὰ τοὺς πολῖτες τῆς πόλης ποὺ τοὺς ἐφτίασε καὶ γιὰ ὅσο καιρὸ τοὺς θεωρεῖ αὐτὴ ὡς καλοὺς. Μ' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις ἐμφανίζεται ὁ Πρωταγόρας ὡς πρόδρομος τοῦ πραγματισμοῦ. Ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἕνας τέλειος θεωρητικὸς σχετικισμὸς καὶ, ἐφόσον στήριζεται στὴν αἴσθηση ὡς τὴ μοναδικὴ πηγὴ τῆς γνώσης, αἰσθησιαρχία. Πρῶτος ἐπίσης ὁ Πρωταγόρας διαμόρφωσε τὴ διαλεκτικὴ (“τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν”), στὴν ὁποία ἀσκούσε τοὺς μαθητὲς του γιὰ τὴ διαλεκτικὴ συζήτηση ἠθικοπολιτικῶν ζητημάτων. Σὲ λίγο ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐκφυλίστηκε σὲ ἐριστικὴ, ποὺ ἀπόβλεπε στὴ διαστροφή τῆς ἀληθείας. Γιὰ τὸ Γοργία ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, τὸ πολὺ μίαν πιθανότητα, οὔτε ἀπόλυτοι ἠθικοὶ κανόνες. Συνεχίζοντας ὁ Γοργίας τὴ σκεπτικιστικὴ ἐπανάσταση τοῦ Πρωταγόρα διατύπωσε σὲ τρεῖς προτάσεις μίαν σημαντικὴ ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη θέση: Δὲν ὑπάρχει τίποτα, καὶ ἂν ὑπῆρχε κάτι, θὰ ἦταν ἀκατάληπτο. Ἐὰν ὑπῆρχε κάτι καὶ ἦταν τοῦτο καταληπτό, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ μεταδώσει κανεὶς σὲ ἄλλους. Οἱ νεώτεροι σοφιστὲς (Πρόδικος, Ἰππίας, Ἀντιφῶν ἐρευνᾶνε τὰ ἠθικὰ θεμέλια τῆς πολιτείας καὶ ἀμφισβητοῦν τὶς κυρίαρχες ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Ὁ Πρόδικος, περίφημος γιὰ τὴν ῥητορικὴ του δεινότητα καὶ τὶς γνώσεις του, ἔκανε τὴ γλῶσσα ἀντικείμενο ὀρθολογιστικῆς θεώρησης, ὁ δὲ Ἰππίας ἐπι-

νε διάσημος για την εγγλωττία του, τη μνημοτεχνική του και τις πλατιές ιστορικές, μαθηματικές, αισθητικές και μουσικές του γνώσεις. Οι νεώτεροι σοφιστές έρευνάνε κυρίως την ουσία και την αλήθεια, την καταγωγή και την αξία τού νόμου, τις σχέσεις άριστοκρατίας και λαού, πλούσιων και φτωχών, τη διάκριση Ἑλλήνων και βαρβάρων. Στην όποκειμενική, σχετική και συνεπώς αμετάβλητη έννοια τού νόμου αντίτάσσεται ή αντικειμενική και αμετάβλητη έννοια τής φύσης και πάνω σ' αυτή την παλιά αντίθεση θεμελιώνεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες τού 5 αϊ.. ή σοφιστική θεωρία. Τό άληθινό "φυσικό δικαιο", στο όποιο οι σοφιστές πιστεύουν ότι κρύβεται ή πρωταρχική έννοια τής πολιτικής ισότητας και τής κοινωνικής δικαιοσύνης, αγωνίζονταν να επικρατήσει σ' όλες τις περιοχές τής πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Πολέμος τών σοφιστών ήταν ό Πλάτων, ό όποίος έπλασε την εικόνα τού Σωκράτη σάν αντίποδα τών "ψευδοφιλοσόφων" σοφιστών. Ό Πλάτων τούς κατηγόρησε για άλαζονεία, για άνήθικη μεταχείριση τής ρητορικής, για έριστική και για την πληρωμή τών μαθημάτων και άποσιώπησε την άνυπολόγιστη συμβολή τους στην πρόοδο τής φιλοσοφικής σκέψης. Μία "δεύτερη σοφιστική", όπως ονομάζεται, άναπτύχτηκε στο 2 αϊ. μ.Χ. αντιπρόσωποι τής όποίας ήταν ό Ἡρώδης Ἀτικός, ό ρήτορας Αἴμιος Ἀριστείδης και ό διογράφος τών σοφιστών Φλάβιος Φιλόστρατος. Αὐτοί ένοάρκω-

ναν τό μορφωτικό ίδανικό τής Ρωμαϊκής αὐτοκρατορίας, δηλαδή γενική μόρφωση, πού στηριζόταν στους άρχαίους κλασσικούς.

ΣΠΕΡΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ἡ διαμορφωτική δύναμη τής φύσης, την όποία αντιπαραθέτουν οι Στωϊκοί στην άκατέργαστη ύλη. Ό σπερματικός λόγος περιέχει τις μορφές για όλα τά μεμονωμένα όντα, για την πολλαότητα τών σπερματικών λόγων, αὐτών τών υλικών σπερμάτων, πού είναι όστοςόο λογικά, άναπτύσσονται όργανικά και σκόπιμα και έπενεργούν στα μεμονωμένα πράγματα σάν μορφές και τά διαμορφώνουν.

ΣΤΙΓΜΗ

Τό άφηρημένο τμήμα τού "τώρα", με τό όποιο μπορεί να διαιρεθεί ό χρόνος σ' όσα τμήματα θέλουμε. Ό χρόνος (σάν συνεχές) συνίσταται από χρόνους, συνεπώς ή στιγμή μ' αυτή την έννοια ανήκει στην ύψη του. Ό Έγελος χρησιμοποιεί αὐτόν τόν όρο για να χαρακτηρίσει κάθε μία από τις φάσεις πού είναι δυνατό να σημειωθούν σε μία όποιαδήποτε εξέλιξη. Ἡ "διαλεκτική στιγμή" είναι ή δύναμη πού όδηγεί από την ιδέα στο αντίθετό της, ό σταθμός τής προόδου πού έπάγεται στη σκέψη και στην πραγματικότητα. Ό Κίργκεργκορ δίνει στη στιγμή μία ούσιαστικά έπηξημένη σημασία. Τό "χριστιανικό πάθος" συγκεντρώνεται στη στιγμή πού είναι για τόν καθένα "άποφασιστική", επειδή σ' αυτή εισάγεται στη ζωή του κάτι νέο και άδιανόητο, κάτι πού δεν

προέρχεται από άπλη σκέψη (ανάμνηση), ή χάρις της πίστης. Σ' αυτήν αποκαλύπτεται ή αλήθεια, για την κατανόηση τής όποίας δέν έπαρκούν οι φυσικοί όροι. 'Η στιγμή είναι για τόν Κίργκεργκορ ή κεντρική έννοια, δια τής όποίας χωρίζονται Χριστιανισμός και μεταφυσική. 'Η ύπαρξικά διωμένη στιγμή είναι ή νέα αιωνιότητα, στην όποία ό άνθρωπος είναι και μπορεί να είναι ολοκληρωτικά αυτός ό ίδιος.

ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

'Η Ικανότητα του ανθρώπου να ενεργεί έλεύθερα με τις δικές του παραπάσεις, έννοιες, τά δικά του έρεθίσματα τών αισθημάτων και τής δούλησης κ.λ.π. με τόν σκοπό ν' αποκτήσει ένα χρήσιμο δικό του κανόνα συμπεριφοράς για τόν χειρισμό τών προβλημάτων τής ζωής. 'Ο στοχασμός είναι στενά συνδεδεμένος με τούς κανόνες τής λογικής και πραγματοποιείται στην έπιστήμη. Κατά τόν Λόκ στοχασμός είναι μία "έσωτερική δραστηριότητα τής ψυχής", ένα αυτόνομο είδος τής γνώσης ανεξάρτητο από την έμπειρία. Για τόν Ένγκελς ό στοχασμός είναι ή άμεση σχέση, ή αντανάκλαση τής ούσίας ενός φαινομένου.

ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΣ

'Ο τεχνητός συνδυασμός άνόμιων και άναμεταξύ τους άσυμβίβαστων ιδεών ή διδασκαλιών σ' ένα φιλοσοφικό σύστημα, όπως στό νεοπλατωνισμό τής 'Αλεξάνδρειας. Συγκρητικοί όνομάζονταν στόν 16 αί. οι φι-

λόσοφοι πού ήθελαν να μεσολαθήσουν ανάμεσα στόν Πλάτωνα και στόν 'Αριστοτέλη.

ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

'Η λογική ενεργεια ή μέθοδος σύμφωνα με την όποία από μία κρίση (άμεσος συλλογισμός) ή περισσότερες κρίσεις (έμμεσος συλλογισμός) συνάγεται με άδστηρή λογική συνέπεια, σύμφωνα με τις λογικές αρχές τής αντίφασης και του άποχρώντος λόγου, μία νέα διαφορετική κρίση (συμπέρασμα). Τό βασικό είδος του συλλογισμού είναι ό άπλος παραγωγικός συλλογισμός (άπό κάτι γενικό συνάγεται ή αλήθεια του ειδικού και συγκεκριμένου). Στόν επαγωγικό συλλογισμό συνάγουμε την αλήθεια του γενικού άπό τό ειδικό. 'Από μερικές έμπειρικές περιπτώσεις συμπεραίνουμε για τό όλο. Λογική άναγκαιότητα έχει ό επαγωγικός συλλογισμός μόνον όταν οι μεμονωμένες περιπτώσεις είναι γνωστές, κάτι πού είναι άδύνατο στις έμπειρικές έπιστήμες.

ΣΥΜΒΑΤΙΣΜΟΣ (conventionalismus)

Είναι ή άποψη ότι οι έπιστημονικές θεωρίες, οι έννοιες, οι όρισμοί, τά αξιώματα, στα όποία στηρίζονται τά παραγωγικά συστήματα, δέν άποτελούν άντανάκλαση του άντικειμενικού κόσμου, αλλά είναι ύποθέσεις, καθαρή συμφωνία τών έπιστημόνων με σκοπό την άκριδη περιγραφή τών άναμεταξύ τους σχέσεων τών έμπειρικών γεγονότων. Π.χ. για τό μαθηματικό συμβατισμό δέν είναι άναγκαίο να περιέχουν τά ά-

ξιώματα έναργεις ἀλήθειες, ὀφείλουν μόνο νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴ δομὴ ἑνὸς ἀξιωματικοῦ συστήματος. Ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐρ. Πουανκαρὲ καὶ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ πολλοὺς σύγχρονους ἐπιστήμονες.

ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΣ (accidens)

Ἐπουσιώδης ιδιότητα, τὸ συμπωματικό, αὐτὸ ποῦ δὲν ὑπάρχει αὐτοτελῶς, σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ αὐτοτελές ὄν, τὴν οὐσία ("ὄσα ὑπάρχει ἑκάστω καθ' αὐτὸ μὴ ἐν τῇ οὐσίᾳ ὄντα" Ἀριστοτέλης). Ὁ Ἀριστοτέλης διαιρεῖ τὰ ἀνώτατα γένη, στὰ ὁποῖα κατατάσσονται οἱ ἔννοιες, σὲ δέκα κατηγορίες: οὐσία, ἡ ὁποῖα περιλαμβάνει τὰ ὄντα καὶ ἑννέα συμβεβηκότα (ποσόν, ποιόν, πρὸς τι, ποῦ, ποτέ, κείσθαι, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν). Συμβεβηκότα δηλαδὴ εἶναι ἰδιόμορφες, μὴ ἀναγκαῖες, μεταβλητὲς ιδιότητες ἑνὸς ὄντος ("ὄσα ὑπάρχει μὲν τινι καὶ ἀληθὲς εἰπεῖν, οὐ μὲντοι ἐξ ἀνάγκης οὐτ' ἐπὶ πολὺ"). Κατὰ τὸν Πορφύριον "ὃ γίνεται καὶ ἀπογίνεται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς". Τὴν Ἀριστοτελικὴν διαίρεση ἀκολούθησε ἡ σχολαστικὴ λογικὴ. Γιὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη τὸ συμβεβηκὸς διακρίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν φορέα του (οὐσία): ὑπάρχει ἀναλογικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν οὐσία, στὴν ὁποῖα ἐμπριέχεται καὶ τὴν ὁποῖα προσδιορίζει. Ὁ ὅρος ἦταν σὲ χρῆση καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ 17 καὶ 18 αἰ.

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ

Ἡ παράσταση ἢ ἔκφραση ἀφηρημέ-

ων ἐννοιῶν ἢ ἰδεῶν μὲ σύμβολα. Τὰ σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὸ χριστιανισμό ὡς προσωπικὰ διακριτικὰ σημεῖα, ἀργότερα ὡς γνωρίσματα θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν καὶ δογματικῶν δοξασιῶν. Ὁ φιλοσοφικὸς συμβολισμὸς ἀρνεῖται τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ θεωρεῖ τὶς παραστάσεις καὶ τὶς ἔννοιες ὄχι ὡς εἰκόνας τοῦ ὕλικου κόσμου, ἀλλὰ μόνον ὡς σύμβολα, συμβατικά σημεῖα τῶν αἰσθήσεών μας, στὰ ὁποῖα ἐξεικονίζεται μὲ τρόπο νοητὸ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπου, ὡς γοητευτικὴ καὶ ταυτόχρονα τρομερὴ πραγματικότητα, ὁ υπερβατικὸς μεταφυσικὸς κόσμος. Στὴ μαγεία καὶ στὸ μῦθο ὁ συμβολισμὸς ταυτίζεται ἀπόλυτα μ' αὐτὸ ποῦ ἐκφράζει καὶ ἔτσι ἀποκτᾶ τὸ σύμβολο τὴν ἐμπειρία μιᾶς πραγματικῆς καὶ ἀπόλυτης δυνάμεις. Τὴν προέλευση καὶ τὴν συσχέτιση τῶν συμβόλων ὡς ψυχικῶν ἀρχέτυπων ἔρευνᾶ ἡ ἀναλυτικὴ ψυχολογία.

ΣΥΜΠΛΑΘΕΙΑ

Συμπόνια, ὁμοία διάθεση, οἶκτος ἢ ἱκανότητα νὰ συναισθάνεσαι τὴν χαρὰ καὶ τὴ λύπη ἄλλων. Στους Στωϊκοὺς, στὸν Πλωτῖνο καὶ στους φιλόσοφους τῆς Ἀναγέννησης ὁ ἐπιηρεασμὸς καθενὸς μέρους τοῦ κόσμου ἀπ' αὐτὸ ποῦ συμβαίνει σ' ἕνα ἄλλο μέρος (κοσμικὴ συμπάθεια). Κατὰ τοὺς μυστικούς, τοὺς ρομαντικούς καὶ τοὺς νεώτερους φυσικούς φιλόσοφους (Μπροῦνο, Παράκελσος, Νοβάλις κ.ἄ.) ἡ συμπάθεια ἐκδηλώνεται στους ἀνθρώπους ὡς ἐνστι-

κτώδης, φαινομενικά άσυνείδητη άφοσίωση σ' έναν άλλον άνθρωπο, ως ή άκαθόριστη συναίσθηση τής έσωτερικής συγγένειας μ' αυτόν. Κατά τον Χιούμ ή συμπάθεια, πού έχει τις ρίζες της στη φιλαυτία του ανθρώπου, αποτελεί την άφετηρία τής ήθικότητας. Δίπλα στα αισθήματα τής φιλαυτίας βρίσκονται τα αισθήματα τής συμπάθειας, πού μάς κάνουν νά συναισθανόμαστε τόν ξένο πόνο και τήν ξένη χαρά. 'Ο Σέφτομπερν ύποστηρίζει ότι είναι σύμφωνο με τή φύση του ανθρώπου νά επιδιώκει τήν "εύτυχία του είδους", τήν ευημερία τής κοινωνίας, ενώ δέν είναι φυσική ή διατάραξη τής κοινωνικής τάξης με τόν φθόνο, τήν κακία και τό πείσμα. Σύνθημα του Κόντ είναι "για άλλους νά ζούμε". 'Η ήθική όφειλει νά θεμελιώνεται στον άλτρουισμό. Για τόν Σοπενχάουερ έπίσης ή ρίζα τής ήθικότητας βρίσκεται στο συναίσθημα οίκτου για τόν πόνο του άλλου. 'Η συμπάθεια για τούς άλλους είναι ή πραγματική βάση κάθε ελεύθερης δικαιοσύνης και κάθε γνήσιας φιλανθρωπίας. 'Ο Γκουγιώ χαρακτηρίζει τή συμπάθεια και τόν άλτρουισμό ως εκδηλώσεις τής υπερεκχειλισμένης ζωτικής δύναμης, πού ζητάει νά εκδηλωθεί και διαχυθεί με τήν κοινωνική συμβίωση. 'Ο άνθρωπος, σύμφωνο με τό φυσικό του, ζητάει τήν ένωση με τούς άλλους ανθρώπους, τήν άρμονική ζωή. 'Ο άλτρουισμός είναι τό ίδιο φυσικό και πρωταρχικό όσο και έγώισμός. 'Η ανθρώπινη φύση παρουσιάζει δίπλα στη φιλαυτία μία πρωταρχική συμπάθεια.

ΣΥΜΠΤΩΣΗ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ (coincidentia oppositorum)

Συνείδητη άρνηση των αντιθέσεων σχετικά με τό θεό. 'Η σύμπτωση αντιθέσεων βρίσκεται κατά τόν Νικόλαο Κουζάνο, ό όποιος χρησιμοποίησε παραδείγματα από τή γεωμετρία. τόν Τζιορντάνο Μπρούνο και τόν Σέλλινγκ παντού στην πραγματικότητα. 'Ο θεός αίρει τις αντιθέσεις συνενώνοντας τό άπόλυτο μέγιστο με τό άπόλυτο έλάχιστο, χωρίς ωστόσο νά εξαφανίζονται ή νά συγχωνεύονται διαλεκτικά σ' αυτή τή συνένωση οι αντιθέσεις.

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

'Η ψυχική διάθεση του ανθρώπου, πού προκαλείται από τις επιδράσεις του περιβάλλοντος. Τό συναίσθημα δέν έχει μεγάλη διάρκεια και προκαλεί έντονες συγκινησιακές καταστάσεις (ήρεμη ευαρέστηση ή δυσαρέσκεια, υπέρμετρη χαρά και λύπη, όργη, θυμός, φρίκη). Αύτά είναι άπλά συναισθήματα, πού προέρχονται από άπλά αισθήματα. 'Ανώτερα συναισθήματα είναι τά ήθικά, τά αισθητικά και τά πνευματικά συναισθήματα, πού συνδέονται με παραστάσεις, σκέψεις. Τό συναίσθημα συνδέεται στενά με τή δραστηριότητα του ανθρώπου. Οι έπιτυχίες στη ζωή προκαλούν ευάρεστα συναισθήματα, οι άποτυχίες δυσάρεστα. 'Η έκφραση συναισθημάτων είναι ένα από τά μέσα επικοινωνίας των ανθρώπων.

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΗΘΙΚΗ

'Η έμπειρική ικανότητα του ανθρώ-

που νά γνωρίζει διαισθητικά τις ηθικές αξίες, την αξία των πράξεων του και των πράξεων των άλλων, και σύγχρονα ν' αποφασίζει αυτόδουλα για κάθε του πράξη. Τα ηθικά αιτήματα δὲν ἔννοούνται μόνον ὑποκειμενικά ὡς αἰτήματα τοῦ "ἑαυτοῦ μου πρὸς ἑαυτὸ μου", ἀλλὰ σὰν τέτοια ἔννοούνται καὶ τὰ αἰτήματα ποῦ μᾶς προβάλλονται κάθε φορά γενικά καὶ σὲ μία ἰδιαίτερη κατάσταση ἀπὸ τὸ στενότερο καὶ εὐρύτερο περιβάλλον μας (οἰκογένεια, ἐπάγγελμα, κράτος, ἐκκλησία κ.λ.π.). Γιὰ τὴν πηγὴ τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἔχουν διατυπωθεῖ στὴ φιλοσοφία δύο θεωρίες: ἡ ὀρθολογικὴ καὶ ἡ ἐμπειρικὴ. Ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία δέχεται ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο. Ἐνα σύνολο ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων συμφωνοῦν μὲ τοὺς ὁποίους κρίνουμε ἂν οἱ πράξεις μας ἢ οἱ πράξεις τῶν άλλων εἶναι καλές ἢ κακές. Αὐτὴ μᾶς προτρέπει ἢ μᾶς ἀποτρέπει νὰ τίς πραγματοποιοῦμε (νομοθετικὴ συνείδηση) ἢ μᾶς ἐλέγχει μετὰ τὴ διάπραξή τους (δικαστικὴ συνείδηση). Ἡ ἐμπειρικὴ σχολὴ δὲν παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἔμφυτες ἔννοιες καὶ ἀρχές. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι προϊὼν τῆς ἐμπειρίας καὶ ἀναπτύσσεται βαθμιαία. Στὴ γένεση τῆς ἠθικῆς συνείδησης συμβάλλουν: ἡ ἔξις, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μίμησις. Ἐὰν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε ἔμφυτη ἠθικὴ συνείδηση, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶχαν πάντοτε τὴν ἴδια συμπεριφορά. Τὰ ἠθικά αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων ἑξαρτῶνται κυρίως ἀπὸ τὴ διαπαιδαγώγη-

σὴ του. Μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ παραδείγματα ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀνέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἑξαρτῶνται ἐπίσης ἀπὸ τυχαία γεγονότα, ἀπὸ τὰ ἐπικρατοῦντα ἔθιμα καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἠθικά παραγγέλματα. Στὴν ἠθικὴ κρίση καὶ στίς ἀναμεταξύ τους σχέσεις παρουσιάζουν οἱ ἄνθρωποι διαφορές. Ἡ ἠθικὴ κρίση ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνον. Τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετο πρὸς αὐτὸ ποῦ εἶναι σὲ μία κοινωνία σωστὸ καὶ δίκαιο· κάθε εἶδος κριτικῆς τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ ἀντιφατικὲς ἠθικὲς κρίσεις. Ὡστόσο εἶναι ἀδύνατο νὰ ὀρίσουμε ἰκανοποιητικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ἂν δὲ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει στὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου κάποια προδιάθεση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται ἡ ἠθικότητα. Ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ὑπακοὴ στὸν ἠθικὸ νόμον δὲν προκύπτουν μόνον ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ λογικὴ γνώση τῆς οὐσίας τοῦ ἠθικοῦ. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση αὐτῆς τῆς λογικῆς σκέψης χρησιμεύει ἡ ἀγωγή, ποῦ συντελεῖται μὲ τὸν ἔθισμὸ καὶ τὸ λόγο, μὲ τὴν εὐχαρίστηση ποῦ προξενεῖ ὁ ἔλαινος καὶ μὲ τὸ φόβον ποῦ προξενεῖ ἡ τιμωρία. Στὴν ἠθικότητα ἀνήκει ἡ ἐκλογή καὶ ἡ εὐθύνη τῶν πράξεων. Ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει αυτόδουλα γιὰ κάθε πράξη ἀναγνωρίζοντας τίς γνώσεις ποῦ ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του αἴσθηση ὡς δεσμευτικὲς γι' αὐτὸν ἠθικὲς ἀπαιτήσεις. Ἄν καὶ

πρέπει να κάνουμε μία διάκριση μεταξύ της ήθικης και της ψυχολογικής συνείδησης, ωστόσο θα ήταν λάθος να νομίσουμε ότι αυτές είναι δύο διαφορετικές πλευρές της πραγματικότητας της συνείδησης. Έάν κανείς λέει π.χ. ότι έχει επίγνωση πώς έπραξε καλά ή κακά, σ' αυτό εκδηλώνεται ή ψυχολογική συνείδηση των πράξεών του και ή ήθικη συνείδηση της αξίας τους. Η ψυχολογική συνείδηση διαπιστώνει, ή ήθικη συνείδηση αξιολογεί. Οι πράξεις είναι το κριτήριο της αξίας μας. Σε μās φορτώνεται ή εϑύνη γιά τις συνέπειές τους, την όποια μπορεί ν' αναλάβει ό άνθρωπος που γνωρίζει την ούσία του ήθικου, αυτός δηλαδή που μπορεί να ξεχωρίζει με δεβαιότητα τó καλό από τó κακό, τó δίκαιο από τó άδικο. Ό Κάντιος χαρακτηρίζει τη συνείδηση σαν συναίσθημα γιά την ύπαρξη ένός δικαστηρίου στο έσωτερικό του ανθρώπου. Πρίν από την πράξη ή ήθικη συνείδηση καθορίζει τι είναι καλό ή κακό, μās προτρέπει τι πρέπει να κάνουμε ή να μη κάνουμε, μās δείχνει που βρίσκεται τó καθήκον μας, ώστε να μπορεί ή συμπεριφορά μας να κατευθύνεται πρós αυτό. Αυτή είναι ή προειδοποιητική συνείδηση, ό έσωτερικός ήθικός μας νόμος, που μās προφυλάττει από μελλοντικές κακές πράξεις. Μετά την πράξη ή ήθικη συνείδηση γίνεται κριτής, ό όποιος άποφασίζει έάν είμαστε άξιοι γιά άμοιδή ή τιμωρία, γιά έπαινο ή γιά έπίκριση. Οι αξιολογικές κρίσεις συνοδεύονται πάντοτε από ήθικά συναισθήματα.

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ

Η ρίζα όλων των γνώσεων, τó σύνολο αυτών που έχουν δοθεί στο Έγώ άμεσα, δηλαδή τά δεδομένα περιεχόμενά του (αίσθήματα, αντίληψεις, παραστάσεις, νόηση, προσοχή, συναισθήματα και βούληση), που κανονικά συνοδεύονται από κάποια σαφή γνώση. Άπ' αυτή την παρουσία του πρώτου δεδομένου (αϑόρμητη ύποκειμενική συνείδηση) προκύπτει ή δυνατότητα της σκέψης, που αναλύει τά αντικειμενικά δεδομένα της γνώσης (λογική αντικειμενική συνείδηση), της μνήμης, που αναφέρεται σε προηγούμενα διώματα του Έγώ, και της αυτοκριτικής. Ό βαθμός της υποχώρησης της αυτοπαρουσίας του Έγώ προσδιορίζει τη μετάβαση από τη συνειδητή στην άσυνειδη ζωή. Στη συνείδηση άποκτάει ή ψυχική ζωή του ανθρώπου τó μεγαλύτερο βαθμό ανάπτυξης της, την έλευθερία να ενεργεί και ν' άποφασίζει έλεύθερα. Σε διάκριση από την ένστικώδη δραστηριότητα των ζώων, ή δραστηριότητα του ανθρώπου έχει συνειδητό χαρακτήρα. Η ψυχολογία του 19 αϊ. ήταν σχεδόν ψυχολογία της συνείδησης, ωστόσο στον είκοστο αιώνα ή συνείδηση θεωρείται ως ένα ψυχικό γεγονός δίπλα στα άλλα (ψυχολογία του βάθους, ψυχανάλυση). Άντικείμενο της ψυχολογίας γίνονται τά άσυνείδητα, προσυνειδησιακά και ύποσυνείδητα ψυχικά περιεχόμενα. Τó πρόβλημα της σχέσης της συνείδησης με την αντικειμενική πραγματικότητα άπο-

τελεί τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἰδεαλισμὸς ὑποστηρίζει τὴν προτεραιότητα τῆς συνείδησης (τοῦ πνεύματος), ἐνῶ ὁ ὑλισμὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι προῖον τῆς μακρόχρονης ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ὕλης. Διαμορφώθηκε στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀντανάκλει τούς ὄρους τῆς ὑλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας.

ΣΥΝΕΙΡΜΙΣΜΟΣ

Ἡ ἐμπειρικὴ θεωρία ποῦ δέχεται ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ συνειρμούς συνειδησιακῶν στοιχείων, ὅτι ὁ νόμος τοῦ συνειρμοῦ εἶναι βασικὸς νόμος τοῦ ψυχικοῦ βίου. Θεμελιωτῆς τοῦ συνειρμισμού εἶναι ὁ Ντανίντ Χάρτλερ.

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ

Συσχέτιση δύο ἢ περισσότερων συνειδησιακῶν περιεχομένων (παραστάσεων) ἢ τάση μιᾶς παράστασης νὰ κάνει πάλι συνειδητὴ μιᾶ ἀλλῆ, μὲ τὴν ὁποία ἦταν νωρίτερα συνδεδεμένη. Αὐτὴ ἡ ἔλξη συμβαίνει χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τῆς βούλησης. Τὸν ὄρο "συνειρμὸς τῶν ἰδεῶν" χρησιμοποίησε ὁ Λόκ γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸν τυχαῖο καὶ μηχανικὸ συνδυασμὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων. Ἡ ὑλιστικὴ συνειρμικὴ ψυχολογία θεωρεῖ τούς συνειρμούς ὡς καθαρὰ ψυχολογικὲς σχέσεις ποῦ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὑλικὴ πραγματικότητα.

ΣΥΝΘΕΣΗ

Ἡ συνένωση πολλῶν μερικῶν στοιχείων σ' ἓνα νέο ἐνιαῖο σύνολο. Με-

θοδολογικὰ, ἡ λογικὴ ἐνέργεια ποῦ προχωρεῖ ἀπὸ τὶς ἀπλῆς στίς σύνθετες ἔννοιες. Ἐπίσης ὅταν προχωροῦμε ἀπὸ βέβαιες προτάσεις σὲ ἄλλες, ποῦ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ἐπακολουθημά τους. Στὴ γνωσιολογία τοῦ Καντίου ἡ σύνθεση εἶναι βασικὴ ἔννοια γιὰ τὴν ἔνωση διὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ νοῦ τῶν ποικίλων ἐποπτεῶν σ' ἓνα ἐνιαῖο ἀντικείμενο. Στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγγέλου ἡ συγχώνευση μιᾶς θέσης καὶ μιᾶς ἀντίθεσης σὲ μιᾶ ἔννοια ἢ σὲ μιᾶ νέα πρόταση, ἢ ὁποία περιέχει ὅ,τι σωστὸ αὐτὲς ἔχουν.

ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Κατὰ τὸν Κάντιο αὐτὲς στίς ὁποῖες τὸ κατηγορούμενο δὲν περιέχεται στὸ ὑποκείμενο, παρὰ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀναγκαῖα μ' αὐτὸ συνδεδεμένο, ὅπως στὸ παράδειγμα: "τὰ σώματα ἔχουν βάρος". Τὶς συνθετικὲς κρίσεις, στίς ὁποῖες ἐννοεῖται ἡ σχέση κατηγορουμένου καὶ ὑποκειμένου ἐπειδὴ γίνεται φανερὴ στὴν ἐμπειρία, ὅπως στὸ παράδειγμα "μερικοὶ κύκνοι εἶναι μαῦροι". ὁ Κάντιος τὶς ὀνομάζει ἐμπειρικὲς ἢ *posteriori* κρίσεις.

ΣΥΝΤΥΧΙΑ ἢ ΕΥΚΑΙΡΙΑΚΡΑΤΙΑ (occasionalismus)

Ἡ θεωρία γιὰ τὶς εὐκαιριακὲς αἰτίες, ποῦ πῆγασε ἀπὸ τὴν Καρτεσιανὴν διδασκαλία γιὰ τὴ σχέση ψυχῆς - σώματος. Κυριότεροι ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Γκέλινεξ καὶ ὁ Μαλενπράνς. Κατὰ τὴν θεωρία τῆς συντυχίας δὲν ὑπάρχει ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς. Ἐὰν ὥστόσο εἶναι πραγ-

ματικό τούτο, πρέπει να έννοηθεί ως ένα θαύμα θεοῦ. Ὁ θεὸς πραγματοποιεῖ σὲ κάθε εὐκαιρία πού τοῦ παρουσιάζεται τὴν ἐπαφή μεταξύ τῶν δύο οὐσιῶν. Εὐκαιριακὰ παράγει ἀπὸ σωματικές κινήσεις τὰ ψυχικὰ γεγονότα, εὐκαιριακὰ ἀπὸ βουλητικές ἐνέργειες τὶς μυϊκὲς κινήσεις. Ὅλα τὰ φυσικὰ γεγονότα εἶναι εὐκαιριακὲς αἰτίες (*causa occasionalis*) γιὰ τὸ θεὸ νὰ ἐνεργεῖ ἄμεσα, σύμφωνα μὲ τοὺς καθολικοὺς νόμους τῆς αἰώνιας οὐσίας του.

ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ (*relativismus*)

Ἡ θεωρία ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο μία ἀπόλυτη, ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, (τὸ πολὺ ὑπάρχει μία πιθανότητα) οὔτε μὲ ἀπόλυτο κύρος ἠθικοὶ κανόνες, ἀλλὰ πῶς ὄλες οἱ γνώσεις εἶναι σχετικές, ὑποκειμενικές, συμβατικές καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ μεταβλητοὺς ὄρους. Δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη θρησκεία, ἀπόλυτη ἠθική, ἀπόλυτο δίκαιο. Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὰ κριτήρια καὶ τὶς ἰδέες πού ἔχουν γι' αὐτὰ οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ κοινωνίες κάθε ἐποχῆς. Συχνὸς εἶναι ὁ ἠθικὸς σχετικισμὸς στὴ φιλοσοφία, στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ σ' αὐτὲς λείπουν κριτήρια μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια. Ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης εἶναι σχετικὰ ὀρθή, ἐπειδὴ περιορίζεται στὴν αἴσθησι. Ἀληθινὴ εἶναι μόνον ἡ στιγμιαία ἐντύπωση τοῦ καθενός. Τὸ ἴδιο πράγμα φαίνεται διαφοροτικὰ ὄχι μόνον σὲ διάφορους ἄνθρώπους, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἄν-

θρωπο. Οἱ ἀρχαιότεροι καὶ σημαντικότεροι σοφιστὲς Πρωταγόρας καὶ Γοργίας ἔκαμαν τὸν ἄνθρωπο "μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων". Ἀπὸ τὸ γνωσιολογικὸ σχετικισμὸ πηγασαν ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ὁ ἀγνωστικισμὸς.

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ θεολογικὴ – φιλοσοφικὴ μέθοδος πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφορες σχολὲς τοῦ μεσαιῶνα γιὰ τὴν ἐρευνα τῶν θεολογικῶν ζητημάτων καὶ τὴν κατοχύρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος. Ὁ σχολαστικισμὸς ("Ἀνσελμος ὁ Κανταβρυγίας, Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, Ντοὺς Σκότους, Γουλιέλμος Ὁκκαμ), πού γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ ἐβραϊσμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (κυρίως τῆς Ἀριστοτελικῆς), προσάρμοσε τὴ φιλοσοφία στὴν ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ καὶ ἔτσι τὴν ἔκανε "ὕπηρετρια τῆς θεολογίας" (*ancilla theologiae*). Σ' ὄλο τὸ μεσαιῶνα ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία, πού τόσο πολὺ συντέλεσε στὴ μετάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης στοὺς νεώτερους χρόνους, δὲν ἐρευνοῦσε τὴ φύση καὶ τὰ πραγματικὰ γεγονότα, ἀλλὰ ἐπιχειροῦσε νὰ σχηματίζει ἀπὸ τὶς γενικὲς δογματικὲς ἔννοιες τοῦ Χριστιανισμοῦ τὶς βάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ διατυπώσῃ τοὺς κανόνες γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Χριστιανῶν. Μὲ βάση τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ἀνάπτυξε μὲ συνέπεια τὸν ὄντολογικὸ θρησκευτικὸ ἰδεαλισμὸ. "Ὅλες τὶς ἑλλη-

νικές όντολογικές έννοιες τις έμφίρ-
μοσε στις αλήθειες τής πίστης, έξη-
γώντας τά όντα σάν δημιουργήμα-
τα του θεού. Σ' όλο τό μεσαιώνα οι
σχολαστικοί αναφέρονται στον Πλά-
τωνα, στον Πλωτίνο και κυρίως
στον Άριστοτέλη, τόν όποίο ζητούν
νά συμπληρώσουν μέ μία χριστια-
νική θεολογία (Θωμάς Άκινάτης).
Ή σύνδεση Χριστιανισμού και έλ-
ληνισμού, από τήν όποία γεννήθη-
κε ένα πλήθος από προβλήματα τό-
σο γιά τή θεολογία όσο και γιά τή φι-
λοσοφία, έγινε ένα πρωταρχικό φαι-
νόμενο τής εύρωπαϊκής Ιστορίας
του πνεύματος. Μέ ποικίλους τρό-
πους έπιχειρείται νά θεμελιωθεί ή
Χριστιανική φιλοσοφία πιδ συστη-
ματικά και νά δώσει στα καθέκαστα
μία μορφή κατάλληλη γιά τά σχο-
λεία. Μέ τό χωρισμό τής φιλοσοφίας
και τής έπιστήμης από τή θεολογία
και τήν είσοδή τής Άριστοτελικής
φιλοσοφίας στη λατινική Εύρώπη
άλλοιώνεται ή φιλοσοφική σκέψη.
Σχηματίζονται τά φιλοσοφικά συ-
στήματα τών μεγάλων μοναχικών
ταγμάτων, ιδιαίτερα τών Φραγκι-
σκανών και τών Δομινικανών, κα-
θώς και τά συστήματα του Άλδέρ-

του του Μεγάλου, του Θωμά Άκι-
νάτη και του Ντούς Σκότους και πα-
ράλληλα πρὸς τήν κατάλληλη γιά
σχολειαλογική έπεξεργασία τής Χρι-
στιανικής διδασκαλίας έμφανίζεται
άκόμη μία σπγγενής μέ τό νεοπλα-
τωνισμό φιλοσοφική θεώρηση, ή
όποία αποκορυφώνεται στο γερμα-
νικό μυστικισμό του 14 και 15 αί.
Μέ τήν έποχή του Οθμανισμού, τής
Άναγέννησης και τής Μεταρρύθμι-
σης έπαψε νά είναι ό σχολαστικι-
σμός ή μοναδική πνευματική μορ-
φή στην εύρωπαϊκή έπιστήμη και
φιλοσοφία.

ΣΩΜΑ

Γενικός χαρακτηρισμός γιά άντιλη-
πτά μέ τις αισθήσεις πράγματα (ύλι-
κά άντικείμενα, όργανικά ή άνόργα-
να). Στη γεωμετρία σώμα όνομάζε-
ται κάθε τι που έχει μήκος, πλάτος
και βάθος. Τό σύνολο όλων τών σω-
μάτων έννοείται από τό ρεαλισμό
ώς άνεξάρτητο από τή συνείδηση,
από τόν γνωσιοθεωρητικό και από-
λυτο Ιδεαλισμό και τόν φαινομενα-
λισμό ως έξαρτημένο από τή συνεί-
δηση. Ό άκοσμισμός άρνεύται τήν
ύπαρξη του κόσμου τών σωμάτων.

T

ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ

Ἐκ τῶν λέξεις τέλος = τέρμα, στόχος, σκοπός, τελείωση, καὶ λόγος, διδασκαλία. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ σκοπιμότητα τοῦ κόσμου καὶ τῶν φαινομένων του, ἡ διδασκαλία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὄχι μόνον οἱ ἄνθρωποι ἐνέργειες, ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία καὶ στὴ φύση ὅλα καθορίζονται καὶ καθοδηγοῦνται ἀπὸ σκοπούς. Ἐναντίον τῆς μηχανιστικῆς αἰτιοκρατίας, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴ φύση ὀλισθητικὰ - μηχανικὰ, ἡ τελεολογία δέχεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἓνα σύστημα σχέσεων μεταξὺ μέσων καὶ σκοπῶν. Ἡ τελεολογία εἶναι ἀνθρωποκεντρικὴ, ὅταν δέχεται ὅτι ὅλα εἶναι ἐδώ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μεταφυσικὴ, ὅταν δέχεται ἓναν τελικὸ σκοπὸ πού κυριαρχεῖ σ' ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὑπερβατικὴ, ὅταν δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐξωκοσμικοῦ ὄντος πού θέτει σκοπούς, ἐμμονοκρατικὴ, ὅταν θεωρεῖ τοὺς σκοπούς ὡς εὐρισκόμενους μέσα στὰ ἴδια τὰ πράγματα ("ἐντελέχεια"). Ἡ τελεολογικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀντιτάσσεται στὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸ νοῦ ὡς πρώτης διαμορφωτικῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, στὴ διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὸ Λόγο ὡς ἀπόλυτης νομοτέλειας, πού κυριαρχεῖ σὲ κάθε ροὴ καὶ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων, καὶ στὴ μηχανιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀτομισμού. Ἡ τελεολογία ἀναπτύχθηκε κυρίως

μὲ τὴν Πλατωνικὴ, Ἀριστοτελικὴ διδασκαλία καὶ διαπλατύνθηκε στὴ χριστιανικὴ θεολογία, ἡ ὁποία δίδαξε ὅτι ἡ τάξη τοῦ κόσμου προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀνώτατου δημιουργικοῦ αἰτίου τῶν ὄντων καὶ τῶν συμβαινόντων στὸν κόσμον. Κατὰ τὸν Λαίμπνιτς, ὁ πυρήνας ὄλων τῶν συμπωματικῶν ἀληθειῶν δρῖσκεται στὴν αἰτία ὄλων τῶν αἰτιῶν, στὴ βούληση τοῦ θεοῦ, καὶ ἀφοῦ ἡ βούληση τοῦ θεοῦ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει μόνον "τὸν καλύτερο ἀπ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους"; εἶναι ἡ αἰτιολόγησις τῶν πραγματικῶν ἀληθειῶν τελικὰ τελεολογικὴ. Στους νεώτερους χρόνους πρῶτος ὁ Βάκων ὑποστήριξε, ἐναντίον τῆς ἰδεαλιστικῆς - τελεολογικῆς ἀντίληψης, τὴν ἐπιστημονικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ὀλισθητικῆς αἰτιοκρατικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, τὸ κύριον τῆς ὁποίας ἀναγνώρισαν ἀργότερα ὁ Γαλιλαῖος καὶ ὁ Καρτέσιος. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ τελεολογία ἔχει σημασία μόνον γιὰ τὸν τρόπο γνῶσης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο ὅσον δὲ λέει τίποτα γιὰ τὴν τελικὴ αἰτία τῶν γεγονότων.

ΤΕΧΝΗ

Ἡ διαμορφωτικὴ δραστηριότητα τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος σὲ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, στὴ γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, ποίηση,

μουσική κ.λ.π. συχνά, ὡς ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση, τὸ αὐτοδημιουργητό, τὸ τεχνικὸ καὶ τεχνητό. Ἡ τέχνη ὡς καλλιτεχνικὴ διαμόρφωση ἔχει στενὴ συγγένεια μὲ τὴν τέχνη ὡς ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ παράγει ὄργανα καὶ χρήσιμα ἀγαθὰ. Ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς παραγωγῆς εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν εἰδῶν τῆς τέχνης. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχουν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ λέξεις "ποίησις" καὶ "τεχνική". "Ὅτι τὸ ἔργο τέχνης στὴν ἐξέλιξί του ἐπηρεάστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ μὴ αἰσθητικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὸ γενικὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τῆς τέχνης. Παρατηρήθηκε πῶς στίς ἐφαρμοσμένους τέχνες εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακριθῆ ἓνα χρηστικὸ ἀντικείμενο ἐπὶ ἓνα ἔργο τέχνης. Ὁ ἀμφορέας εἶναι ἔργο τέχνης ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ διακόσμησή του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ σχῆμα του. Ὁ Πλάτων συσχετίζει τὴν ὠραιότητα ἐνὸς ἔργου μὲ τὴ χρησιμότητά του. "Ἄρετή, ὁμορφιά, καὶ ὀρθότητα κάθε σκεύους, καθενὸς ζώου καὶ καθεμιᾶς πράξης δὲ σχετίζεται μὲ τίποτα ἄλλο παρὰ μὲ τὴ χρησιμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία τὸ καθένα ἔχει ἀποκλειστικὰ κατασκευαστεῖ ἢ ἔχει ἀπὸ τὴ φύση δημιουργηθεῖ". Κατ' Ἀριστοτέλη οἱ χρήσιμες τέχνες ἐξυπηρετοῦν τὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἐνῶ ἡ τέχνη τὴν εὐγενὴ διασκέδαση, τὴν πρόκληση ὀρισμένων συναισθημάτων καὶ τὸν ἐξαγνισμό. Αὐτὴ ἡ Ἀριστοτελικὴ ἐνότητα τέχνης καὶ τεχνικῆς καθορίζει καὶ τὴ μεσαιωνικὴ *ars* (τέχνη), μὲ τὴ διαφορὰ

πῶς ἡ σημασία τῆς *ars*, ὡς λογικῆς καὶ ἀσκητῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου, διευρύνεται καὶ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν πρακτικὴ ζωὴ (π.χ. πολιτικὴ τέχνη, πολεμικὴ τέχνη) καὶ στίς θεωρητικὰ σπουδὰς (π.χ. φιλοσοφικὰς τέχνες, *artes liberales*). Ἡ τέχνη δηλαδὴ συνδέονταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μ' ἓναν εὐρὺ τομέα παραγωγῆς χρηστικῶν ἀγαθῶν, ἀπὸ τὸ ἄλλο συνυφαίνονταν μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴ φιλοσοφία καὶ μὲ ὄλους τοὺς τομεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἔγινε στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σήμερα σὲ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς συνδέεται μὲ τὴν τεχνικὴ (ἀρχιτεκτονικὴ) καὶ μὲ τὴν παραγωγὴ χρησιμῶν ἀντικειμένων (ὕφαντουργία, ἐπιπλοποιία, παραγωγή). Ἡ τέχνη εἶχε πάντοτε ὠφελιμιστικὸ χαρακτήρα, χωρὶς τοῦτο νὰ ζημιώνει τὴν αἰσθητικὴ πληρότητά της. Τέχνη καὶ τεχνικὴ διαφέρουν ὥστόσο οὐσιαστικὰ ἀναμεταξὺ τους. Τὰ βιομηχανικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἔργα εἶναι προϋόντα ὁμαδικῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἱκανοποίηση αἰσθητικῶν σκοπῶν. Γίνονται γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν ὑλικὰς ἀνάγκαι τῶν ἀνθρώπων καὶ μόνον ἐμμεσα ἐπενεργοῦν στὰ αἰσθήματα καὶ στίς σκέψεις. Οἱ πρῶτες ὕλεις καὶ οἱ ἀμεσες φυσικὰς δυνάμεις τοῦ ἐκμεταλλεύεται ἡ τεχνικὴ παραγωγή, καθὼς καὶ οἱ κανόνες χρήσεως τους, εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν πείρα καὶ ὡς παραδοσιακὰ διδάσκονται καὶ μαθαίνονται μὲ διαρκὴ ἀσκήση. Ὁ τεχνίτης καὶ γενικὰ ὄποιος κατασκευά-

ζει ένα έργο από καθαρά πρακτικό ένδιαφέρον, π.χ. ένα έντελώς άκοσμο οικοδόμημα ή ένα σκεύος, κατασκευάζει τούτο για όρισμένους πρακτικούς σκοπούς· τ' έργο είναι μέσο για ένα σκοπό. Αντίθετα, τ' έργο τέχνης είναι αυτοσκοπός, δέν τ' καθορίζει ή πρακτική χρησιμότητα. Είναι ή τέλεια έκφραση μιás καθαρά καλλιτεχνικής ενέργειας. 'Η τέχνη ως καλλιτεχνική ενέργεια συνδέεται με τις αντίληψεις τού καλλιτέχνη. 'Ο γνήσιος καλλιτέχνης με μία δημιουργική σύνθεση προσφέρει ένα έναιο έργο, στο όποιο εκφράζει παραστατικά, πάνω στη βάση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου ή θέματος, τόν προσωπικό τρόπο θεώρησης τής αντικειμενικής πραγματικότητας. 'Ως ζωγράφος ζωγραφίζει ένα όρισμένο τοπίο για νά έξεικονήσει τή γνήσια γενική διάθεση πού προκαλεί ή φύση, ως δραματικός συγγραφέας πραγματεύεται μία ξεχωριστή υπόθεση με όρισμένα πρόσωπα για νά περιγράψει γενικούς χαρακτήρες, τρόπους δράσης, τύχες τών ανθρώπων. Κατά τόν Κάντιο, ή τέχνη είναι προϊόν τής δημιουργικής μεγαλοφυίας τού υποκειμένου, ένα ιδιόμορφο έπίτευγμα τού πνεύματος. Και ή μεγαλοφυία δέν έπινοεί μόνο μύθους και μορφές. 'Η πρώτη ιδιότητά τής είναι ή πρωτοτυπία. Για τόν καλλιτέχνη μεγαλύτερη σημασία έχει ό ανταγωνισμός μ' αυτό πού ήδη υπάρχει, ή δωρεά ενός πού άκόμη δέν υπήρξε, μιás *materia nova*. 'Ο καλλιτέχνης διαλέγει από τά στοιχεία τής πραγματικότητας τά αισθητικά αξιολο-

γα και τά παρουσιάζει στο έργο του πιο έλεύθερα και καθαρότερα απ' όσο είναι στην πραγματικότητα. Τήν όμορφιά δέν τή δημιουργεί, αλλά τήν ανακαλύπτει και τή μεταλλάθει, αφού πρώτα συνειδητοποιήσει αισθητικά τά γεγονότα τής ζωής και τά αξιολογήσει, δηλαδή αφού έξετάσει άν έχουν θετική ή αρνητική αισθητική αξία. 'Ετσι προβάλλει συνειδητά ή άσυνειδητα τήν προσωπική του κρίση γι' αυτά πού είναι στενά συνδεδεμένα με τήν ιδιοτυπία του και τά αισθητικά ιδανικά του και πού ως ένα βαθμό ανταποκρίνονται πρòς τις αισθητικές απαιτήσεις τού κοινού. "Όλα τά έργα τέχνης και τά αισθητικά φαινόμενα έχουν μία "αισθητική πραγματικότητα", τήν όποία αισθανόμαστε άμεσα με τις αισθήσεις, τή φαντασία και τή κρίση. 'Η εύχαρίστηση από τά όμορφα αντικείμενα έξαρτάται δέδαια από τις αντίληψεις τού ανθρώπου για τή ζωή και τήν τέχνη και γι' αυτό συμβαίνει συχνά νά εκφράζονται για τ' όδιο αντικείμενο αντιφατικές κρίσεις και αξιολογήσεις. Οι αισθητικές κρίσεις δέν είναι φυσικοί νόμοι, ώστόσο είναι δυνατό ό καθένας, όταν θεωρεί αισθητικά τά ίδια αντικείμενα, νά συγκινηθεί αισθητικά.

ΤΕΧΝΗΣ ΟΥΣΙΑ

'Από μία σύντομη θεώρηση τών διάφορων αισθητικών αντιλήψεων για τ' είδος τής καλλιτεχνικής δραστηριότητας, διαπιστώνεται ότι οι αισθητικοί αντιλαμβάνον-

ται γενικά την καλλιτεχνική δραστηριότητα είτε ως μίμηση (μίμηση της φύσης), είτε ως ένα είδος παιγνιδιού (ταυτόσημου ή τουλάχιστο συγγενικού με την όρμη για παιγνίδι), ή ως όρμη για έκφραση συναισθημάτων ή ως όρμη για παράσταση. Ἡ παλαιότερη θεωρία είναι ἡ θεωρία της μίμησης. Αὐτὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἐπικρατοῦσε σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια. Ὁ Πλάτων λέει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι μίμηση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, πού ὡστόσο στὴν οὐσία εἶναι ἀνταύγειες ἰδεῶν. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ τέχνη στὴν πλατιά της ἔννοια, ὡς δεξιότητα τῆς καλλιτεχνικῆς διαμόρφωσης πού καθορίζεται ἀπὸ τὴ γνώση κανόνων, ἔχει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴν ἀποστολὴ νὰ τελειοποιεῖ αὐτὸ πού στὴ φύση μένει ἀτελείωτο, ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ μιμεῖται ("ὄλως τε ἡ τέχνη τὰ μὲν ἐπιτελεῖ, ἃ ἡ φύσις ἀδυνατεῖ ἀπεργάσασθαι, τὰ δὲ μιμεῖται"). Ἡ δευτέρα ἀποψη εἶναι ὅτι ἡ τέχνη εἶναι παιγνίδι. Πρῶτος ὁ Πλάτων εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἡ τέχνη εἶναι συγγενικὴ ἢ ὁλότελα ὁμοία μὲ τὸ παιγνίδι. Ἀργότερα τὸνίστηκε τοῦτο ἀπὸ τὸν Σάλλερ καὶ σήμερα γίνεται παραδεκτὸ ἀπὸ πολλοὺς αἰσθητικούς. Κατὰ τὸν Γκρόος ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ἀπόλαυση ἔχουν ὁμοιότητα μὲ τὸ παιγνίδι, γιατί καὶ οἱ δύο αὐτὲς δραστηριότητες δὲν γίνονται γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἓνας ἄλλος σκοπός, ὅπως συμβαί-

νει στὴν κυρίως ἐργασία, ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὴ χαρὰ, πού πηγάζει ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες. Ὁ Σπένσερ θέλησε νὰ ἀναγάγει ὁλόκληρη τὴν τέχνη σὲ μία μορφή παιγνιδιού, παρατηρήθηκε ὡστόσο ὅτι οἱ διαφορὲς μεταξὺ παιγνιδιού καὶ καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος εἶναι πολὺ μεγάλες. Τὸ παιγνίδι ἔχει τὴ σημασία ἑνὸς προσωρινοῦ περισπασμοῦ, μιᾶς διασκέδασης, ἐνῶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια εἶναι γιὰ τὸν καλλιτέχνη, ἓνας σοβαρὸς σκοπὸς ζωῆς, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὁποίου θέτει ὅλες του τὶς δυνάμεις. Ἡ τρίτη ἀποψη, ὅτι κινητήρια δύναμη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ "ἐκφραση συναισθημάτων", ἀναπτύχθηκε ἐπίσης στὰ τελευταῖα χρόνια, καὶ μάλιστα μὲ τὸ πνεῦμα πῶς τοῦτο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Στὴν ἐκφραση συναισθήματος βρίσκεται ἡ πρωταρχικὴ τῆς καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς καὶ ἀπ' ἐδῶ κατάγονται ὅλες οἱ πρωταρχικὲς καλλιτεχνικὲς μορφές. Καὶ αὐτὲς εἶναι οἱ ρυθμικὲς τέχνες, ὁ γυμναστικὸς χορὸς, τὸ ρυθμικὸ παιγνίδι, τὸ τραγούδι. Ὅλες οἱ ἐκφραστικὲς κινήσεις τῶν συναισθημάτων μας (χαρὰ, λύπη, θυμὸς) ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ μὲ τὴ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα: Δὲν ἐπιδιώκουν τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτὲς, ἀλλὰ γίνονται ἀποκλειστικὰ γιὰ χάριν τοῦ ἑαυτοῦ τους. Ὑποστηρίζεται ἀκόμη ὅτι οἱ ἐκφραστικὲς κι-

νήσεις άσκούν μία λυτρωτική ή έπιτατική επίδραση στο συναίσθημα. Καί ή θεωρία του Φρόυντ βλέπει επίσης στην τέχνη την έκτόνωση, την άπολύτρωση από συναισθηματικές καταστάσεις. Ή καλλιτεχνική ενέργεια δέν κατορθώνει τούτο ως έκφραση των συναισθημάτων, αλλά μέ την έξωτερική παράσταση και απόδοση, την "άντικειμενικοποίηση" και γενίκευση έσωτερικών διωμάτων, τά όποια μέ την καλλιτεχνική έξεικόνιση άπομακρύνονται από τό άτομο και γίνονται ένα γενικό ανθρώπινο δίωμα. Ή νεώτερη ιδεαλιστική αισθητική κλίνει όλοένα περισσότερο προς τή γνώμη ότι ή καλλιτεχνική δραστηριότητα είναι, σύμφωνα μέ την ύψη της, περιγραφική και έξεικόνιση. Άπό τά μέσα του 19 αί. ως τίς άρχές του 20 αί. στην αισθητική επικρατούσε ό ιστορικός - πολιτιστικός τρόπος θεώρησης. Τά ιστορικά καλλιτεχνικά γεγονότα και ό μορφές έκφρασης τους έρμηνεύονται στίς σχέσεις τους μέ την πολιτιστική δραστηριότητα της ανθρωπότητας. Μέ την άφύπνιση στο πρόσφατο παρελθόν και στο παρόν της μεταφυσικής σκέψης αναφάνηκε πάλι μία τάση νά κατανοηθεί ή τέχνη από την άποψη του ώραιου, ως παράσταση μιās ιδέας, στη σχέση της μέ την επιδίωξη της αισθητικής άπόλαυσης.

ΤΕΧΝΗΣ ΣΚΟΠΟΙ

Τό νόημα και ό σκοποί της τέχνης

δέν έξαντιλούνται στο ώραιο φαινόμενο και στην καλαισθητική άπόλαυσή του. Ή τέχνη έχει τεράστιες κοινωνικές και παιδευτικές δυνατότητες και έπενεργεί άποφασιστικά στη σκέψη, στα αισθήματα και στη δούληση του ανθρώπου. Στο έργο τέχνης έκφράζεται πιό πολύ σέ συγκεκριμένες εικόνες ή άλήθεια του κοινωνικού δίου μιās έποχής. Για τόν Άριστοτέλη ή έξιδανίκευση του ιδιαίτερου χαρακτήρα ενός άντικειμένου είναι ένας καλλιτεχνικός σκοπός. Ό έξαγνισμός (κάθαροις) άπωθει ή έξολοθρεύει τά πάθη της ψυχής. Στην ύπηρεσία της παιδείας πρέπει νά μπαίνουν εκείνα τά έργα που άπεικονίζουν ό,τι είναι ώραιότερο και ευγενέστερο από τό συνηθισμένο, ιδιαίτερα όρισμένα είδη της μουσικής και ζωγραφικής. Ή άλήθεια και ή έκφραστικότητα είναι ό πιό σπουδαιοί νόμοι της τέχνης, ύποστηρίζει ό Λέσινγκ. Ό καλλιτέχνης πρέπει νά μάς διδάσκει τι πρέπει νά κάνουμε και τι νά άποφεύγουμε νά κάνουμε. Νά μάς γνωρίσει την άληθινή ούσία του καλού και του κακού, του σοβαρού και του φαιδρού. Νά μάς δείξει την όμορφιά του καλού σ' όλες του τίς παραλλαγές και συνέπειες και νά μάς άποκαλύψει την άσχήμα του κακού. Ή τέχνη έχει την ήθικη άποστολή νά διδάσκει, νά διαπαιδαγωγεί και νά έξυψώνει τό ανθρώπινο γένος, νά έκλεπτύνει τά ήθη. Τό χρέος κάθε ανθρώπου του

παίρνει στα χέρια του την πένα, τὸ πινέλο ἢ τὸ σκαρπέλο, εἶναι νὰ κάνει τὴν ἀρετὴ ἀγαπητὴ, τὸ ἐλάττωμα ἀποκρουστικόν, τὸ γέλιο ἐκδηλοῦν, παρατηρεῖ ὁ Ντιντερό. Ὡστόσο ἡ τέχνη δὲ μᾶς διδάσκει μόνο, δὲ γνωρίζει μόνο ὁ ἄνθρωπος ἀμεσα ἢ ἔμμεσα διὰ τῆς τέχνης τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπινους χαρακτῆρες, τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς σκέψεις ἄλλων ἀνθρώπων, τὶς ποικίλες καὶ τὶς πιὸ σπουδαῖες πτυχὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ σημασία τῆς εἶναι πολύμορφη. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μίαν βαθύτερη προδιάθεση γιὰ τὴν ὁμορφιά, γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τάξη καὶ τὴν ἀπόλαυση. Μέσα στὸν κόσμον τῆς τέχνης αἰσθάνεται ὅτι εἶναι πνευματικῶς ἐλεύθερος, στὴν ψυχὴ του γεννιοῦνται συναισθήματα, συγκινήσεις, διαθέσεις. Ἡ τέχνη μᾶς λυτρῶνει ἀπὸ τὰ πρακτικὰ μᾶς ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς ἀγωνίες, κατευνάζει τὸν πόνο μας καὶ ξυπνάει μέσα μας εὐάρεστες καταστάσεις. Εἶναι “ἡ βαλβίδα γιὰ τὴν κατανάλωση τοῦ πλεονάσματος τῶν ἀχρησιμοποίητων δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου”. Στὸν κόσμον τῆς τέχνης δίδει ὁ ἄνθρωπος τὴν αὐτονομίαν τοῦ ἀρνείναι ἢ κοινωνία. Οἱ κλασικιστὲς ἐπιδίδωκαν μὲ τὴν ἐντατικὴ ἀφομοίωση ἀριστῶν μορφῶν καὶ ἔργων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἕναν τέτοιο προσανατολισμὸν στὰ κλασσικὰ πρότυπα, ὥστε νὰ ἀφυπνίζονται τὸ άτομον καὶ νὰ στρέφεται πρὸς τὴν ἁρμονίαν, τὴν ἀπλό-

τητα καὶ τὴν ὁμορφίαν. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἡ τέχνη πρόβαλλε ὕψηλὰ ἡρωϊκὰ ἰδανικὰ καὶ ἐξιδανικευμένους ἀφηρημένους μορφές.

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΖΩΗ

Γιὰ τὴ σύγχρονη τέχνη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σχέση τῆς μὲ τὴν πραγματικότητα. Μὲ τὴν ἐπίδραση γενικῶν πολιτιστικῶν, πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν γεγονότων ἀναφάνηκε τὰ τελευταῖα χρόνια μίαν ὀριμότερη σκέψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ οὐσία τῆς τέχνης. Ἐγίνε φανερόν ὅτι ἡ ἀξιολόγησις τῆς τέχνης δὲν πρέπει νὰ γίνεται μὲ μόνον κριτήριον τὴν παράστασιν μιᾶς ἰδέας ἢ τῆς σχέσεως τῆς μὲ τὴν ἀνθρώπινον ἰκανότητα. Ἡ τέχνη, ὡς ἀνώτερη μορφή ἐκφράσεως τῆς αἰσθητικῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πραγματικότητα, εἶναι ἕνα μέσον γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ γνώσιν καὶ σκοπίμη μετάπλασιν τῆς ζωῆς. Βοηθάει τὸν ἄνθρωπον νὰ συνειδητοποιήσῃ καὶ ἀφομοιώσῃ αἰσθητικὰ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν καλύτερον ἑαυτοῦ καὶ ν' ἀνεβάσῃ τὴν στάθμην τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξός του. Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ σ' ὅλους τοὺς λαοὺς ἡ τέχνη εἶχε μεγάλας ἐπιδράσεις στὴν κοινωνίαν. Ἡ στάθμην τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξος ἑνὸς λαοῦ, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ του, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐπηρεάζονται ἀμεσα ἀπὸ τὴν τέχνην. Ὁ Παπανοῦτσος γράφει γιὰ τὴν σχέση τῆς τέχνης μὲ τὴν ζωὴν: “Τὴ γνώμη

τέλος ότι ή τέχνη είναι έκφραση ζωής που άγκαλιάζει όλες τις έκδηλώσεις της, και ότι μάς συγκινεί γιατί ίκανοποιεί τη βαθύτερη ανάγκη που αισθάνεται ό άνθρωπος να ζήσει έστω και με τη φαντασία μία πλατύτερη και έντονότερη ζωή, τη συναντούμε με διάφορες παραλλαγές σε στοχαστές και καλλιτέχνες όλων των ιδεολογικών άποχρώσεων". Τα καλλιτεχνικά γεγονότα και οι μορφές έκφρασής τους έρμηνεύονται στις σχέσεις τους με την πολιτιστική δραστηριότητα του ανθρώπου, γιατί πιστεύεται πως ή τέχνη, χωρίς να παύει να καθρεφτίζει την ατομικότητα και τη βαθύτερη ψυχολογία του καλλιτέχνη, άντανακλάει τις άντιλήψεις και τους τρόπους ζωής των ανθρώπων της έποχής από την όποία πηγάζει και στην όποία άνευθύνεται. Το καλλιτεχνικό άντικαθρέφτισμα της πραγματικότητας σε ένότητα περιεχομένου και μορφής είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της τέχνης. 'Ο κόσμος της τέχνης, που προέρχεται από τις δοσμένες κοινωνικές σχέσεις, δέν είναι ένας άπλός κόσμος της φαντασίας. ούτε ό καθημερινός κόσμος στον όποιο στηρίζεται. Δέν περιέχει τίποτε που να μη ύπάρχει στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως πράξεις, σκέψεις και αισθήματα, όνειρα του ανθρώπου, ώστόσο είναι ποιοτικά άλλώτικος από τον πραγματικό. Είναι μία άλλη πραγματικότητα και άλλθθεια. όχι ή ά-

λήθεια του ρεπορτάζ. της φωτογραφίας. της κοινωνιολογικής άνάλυσης. 'Η τέχνη είναι κυρίως ή προσπάθεια του καλλιτέχνη να διαμορφώσει με την άρμονική σύνθεση αισθητικά αξιόλογων στοιχείων της πραγματικότητας ένα ώραίο σύνολο. 'Αναπαράγει από την πραγματικότητα εκείνο που ενδιαφέρει τον άνθρωπο και συνθέτει τη ζωή "τέτοια όπως έπρεπε να είναι". 'Ο Γκρόσσε στη γενική του άντιληψη της τέχνης συμμερίζεται την άποψη πως ή τέχνη είναι ουσιαστικά ένα κοινωνικό φαινόμενο, πως είναι περισσότερο μία κοινωνική παρά μία ατομική δραστηριότητα. 'Η τέχνη προϋποθέτει ένα κοινό και ένα καλλιτέχνη. Τέχνη χωρίς κοινό δέν είναι νοσητή. 'Η γνήσια λαϊκότητα της έποχής, που ένυπάρχει στα έργα τέχνης, έξασφαλίζει τη διάρκεια τους. Τα έργα αυτά, που ή έμπνευσή τους άναδλύζει από το λαό, που εισδύουν στην ουσία των κοινωνικών σχέσεων και άνπεικονίζουν έθνικά στοιχεία, έξακολουθούν να συγκινούν αισθητικά και διατηρούν την αξία τους για μεγάλο χρονικό διάστημα. 'Η λαϊκότητα στην τέχνη είναι το κριτήριο για τα άληθινά έργα και την κοινωνική σημασία τους. 'Η σχέση άνάμεσα στην τέχνη και στη ζωή, παρατηρεί ένας έπιφανής κριτικός της λογοτεχνίας, είναι όμοια με τη σχέση άνάμεσα στο φώς και στο λάδι που το διατηρεί στο λυχνάρι, ή καλύτερα, άνάμεσα στο

φυτό και στο έδαφος που το τρέφει.

ΤΕΧΝΙΚΗ

Το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος παράγει υλικά αγαθά για τη ζωή του· ή ανθρώπινη δραστηριότητα, που για την ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών επιδιώκει το νέο, το τελειότερο. Η φιλοσοφία της τεχνικής παρουσιάζει τον άνθρωπο ως έφευρέτη και κατασκευαστή (*homo faber*), που είναι ικανός να δημιουργεί κάτι που δεν υπάρχει στη φύση (τεχνητή παραγωγή φωτιάς) ή που δεν υπήρχε ως τότε (μηχανή). Η φύση άφησε τον άνθρωπο γυμνό και άοπλο, ωστόσο του έδωσε το χέρι ως εργαλείο των εργαλείων. Οι άνθρωποι, λέει ο Δημόκριτος, υπήρξαν στα σπουδαιότερα πράγματα μαθητές των ζώων: της αράχνης στην ύφανση, του χελιδονιού στο κτίσιμο σπιτιών. Τα τεχνικά επιτεύγματα των ζώων όφειλονται σε μία τυχαία χρησιμοποίηση ως εργαλείων μελών του σώματος, ενώ ο άνθρωπος κατασκευάζει ένα τεχνικό πράγμα με σχεδιασμό και βοηθητικά εργαλεία. Τα εργαλεία και οι κανόνες χρήσης τους είναι γνωστά από την εμπειρία και ως "παραδοσιακά" διδάσκονται και μαθαίνονται με διαρκή άσκηση. Γνώση, όρθη κρίση είναι οι προϋποθέσεις της τεχνικής, διασφάλιση, έξυψωση, έξευγενισμός της ανθρώπινης ύπαρξης ήταν ο σκοπός της. Από την ανάπτυξη της τεχνι-

κής εξαρτάται ή πρόοδος της ανθρώπινης ζωής. Από την εποχή που ο άνθρωπος κατασκεύασε εργαλεία αρχίζει ή ιστορία της κοινωνίας. Η εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, και πρώτα απ' όλα των μέσων εργασίας, εκφράζει την αύξηση της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση. Η σημερινή τεχνική, που χιλιάδες χρόνια ήταν εμπειρική, από τον 19 αί. δεν αποτελεί απλά μία περιοχή του πολιτισμού που περιορίζεται στην κατασκευή εργαλείων και την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, αλλά δύναμη που προσδιορίζει το σύγχρονο πολιτισμό και βαθμιαία κατακτά όλες τις περιοχές της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου (τεχνοκρατία). Ός πρακτική εφαρμογή γνώσεων των φυσικομαθηματικών επιστημών ή τεχνική παρουσιάζεται και αναπτύσσεται μαζί με την επιστήμη και παράλληλα προς αυτή. Βάση της είναι ή χρησιμοποίηση των νόμων της φύσης, που ανακαλύπτουν αυτές οι επιστήμες, καθώς και οι συσκευές μέτρησης. Όχι μόνο σε κάθε βιομηχανικό κατασκευασμένο αντικείμενο, αλλά και σε κάθε γεωργικό προϊόν είναι φανερή ή εφαρμοσμένη επιστήμη. Όλοκληρη ή σύγχρονη τεχνική στηρίζεται στην επιστημονική έρευνα, μερικοί κλάδοι της (χημική βιομηχανία, ηλεκτροτεχνική) κατάγονται έντελώς από την επιστημονική έρευνα. Ένώ όμως ή τεχνική εξαρτάται σε ση-

μαντικό βαθμό από τις φυσικές επιστήμες, όσo όσο και αυτές γεννιούνται από τo επίπεδο ανάπτυξης και τις ανάγκες τής τεχνικής, που αποτελεί τή βασική κινητήρια δύναμή τους. 'Από τή διάδοση τής τεχνικής σ' όλες τις χώρες τής γής και από τήν αλλαγή τού τρόπου εργασίας, τή μεταμόρφωση τής κοινωνίας και τού τρόπου ζωής (βιομηχανική κοινωνία), έγινε ή τεχνική κεντρικός σάχος τής κριτικής πολλών διανοουμένων, οί όποίοι, έπισημαίνοντας τούς κινδύνους από τήν προχωρητική έκτεχνίκευση τών πάντων, αποδίδουν σ' αυτή δαυμονικές ιδιότητες. Τή θεωρούν μαζί με τήν επιστήμη ως υπεύθυνη για τήν πολιτιστική κρίση τής έποχής μας και τήν αποπροσωπώηση όλόκληρης τής ζωής. 'Η εναντίον τής τεχνικής έκστρατεία, που συνδέεται στενά με τή νοσταλγία τού παρελθόντος και τήν επιστροφή στις παρδοσιακές πολιτιστικές αξίες, είναι φανερή στα διάφορα φιλοσοφικά δόγματα. Τέτοιοι στοχασμοί αποκρούονται από τούς θιασώτες τής τεχνικής προόδου ως άνεδαφικοί και ρομαντικοί. Αύτοι πιστεύουν ότι με τήν ορθολογιστική σχεδιοποίηση τής επιστήμης και τή συνειδητή ένεργεια τού ανθρώπου να χρησιμοποιεί τις θετικές πλευρές τής τεχνικής - ή όποία καθαυτή είναι ένα ήθικά ουδέτερο όργανο - για τo αληθινό, τo καλό και λογικό και όχι με τήν άγoνη απόκρουση και τήν απομό-

νωση - πράγμα άλλωστε αδύνατο στις σημερινές συνθήκες τής ζωής - είναι δυνατό να γεφυρωθεί ή αντίθεση μεταξύ έμψυχου και άψυχου, ν' αποφευχτεί ή αποξένωση τού ανθρώπου από τή μηχανή. 'Απομάκρυνση από τo νόμο τής προόδου και επιστροφή στη φυσική ζωή χαρακτηρίζεται ως στείρα όνειροπόληση.

ΤΡΟΠΟΙ (modi)

Είναι οί ιδιότητες τού αντικειμένου, που δέν είναι αθυπλόστατες, αλλά συνυφασμένες με κάποια από τις καταστάσεις του, που έμφανίζονται σ' ένα πράγμα ως φορέας αυτής τής κατάστασης, σ' αντίθεση με τήν ουσία, ή όποία δηλώνει κάτι αθυπλόστατο, τού όποιου κατηγορήματα είναι οί τρόποι.

ΤΥΧΗ

Για τόν 'Αριστοτέλη ή σύμπτωση δύο γεγονότων, που δέν είναι αιτιοκρατικά συνδεδεμένα και όσoσο δίνουν τήν έντύπωση μιάς τέτοιας σύνδεσης. ('Ονειρεύτηκα κάτι και αυτό που όνειρεύτηκα συμβαίνει πραγματικά· σκάβω στο χωράφι μου και ξαφνικά βρ(σκομαι μπροστά σ' ένα θησαυρό). Μία υπόδιαίρεση αυτού τού είδους αποτελούν αυτές οί περιπτώσεις, στις όποιες πρόκειται για τήν έντύπωση μιάς αιτιακής σχέσης. Με μία ένεργεια που κάνω με έντελώς άλλη πρόθεση συνδέεται μία έπιτυχία τόσο άπροσδόκητη, ώστε παράγεται ή έντύπωση

μιᾶς ἐμπρόθετης ἐπιτυχίας. Μία παραπέρα ὑποδιαίρεση αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσης περιλαμβάνει ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες πρόκειται γιὰ ἀψυχα ἢ ἄλογα ὄντα, στὰ ὁποῖα μία τέτοια ἐμπρόθετη ἐνέργεια εἶναι ἐντελῶς ξένη. Γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτῆς τῆς ὁμάδας ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη "αὐτόματον" ("τὰ γινόμενα φύσει πάντα γίνεται ἢ αἰεὶ ὡδὶ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ· τὰ δὲ παρὰ τὸ αἰεὶ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου καὶ ἀπὸ τύχης"). Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ θεὰ Τύχη, πού λατρευόταν σὲ πολυάριθμες πόλεις, πίστευαν πῶς ἦταν "μυσταγωγὸς" τοῦ ἀνθρώπου,

μία τυφλὴ δύναμη πού κυβερνοῦσε τὸν κόσμον. Ὁ ἰδεαλισμὸς δέχεται τὸν καθαρὰ συμπτωματικὸ χαρακτήρα τῶν φαινομένων καὶ τῶν γεγονότων μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία, τὸ ἴδιο καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς, ὁ ὁποῖος φησὶ ὅσο ἐννοεῖ τὸ συμπτωματικὸ "ὅταν κάτι πού ἔχει τὴν αἰτία τοῦ ὄχι μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σὲ ἄλλο πράγμα" τὸ ἐννοεῖ ὅταν αὐτὸ πού πηγάζει ὄχι ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς καὶ ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν πραγμάτων μεταξὺ τους, ἀλλὰ ἀπὸ δευτερογενῆ αἰτία, πού μπορεῖ νὰ γίνον ἢ νὰ μὴ γίνον". Γιὰ τὸν Χιούμ ἡ τύχη εἶναι ἓνα ὄνομα γιὰ τὴν ἀγνοια τῶν πραγματικῶν αἰτιῶν.

ΥΛΗ

Στην Ἀριστοτελική μεταφυσική ἡ “πρώτη ὕλη” εἶναι τὸ σταθερὸ ὑπόστρωμα τῆς οὐσίας ἐνὸς αντικειμένου. τὸ “δυνάμει ὄν” ὅπως χαρακτηρίζεται, ἐπειδὴ ἔχει τὴ μοναδικὴ ιδιότητα τῆς πλαστικότητος, ποῦ τῆς ἐπιτρέπει νὰ πάρει μορφὴ καὶ νὰ γίνῃ κάτι. Ἡ μορφοποιημένη ὕλη ὀνομάζεται “ἐσχάτη ἢ σεσημασμένη ὕλη”. Στὴν Καντιανὴ γνωσιολογία ὕλη εἶναι τὰ δεδομένα τῆς ἐποπτείας, τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζεται καὶ μορφοποιεῖ ἡ σπενέργεια τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ὕλη εἶναι αἰώνια καὶ ἀπειρη. Ὑπάρχει στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο καὶ μία ἀπὸ τίς πολλὰς οὐσιαστικὰς τῆς ιδιότητες, ἡ σπουδαιότερη, εἶναι ἡ κίνηση.

ΥΛΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία ποῦ ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ ὑπεραισθητῶν ἢ ὑπεργήινων δυνάμεων (πνεῦμα, συνείδηση, ἰδέα, θεός) καὶ ἀνάγει ὅλα τὰ ὄντα καὶ φαινόμενα στὴν ὕλη. Ἡ ὕλη εἶναι ἡ αἰτία καὶ ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος, ὄχι μόνο τῆς ὕλικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς. Ὅλες οἱ μορφές τῆς γνώσης πηγάζουν ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, τὴ νόηση, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν παρατήρηση. Στὸν ὕλισμὸ κατατάσσεται καὶ ὁ νατουραλισμὸς.

ἐφόσον δὲν παραχωρεῖ στὸν ἀνθρώπο καμία ἰδιαίτερη θέση μέσα στὴ φύση, καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς. γιὰ τὸν ὁποῖο πραγματικὸ εἶναι μόνον αὐτὸ ποῦ μπορεῖ νὰ συλληφθῇ μὲ φυσικοεπιστημονικὰς μεθόδους. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἀνάπτουν τὴ μηχανιστικὴ ὕλιστικὴ θεωρία, τὴν ὁποία ἀνανέωσε στὸν 17 αἰ. ὁ Γκασέντι. Ὁ μ ε θ ο δ ι κ ὸ ς ἡ μ η χ α ν ι σ τ ι κ ὸ ς ὕλισμὸς εἶναι μόνο μία ἐπιστημονικὴ θέση, ποῦ προϋποθέτει θεωρητικὰ τὸν κόσμον ὡς ἓνα συμπαγὴ αἰτιατὸ μηχανισμό γιὰ νὰ ἐρμηνευτοῦν ὅσο εἶναι δυνατό μὲ μηχανικοὺς τρόπους, μὲ τὴν ἀναγωγή στὴν κίνηση μέσα στὸ χῶρο. ὅλα τὰ φυσικὰ γεγονότα (χημικά, βιολογικά, κ.λ.π.). Τὴν κίνηση δὲν τὴ βλέπει ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμὸς ὡς ἀλλαγὴ, ἀλλὰ ὡς ἀπλὴ μετατόπιση τῶν σωμάτων στὸ χῶρο, ποῦ δὲν ἐπιφέρει καμία ἀλλαγὴ, καμία ἐξέλιξη τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ κατώτερον στὸ ἀνώτερον. Ἡ ἀρχαιότερη μορφὴ τοῦ μηχανιστικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Δημοκρίτου. Μηχανιστὲς εἶναι: Στράτων ὁ Λαμψακηνὸς, οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ὁ Λουκρήτιος. Μηχανικοὶ ὕλιστὲς στοὺς νεώτερους χρόνους εἶναι: Χόμπς, Καρτέσιος (στὴ φυσι-

κή). Σπινόζα και μερικοί ύλιστές του 18 αλ. Ὁ ἡ θ ι κ ὸ ς ύλισμός βλέπει τὴν ὑπέρτατη εὐτυχία στὴν αἰσθησιακὴ ἀπολαύση τῶν υλικῶν ἀγαθῶν καὶ δὲν ἀναγνωρίζει ἕνα θασιῆλιο αὐτόνομον, μὴ υλικῶν ἀξιών. Οἱ πνευματικὲς ἀπολαύσεις εἶναι μόνο μεταμορφώσεις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς, ὄχι τόσο ἰσχυρὲς ὅσο οἱ σωματικὲς, ὡστόσο εἶναι μονιμότερες, διαρκέστερες καὶ πῶς ἰκανοποιητικέες. Ὁ β ι ο λ ο γ ι κ ὸ ς ἡ κ ο σ μ ο λ ο γ ι κ ὸ ς ύλισμός εἶναι ἕνα κοσμοθεωρητικὸ σύστημα ποῦ ὑποστηρίζει πῶς ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀπειρης ὕλης. Τὴν ἔννοια τῆς ζωῆς ἐπιχειρεῖ ν' ἀντικαταστήσει μὲ μία περίπλοκη "ἔως τώρα ἀνεξήγητη" φυσικοχημικὴ νομοτέλεια. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Γάλλων ὕλιστῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ Λαμετρί, Χόλμπαχ, Ντιντερό, Ἐλφειτίου καὶ πολλῶν νεώτερον βιολογῶν καὶ φυσιολογῶν, ἡ νόσημας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμό. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι μία μηχανὴ καὶ ἡ νόσημας μία λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου. Ὁ Χόλμπαχ στὸ συστηματικὸ κύριον ἔργον τοῦ γαλλικοῦ ἕλισμοῦ "Σύστημα τῆς φύσεως", ποῦ ὀνομάστηκε διβλὸς τοῦ ἕλισμοῦ, ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο παρὰ μόνο ἡ αἰώνια ὕλη καὶ ἡ κίνησή της. Τὰ ὑπεραισθητὰ ὄντα εἶναι ἀπλὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας μας καὶ ὁ φόβος ἀπ'

αὐτὰ εἶναι ἀβάσιμος. Τετὴ καὶ ἀταξία, σκοποὶ καὶ ἀξίες μεταφέρονται μέσα στη φύσιν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνθρώπος ὅπως καὶ ἡ φύσιν διέπεται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους, ἡ δὲ "ψυχὴ" τοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ νεῦρα τοῦ ἐγκεφάλου. Δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς βούλησεως καὶ ἀθανασία, ὁ δὲ θάνατος εἶναι μετάβαση σὲ μία ἄλλη μορφὴ ὑπαρξεως. Οἱ θρησκείες εἶναι ἐπινόσημας, ἀπάτη τῶν παπάδων. Ὑπάρχει μόνον ἕνας ὑπέρτατος σκοπός: ἡ ἐπίγεια εὐτυχία τῆς ἀνθρωπότησεως, καὶ μόνον ἕνας δρόμος ποῦ ὀδηγεῖ σ' αὐτὸν τὸ σκοπό: ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ καταπολέμηση τῶν πλανῶν ποῦ βασανίζουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἀντιστρέφοντας ὁ Φόυεμπαχ τὴν ἰδεαλιστικὴ θεωρία τοῦ Ἐγέλου, ὅτι ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴ φύσιν, ὑποστηρίζει πῶς στὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μποροῦμε νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ κόσμου. ἕνα ἄλλο πνεῦμα δὲν ὑπάρχει. Πραγματικὴ ὑπαρξὴ ἔχουν μόνον τὰ αἰσθητὰ ὄντα καὶ ὁ ἀνθρώπος σὰν εἶδος. Οἱ αἰσθησεις μ' ὄλες τὶς μορφές τους εἶναι ἡ ἀμεση ἔκφραση τῆς ἐνότησεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Οἱ ἄλλοι Γερμανοὶ ὕλιστές (Μπύχχερ, Φόγκτ καὶ Μολεσὸτ) μὲ τὴ διδασκαλία τους ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι προῖον τῶν υλικῶν ὄντων, ὅτι ἡ σκέψη του ἔχει πρὸς τὸν ἐγκέφαλον τὴ σχέση ποῦ ἔχει ἡ χολὴ μὲ τὸ συκώτι, ἐκχυδαῖσανε τὸ βιο-

λογικό ύλισμό. Γενικό χαρακτηρι-
στικό γνώρισμα του ύλισμού είναι
ή υπερβολική εκτίμηση των φυσικ-
κών επιστημών και τής τεχνικής
και ή αποθέωση του ανθρώπινου
πνεύματος.

ΥΛΙΣΜΟΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ

‘Η θεωρία που διατυπώθηκε από
τόν Μάρξ και τόν Ένγκελς, οι ό-
ποιοι πήραν από τη διαλεκτική
του Έγελου τὸ λογικὸ της πυρή-
να και ἀπόρριψαν τὸ ἰδεαλιστικὸ
της περίβλημα. Οἱ βασικὲς ἀρχὲς
τοῦ διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ εἶναι:
‘Η ύλη εἶναι μία ἀνεξάρτητη ἀπὸ
τὴ συνείδηση πραγματικότητα,
πηγὴ και αἰτία ὄλων τῶν γεγονό-
των τῆς φύσης. ‘Ο κόσμος ἀποτε-
λεῖται ἀπὸ ύλη, ἡ ὁποία ὑπάρχει
αἰώνια και δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ
δημιουργηθεῖ οὔτε νὰ καταστρα-
φεῖ (“Τίποτα δὲν εἶναι αἰώνιο ἐ-
κτός ἀπὸ τὴν αἰώνια μεταβαλλό-
μενη ύλη και τοὺς νόμους σύμφω-
να μὲ τοὺς ὁποίους κινεῖται και
μεταβάλλεται” Ένγκελς). Στὴ φύ-
ση δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀσθυπόστα-
το παρὰ μόνο πολλὰ ἀλυσσοδεμέ-
να γεγονότα. “Ὅλα ἐπιδρῶν σ’ ὀ-
λα. ‘Η ύλη δὲν ἀποκινεῖται μηχαν-
ιστικά, ἀλλὰ διαλεκτικά: Ὑλικὲς
ποσοτικὲς ἀλλαγὲς μετατρέπον-
ται ἀναγκαστικά, σὲ κάποιον ὀρι-
σμένο στάδιο, σὲ ριζικὲς ποιοτι-
κὲς ἀλλαγὲς. Τὰ πράγματα μετα-
βάλλονται ἐπειδὴ περιέχουν ἀνα-
φάσεις. Οἱ μεταβολὲς εἶναι ἀπο-
τέλεσμα τῆς πάλης τῶν ἀντιθέσε-
ων. ‘Η ἀντίθεση εἶναι γόνιμη, για-

τι ὀδηγεῖ σὲ νέες πραγματικότη-
τες. “‘Η ζωὴ ὑπάρχει ἐπειδὴ ἕνας
ζωντανὸς ὀργανισμὸς σὲ κάθε
στιγμὴ εἶναι ἀπὸς ὀ ἴδιος και ὡσ-
τόσο ἕνα ἄλλο. Δηλαδή ἡ ζωὴ εἶ-
ναι ἐπίσης μία ἀντίθεση στὰ ἴδια
τὰ πράγματα και τὰ φαινόμενα,
μία ἀντίθεση που διαρκῶς γεννιέ-
ται και χάνεται· ὀταν σταματήσει
ἡ ἀντίθεση, τότε τελειώνει και ἡ
ζωὴ και ἐπέρχεται ὀ θάνατος”
(Ένγκελς). Χάρη σ’ αὐτὲς τὲς ἀν-
τιθέσεις και ἀντιφάσεις μπορεῖ
νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ διαλεκτικὴ στὴ
μελέτη τῆς γένεσης τῶν πραγμά-
των. Βασικὴ ἀρχὴ τῆς μαρξιστι-
κῆς διαλεκτικῆς μεθόδου εἶναι
ὀτι ἡ ύλη εἶναι τὸ πρωταρχικὸ δε-
δομένο, ἐνῶ ἡ συνείδηση εἶναι τὸ
δευτερεῦον, ἕνα προῖον μᾶς ὄλης
ὀργανωμένης σὲ ἀνώτερο ἐπίπε-
δο. Τὰ αἰσθήματά μας, οἱ παρα-
στάσεις μας, οἱ ἀντιλήψεις μας εἶ-
ναι ἀνταντακλάσεις τοῦ ἐξωτερι-
κοῦ κόσμου, που ὑπάρχει ἀνεξάρ-
τητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδη-
ση και εἶναι δυνατὸ νὰ γίνε σὲ
μᾶς γνωστὸς. Ὑπάρχουν πράγμα-
τα που εἶναι ἤδη γνωστὰ και ἄλ-
λα που δὲν εἶναι. Τὸ ἀνθρώπινο
πνεῦμα ἔχει ὀσὸσο τὴ δύναμη
νὰ διεισδύει στὴν πραγματικὴ
ὀυσία τῶν πραγμάτων, ν’ ἀναγνω-
ρίζει τὲς συναρτῆσεις τους που
προκαλοῦν τὰ φαινόμενα. Μία
ἀπόδειξη πὼς μποροῦμε ν’ ἀπο-
κτήσουμε μία ἀντικειμενικὴ γνώ-
ση τῆς φύσης ὑπάρχει στὴν πρά-
ξη, ἰδιαίτερα στὴν ἀποτελεσματι-
κότητα τῆς ἐφαρμογῆς ἐπιστημο-

νικῶν γνώσεων. Μόνον ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μὲ τὸ εἶναι, ν' ἀποκαλύψει τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς νόησης. Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὴ μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Ἐφαρμόζοντας ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμὸ στὴ μελέτῃ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων θεμελίωσαν τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ.

ΥΛΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ στὴ σπουδὴ τῆς κοινωνίας μὲ σκοπὸ τὴ μεταβολὴ τῆς. Τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας διατύπωσε πρῶτος ὁ Μάρξ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος συνίσταται στὸ νὰ συμπεριλαμβάνουμε σὲ κάθε θετικὴ ἐπίγνωση μιᾶς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς κατάστασης καὶ τὴ σύγχρονη ἐπίγνωση τῆς ἀρνησῆς τῆς, τοῦ ἀναγκαστικοῦ τῆς ἀφανισμοῦ. Ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας μεταβάλλεται διαρκῶς. Οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις προκαλοῦν δομικὲς ἀλλαγές. Σὲ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν στοιχεῖα τῆς παλιᾶς, ἡ ὁποία συνεχῶς ἐξασθενεῖ καὶ νεκρῶνεται, καὶ στοιχεῖα τῆς νέας, πού ἀδιάραιπτα ἐνδυναμώνεται. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος (ὡς ἰδεολογία καὶ ὡς ἀπλὸ "ἐποικοδόμημα" τῆς ὕλικῆς πραγματικότη-
τας) καθορίζεται ἀπὸ τὴ μεταβο-

λὴ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης ἐνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς ἐποχῆς. Οἱ σχέσεις τῆς παραγωγῆς τῶν ἀμεσῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς ἀποτελοῦν τὴ βάση πάνω στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ κρατικοὶ θεσμοί, οἱ θεωρίες δικαίου, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη καὶ οἱ πολιτιστικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἰδέες εἶναι ἐξεικονίσεις τῆς πραγματικότητος στὴ συνείδηση. Καθορίζονται ἀπὸ τὶς ὕλικές συνθήκες τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὄρους τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς, τοὺς οἰκονομικοὺς ὄρους τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, διαμορφώνεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ καθορίζεται ἡ κοινωνικὴ συνείδηση. Γι' αὐτὸ στὴ μελέτῃ τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἰδέες, ὅπως γίνονταν μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Στὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς βλέπει τὴν κυριότερη δύναμη πού δημιουργεῖ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας καὶ τοὺς ὄρους γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα κοινωνικὸ καθεστῶς στὸ ἄλλο. Νόημα καὶ σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ εὐτυχία ὄλων (εὐδαιμονισμός).

ΥΛΟΖΩΙΣΜΟΣ

Ἐκεῖνη ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυν-

ση, πού θεωρεί ως ἐμψυχωμένη τὴν ὕλη, ὅτι σ' ὅλα τὰ πράγματα τῆς φύσης ὑπάρχει ζωὴ καὶ συνεπῶς ἰκανότητα γιὰ αἴσθησι. Ἡ ζωὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τῆς ὕλης, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐπιγεννήματα τῆς ὕλης. Ὑλοζωϊστὲς ἦσαν οἱ Ἴωνες φυσικοὶ φιλόσοφοι, οἱ Στωϊκοί, ἀργότερα χαρακτηρίστηκαν ὡς ὕλοζωϊστὲς ὁ Μπρούνο, ὁ Ντιντερό κ.ά.

ΥΛΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Θεωρία γιὰ τὶς μορφολογικὲς ἀλλοιώσεις τῆς ὕλης. Πρῶτος εἰσηγήθηκε τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Ἄριστοτέλης καὶ τὴν ἀποδέχτηκαν στὸ μεσαίωνα οἱ σχολαστικοί. Ὑλὴ καὶ μορφὴ σὰν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ σωματικοῦ κόσμου εἶναι συσχετικὲς ἔννοιες. Ὅλες οἱ σωματικὲς οὐσίαι ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ὕλη, πού καθαρτὴ εἶναι μόνον δυνατότητα, καὶ τὴ μορφὴ πού παράγει τὴν πραγματικότητα.

ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΣ

Ὅρος πού χαρακτηρίζει ἐκείνες τὶς ἀντιορθολογιστικὲς φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ λέξη "ὑπαρξή" δὲν ἐννοοῦν τὴν ὑπαρξή ἑνὸς ὄντος, ἀλλὰ τὸν τρόπο τῆς πραγμάτωσης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Σημεῖο ἀφετηρίας του ἦταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Κίργκεργκορ, ἡ ὁποία στρέφεται κατὰ τῆς τάσης τῆς ἐποχῆς του πρὸς τὴν ἀφηρημένη γενικότητα, πού ἤθελε νὰ ἐρμηνεύει τὰ πάντα μὲ μία γενικὴ θεωρητικὴ σκέψη (παν-

λογισμὸς) παραγνωρίζοντας τὸ ἄτομο καὶ τὴν ἐλεύθερη βούλησή του. Ὁ ὑπαρξισμὸς δανείστηκε πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς φιλόσοφους Νίτσε καὶ Χούσερλ. Ὁ Χάϊντεγκερ θεωρεῖ τὸ νοῦ ὡς ἓνα ἀχρηστο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας καὶ ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ μία νέα φιλοσοφία τοῦ εἶναι, στὴν ὁποία ἡ ὑπαρξή, βυθισμένη τώρα στὴν ἀγωνία (μέριμνα) καὶ ἀφομοιωμένη ἀπὸ τὸ ὑπερπροσωπικὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι μόνον αἰτία καὶ μέσο γιὰ μία νέα "διευκρίνιση τοῦ εἶναι". Μόνον ἓνας φυσικὸς τρόπος συμπεριφορᾶς θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαρξή ὅπως εἶναι στὴν ἀθνητικὴ τῆς κατάστασι καὶ θὰ μᾶς μεταμορφώσῃ. Ἡ πραγματοποιήσι τῆς ἀλήθειας μέσα στὸν ἀνθρώπο ἀποτελεῖ τὴν "ἱστορία τοῦ εἶναι". Μὲ τὴ στροφή πρὸς τὴν οὐσία του ἀποκτᾶ ὁ ἀνθρώπος τὴ γνήσια γνώσι. Ὁ ἀμόρφωτος ἀνθρώπος, πού ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸ ἐνστικτό του, σκέπτεται ὑπαρξιακά, δηλαδὴ δὲ σκέπτεται ἀφηρημένα, συστηματικά. Ὑπαρξιακὴ σκέψι εἶναι μία σκέψι στὴν ὁποία συμμετέχει ὁλόκληρος ὁ ἀνθρώπος. Μόνον ἓνας τέτοιος στοχαστὴς μπορεῖ νὰ διεισδύει στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, νὰ γνωρίζῃ τὴν ἀλήθεια. Ὁ Γιάσπερς ἀποφεύγει τὴν ἀπελπισία καὶ τὸν παραλογισμὸ μὲ τὴν πίστι στὸ θεὸ. Στὸν ἀθειστικὸ ὑπαρξισμὸ τοῦ Σάρτρ ὁ ἀνθρώπος σὰν ὑπαρξή δίχως

προορισμό (ἀπόλυτη ἐλευθερία, στήν ὁποία εἶναι “καταδικασμένος”) ὀφείλει νά δημιουργήσει τήν ὑπόστασή του. “Ἄν δὲν ἦσουν ἐλεύθερος νά μὴ γεννηθεῖς, εἶσαι ἐλεύθερος ὥστόσο νά ζήσεις καὶ ἐκλέγοντας τὴ ζωὴ σου αὐτοδημιουργεῖσαι”. Ποτὲ ὁμως ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νά φτάσει στὸ σκοπὸ του καὶ γι’ αὐτὸ ὑπάρχει ἡ ἀηδία στὴ ζωὴ καὶ ἡ αἰσθησι τοῦ παράλογου. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ σὰν συνειδητὴ ὑπόσταση βρίσκεται σὲ μία ἀπόλυτα προσδιορισμένη κατάστασι κίνησης καὶ ἀλλοίωσης, χωρὶς νά καθοδηγεῖται ἀπὸ ἕναν κανόνα. Εἶναι τυχαία καὶ ἄσκοπη μέσα σ’ ἕναν κόσμο χωρὶς νόημα. “ἄχρηστο πάθος”, γιὰ τὴν πηγάζει ἀπὸ τὸ μὴδὲν καὶ καταλήγει στὸ μὴδὲν. Στὴ Γαλλία ἀναπτύχθηκε καὶ μία χριστιανικὴ ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ τὸν Μαρσέλ. Ὁ γαλλικὸς ὑπαρξισμός, ὅπως ἐκφράζεται στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν τέχνη, εἶναι ἕνα ἀπλό αἰσθημα τῆς ἀνασφάλεισ τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ μηδενισμοῦ.

ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟ

Ἀπὸ τὸ ὑπερβαίνει τὰ σύνορα τῆς ἐμπειρίας, τὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ συνείδησι καὶ ἀπρόσιτο στὴ γνώσι. Τὸ ὑπερβατικὸ μπορεῖ νά γίνει κατανοητὸ μόνον μὲ νοητικὴ ἢ λογικὴ ἐνέργεια. Στὴ φιλοσοφία τοῦ Καντίου ὑπερβατικὲς εἶναι οἱ ἀπριορικὲς ἰδέες ποὺ δίνουν τίς μορφὲς μέσα στίς ὁποῖες διατάσ-

σονται τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα τῆς γνώσις. Οἱ καθαρὲς διαισθήσεις, οἱ κατηγορίες, οἱ ἀρχὲς τῆς νόσις εἶναι καθαρὲς ὑπερβατικὲς ἰδέες χωρὶς ἐμπειρικὰ περιεχόμενα.

ΥΠΕΡΟΧΟ

Αἰσθητικὴ κατηγορία. Τὸ ὑπέροχο εἶναι, ὅπως τὸ ὠραῖο, μία βασικὴ ἔννοια τῆς Καντιανῆς Αἰσθητικῆς. Στὴν ἀνάλυσι αὐτῆς τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας ὁ Κάντιος ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὑπέροχο ἔχει πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ ὠραῖο: καὶ τὰ δύο ἀρέσουν χωρὶς συμφέρον καὶ στηρίζονται σὲ μία συμφωνία τῶν γνωστικῶν δυνάμεων. Ἐνῶ ὁμως στὴν ὁμορφίᾳ μᾶς ἀρέσει ὁ περιορισμός, ἡ μορφὴ τῶν ἐντυπώσεων, ὡς ὑπέροχο μᾶς φαίνεται τὸ ἀπεριόριστο, τὸ ἄμορφο. Χωρὶς τὴ συνείδησι τῆς ἀπειρότητας ποτὲ δὲ θὰ μᾶς προκαλοῦσε ἕνα ἀντικείμενο μία ὑπέροχη ἐντύπωσι. Στὸ ὠραῖο ἡ ἀρέσκεια θεμελιώνεται στὴν ποιότητα τοῦ ἀντικειμένου, στὸ ὑπέροχο στὴν ποσότητά του, στὴν ἔκτασι. Ὑπάρχουν δύο εἶδη ὑπέροχου: Τὸ μαθηματικὰ καὶ τὸ δυναμικὰ ὑπέροχο. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀσύγκριτα μεγάλο, τὸ δεύτερο ἔχει μία ἀπειρη δύναμη. Οἱ αἰσθήσεις δὲ μποροῦν νά μᾶς διδάξουν οὔτε τὸ ἕνα οὔτε τὸ ἄλλο· αὐτὰ ξεπερνοῦν τὰ μέτρα τους καὶ ἡ φαντασία μᾶς ἀδυνατεῖ νά τὰ συλλάβει. Μόνον ὁ λόγος, ποὺ ξεπερνάει τὰ μέτρα τῶν αἰσθήσεων, μᾶς δίνει

τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνου-
με καὶ νὰ συνειδητοποιοῦμε τὸ
ὑπέροχο. Τότε τὸ ἀντικείμενο ποῦ
προκαλεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἀπειρότη-
τας καὶ μαζὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἠ-
θικῆς ὑπεροχῆς μας ὡς ὄντων
προικισμένων μὲ λόγο μπορεῖ νὰ
ὀνομαστεῖ ὑπέροχο. Τὸ ὑπέροχο
περιέχει ἓνα κράμα συναισθημά-
των: πρῶτα δυσαρέσκεια, ποῦ προ-
έρχεται ἀπὸ τὸν ἐμποδισμὸ τῶν
ζωτικῶν δυνάμεων νὰ ἐνεργοῦν
ἐλεύθερα· ἔπειτα εὐχαρίστηση,
ποῦ τὴν προξενεῖ ἡ ἀπολύτρωσή
τους ἀπ' αὐτὴ τὴν καταπίεση. Ἐ-
να τέτοιο ἀνάμικτο ἀπὸ εὐχαρί-
στηση καὶ δυσαρέσκεια συναίσθη-
μα εἶναι θαυμασμός ἢ σεβασμός.
Τὸ ὑπέροχο εἶναι σύμφυτο σὲ ἀν-
τικείμενα ἢ φαινόμενα ποῦ ἔχουν
πανανθρώπινη σημασία. Προβάλλει
ἐπὶ τὸν ἄνθρωπο κάθε φορὰ ποῦ
ἀπειλοῦν καὶ περήφανος ἀγωνίζε-
ται ἐναντίον τους. Καὶ αὐτὴ ἡ πε-
ρηφάνεια ὀφείλεται στὴν πεποί-
θησι πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία ἀ-
νώτερη ἀποστολή, πὼς εἶναι δη-
μιουργὸς ἀνώτερων ἀξιών πάνω
στὴ γῆ. Γιὰ τὴν πρόκληση τῆς αἰ-
σθητικῆς ἐπινοήσεως τοῦ ὑπέρο-
χου προϋπόθεσις εἶναι μία ἐπιδε-
κτικότητα τῆς ψυχῆς γιὰ ἰδέες
καὶ κάποια καλλιέργεια τῶν ἠθι-
κῶν συναισθημάτων. Ἐφόσον ὁ-
μιῶς προϋποθέτουμε πὼς κάθε λο-
γικὸ ὄν ἔχει μία τέτοια ἠθικὴ προ-
διάθεσι, ἔχει καὶ ἡ κρίσις γιὰ τὸ
ὑπέροχο μία δικαιολογημένη ἀξι-

ωσι γιὰ γενικὸ κύρος.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΣΜΟΣ (subiectivismus)

Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ "ὑποκείμενο"
δηλ. ἡ θεωρία ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι
τὸ πρωταρχικόν· ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι
περιεχόμενα, μορφῆ ἢ δημιουργη-
μα τῆς συνείδησεως. Κάθε κρίσις
γιὰ τὴν πραγματικότητα ἀνάγε-
ται στὴ συνείδησι τοῦ ἀτόμου.
Δὲν ὑπάρχει καμία γενικὴ ἀλή-
θεια καὶ ἠθικότητα· ὅλες οἱ γνώ-
σεις καὶ οἱ ἀξίες προσδιορίζονται
ἀπὸ τὸ κάθε φορὰ διαφορετικὸ
ὑποκειμενικὸ αἶσθημα καὶ τὴ δια-
φορετικὴ σκέψι τοῦ ἀτόμου (ἀντί-
θετος, ὁ ἀντικειμενισμός). Ἐπι-
πρόσωπος τοῦ ἀκραίου ὑποκειμε-
νισμοῦ εἶναι ὁ Μπέρκλεϋ, ἰδρυ-
τῆς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ,
ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχουν
πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ τὴ
συνείδησι τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξάρ-
τητα ἀντικείμενα. Θεωρητικοὶ ὑ-
ποκειμενιστὲς ἦσαν κυρίως οἱ σο-
φιστῆς ("πάντων χρημάτων μέ-
τρον ἄνθρωπος", Πρωταγόρας)
καὶ οἱ Κυρηναῖκοι.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ

Αὐτὸ ποῦ κεῖται ὑπὸ. Γενικὰ αὐ-
τὸ ποῦ ὑπόκειται σὲ μία ἄλλη ὑ-
παρξή (ὑλὴ ἢ οὐσία), ποῦ εἶναι
ἀντικείμενο τῆς σκέψεως, τοῦ λό-
γου· στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία
τὸ Ἐγὼ σὰν συνειδητὴ ἐνωτικὴ
ἀρχὴ ὄλων τῶν πνευματικῶν, συν-
αισθηματικῶν καὶ βουλητικῶν ἐ-
νεργειῶν, ἀντίθετο ἀπὸ τὸ ἀντι-
κείμενο τῶν ἐνεργειῶν μου.

Φ

ΦΑΙΝΟΜΕΝΑΛΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική κατεύθυνση που θεωρεί τὰ αντικείμενα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσης μόνον ὡς ἀπλὰ συνειδησιακά, δηλαδή ὡς ὑποκειμενικά αἰσθήματα. Κάθε γνώση εἶναι γνώση φαινομένων, συνειδησιακῶν γεγονότων· κάθε γνώση ἀντιλαμβάνεται τὰ αντικείμενά της μόνο σχετικά, σὺν ἀναμεταξύ τους σχέσεις καὶ σὺν σχέσεις μὲ ἑμένα, τὸν ἀναγνωρίζοντα. Τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, τὸ "πράγμα καθ' ἑαυτό", δὲν εἶναι δυνατό νὰ τὸ γνωρίσουμε. Συνεπῶς γνωρίζουμε τὸν κόσμον ὅπως παριστάνεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴ νόησιν καὶ ὄχι ὅπως εἶναι πραγματικά.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Τὸ δεδομένο τῆς ἐμπειρίας ὅπως παρουσιάζεται στὴ συνείδησιν διὰ τὰ πειραματικά δεδαιωμένα γεγονότα, πού ἀποτελοῦν τὴν ἄμεση συγκεκριμένη ὕλη τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνουν τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὰ ὄντα. Στὸν Κάντιο τὸ φαινόμενο εἶναι τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν καθαρὴ ὕλη τῆς γνώσης, προπαντὸς ἀπὸ τὸ "νοούμενον" ἢ τὸ "πράγμα καθ' ἑαυτό", πού μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία γιὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὶς μορφές τους ὅπως παρουσιάζονται στὸ χρόνο ἢ τὸν χώρο. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ ὄν εἶναι δυνατό ν' ἀναγνωριστῆ ἄμεσα καὶ ἐνοραματικά στὴν οὐσία του, ἡ φαινομενολογία παρατηρεῖ καὶ περιγράφει τὴν οὐσία του μὲ βάση αὐτὸ πού φαίνεται, ὄχι ὅπως ἡ ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὸ τί μπορεῖ ἢ τί ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ὄν. Ἡ διεύθυνσις στὴν οὐσία τῶν αἰσθητῶν καὶ ἀτομικῶν ἀντικειμένων γίνεται διαμέσου μιᾶς ἰδιαίτης μεθόδου, τῆς "εἰδητικῆς ἀναγωγῆς". Ἡ ἀναγωγή τοῦ φαινομένου στὴν ἀρχικὴ οὐσία του ἀποβλέπει στὴ γνώσιν, ἐὰν τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης ὑπάρχει πραγματικά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδησιν, ἐὰν μπορεῖ ν' ἀναγνωριστῆ καὶ ἐνοραματικά ἢ οὐσία του, ἡ πρώτη ἀρχὴ ὅλης τῆς πραγματικότητος. Ἡ αὐτοφάνερσις τοῦ ὄντος στὴν οὐσία του λέγεται "ἐμπειρία". Τὰ φαινόμενα, πού εἶναι ἀπόλυτες οὐσίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδησιν, ταυτόχρονα βρίσκονται καὶ μέσα στὴ συνείδησιν. Μὲ τὸν ὄρον "συνείδησις" δὲν ἐννοεῖται ἡ ἀνθρώπινη συνείδησις, ἀλλὰ μία ὑπερβατικὴ, ἄσχετη μὲ τὸν ἄνθρωπον συνείδησις, τῆς ὁποῖ-

ας σπουδαιότερη ιδιότητα είναι ή αναφορικότητα. Για τή φαινομενολογική έρευνα αντικείμενο γίνεται τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καὶ ὄχι ὁ ὅλικός κόσμος, πού δὲν εἶναι ἀσθυπόστατος. Ἔτσι πρώτη ἀρχή τῆς πραγματικότητας εἶναι ή πνευματική ἐμπειρία τοῦ εἶναι. Ἰδρυτής τῆς σύγχρονης φαινομενολογίας εἶναι ὁ Γερμανὸς Χούσερλ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τή φαινομενολογία ὡς τή βασική ἐπιστήμη τῆς φιλοσοφίας. Ὡς μέθοδος ή φαινομενολογία ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα στὸν ὑπαρξισμό, στήν ὄντολογία καὶ στή λογική. Μετά τὸ 1930 ή φαινομενολογία προσπάθησε νὰ ὑποτιμήσει τή λογική ὡς ὄργανο γιὰ τή διαπίστωση τῆς ἀλήθειας. Περιορίστηκε στήν ψυχανάλυση καὶ ἐρευνάει τὶς ἀσυνείδητες πηγές ή τὸ συλλογικὸ ἀσυνείδητο, πού μεταδιβάζει σὲ κάθε ἄνθρωπο ὀρισμένα ἀναλλοίωτα συμβολικὰ ἀρχέτυπα. Στὴ “φαινομενολογία τοῦ πνεύματος” τοῦ Ἐγέλου ὁ ὀρος φαινομενολογία ἔχει μία περιεκτική σημασία: δηλώνει τὴν ἱστορία τῶν διαδοχικῶν σταθμῶν τῶν θέσεων καὶ ἀντιθέσεων διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἀπτοεξελλίσσεται καὶ ἀποκτᾷ ἀπτοσυνείδηση.

ΦΑΝΤΑΣΙΑ

Ἡ ἐλεύθερη συνειδησιακή (παραστατική) δραστηριότητα, πού δὲν περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμε-

νική πραγματικότητα ή ἀπὸ νόμους τῆς νόησης. Ἡ φαντασία ὡς ἀθρόμητη ψυχική ἐνέργεια ἄλλοτε μεταπλάθει ψυχικὲς εἰκόνες καὶ ἄλλοτε συνδυάζει ἀναμνήσεις. Ἡ γόνιμη φαντασία, πού ἀντανακλᾷ γνήσιες ἀντιλήψεις τῆς πραγματικότητας, εἶναι μία ἀπὸ τὶς πῶ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν καλλιτεχνική δημιουργία καὶ γιὰ κάθε εἶδους πνευματικὴ δραστηριότητα.

ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ

Λατρεία πραγμάτων, στὰ ὁποῖα οἱ πρωτόγονοι φυσικοὶ λαοὶ ἀποδίδουν μία ὑπερφυσική - μαγική δύναμη, ἀπρόσιτη στὸν ἄνθρωπο.

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ (liberalism)

Ὅλες οἱ ἰδεολογικὲς προσπάθειες πού σημειώθηκαν ἀπὸ τὸν 18 αἰ. καὶ ἔπειτα στὸν πολιτικὸ, ὀικονομικὸ καὶ πνευματικὸ τομέα ὡς ἀντίδραση πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς προσωπικότητας ἀπὸ τὴ μεσαιωνική παράδοση, τὴν ἀπολυταρχική πολιτεία καὶ τὸ δογματισμὸ τῆς ἐκκλησίας. Ὁ φιλελευθερισμὸς προωθήθηκε ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ ἀναπτύχθηκε περισσότερο στήν Ἀγγλία τοῦ 19 αἰ. Στὴν κοινωνική - θεωρητικὴ ἔκφρασή του (Λόκ, Ρουσσώ, Ἀδάμ Σμίθ) ἔχει ὡς σύμβολο τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὸν κοσμοπολιτισμὸ καὶ τὸν οὐμανισμό. Πατέρας τοῦ μοντέρνου φιλελευθερισμοῦ

είναι ὁ Λόκ. Τὰ δύο συγγράμματά του "Περὶ κυβερνήσεων" ἦσαν τὸ εὐαγγέλιό τῆς ἡμέρας. Φιλοσοφικὰ ὁ φιλελευθερισμὸς πλησιάζει τὸν ἀτομικισμὸν: Τονίζει τὴν ἀξία τῆς προσωπικότητος καὶ μὲ τὴν ἐλεύθερον ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τῶν συνανθρώπων συντέλεσε σημαντικὰ στὴ χειραφέτηση τοῦ πνεύματος, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καὶ τῆς συνείδησης, στὴ γενικὴ ἐξύψωση τοῦ ἀτόμου.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἄπὸ τῆ λέξη φιλόσοφος, φίλος τῆς σοφίας. Ἐπιδίωξη τῆς θεωρητικῆς σοφίας, μιᾶς διαρκῶς τελειότερης γνώσης "τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων". Μ' αὐτὸ τὸ νόημα χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ λέξη φιλοσοφία στὴ Σωκρατικὴ σχολή. Κατὰ τὸν Πλάτωνα φιλοσοφία εἶναι "κτῆσις ἐπιστήμης", ἡ γνώση τῆς αἰωνίας καὶ ἀναλλοιώτης οὐσίας τῶν ὄντων, τοῦ "ὄντως ὄντος", τῶν ἰδεῶν. Ὡστόσο ἀπόλυτα κάτοχος τῆς γνώσης εἶναι μόνον ὁ Θεός, γι' αὐτὸ μόνον σ' αὐτὸν ταιριάζει τὸ ὄνομα σοφός. Φιλόσοφος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ξέρει ὅτι δὲν ξέρει. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς αἰτίας ἢ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων. Οἱ Στωϊκοὶ ὀρίζουν τὴ φιλοσοφία ὡς τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀρετῆς, οἱ Ἐπικούρειοι ὡς τὴν ἰκανότητα νὰ γινώμαστε εὐτυχησμένοι μὲ τὸ λόγο. Τῆ λέξη "φιλόσοφος" χρησιμοποιήσε γιὰ

πρῶτη φορὰ ὁ Ἡράκλειτος γιὰ νὰ χαρακτηρίσει ἐκείνους ποὺ ξέρουν πολλὰ πράγματα ("χρῆ γὰρ εὐ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι"). Μὲ τὴν ἴδια σημασία χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Πρῶτος ὁ Πυθαγόρας ὀνόμασε τὸν ἑαυτὸ του "φιλόσοφο" μὲ τὴ στενὴ σημασία τῆς λέξης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἐρευνητὴ τῆς φύσης τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πῆρε πολὺ ἀργότερα τὴ θέση ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου μὲ ἰδιαίτερο περιεχόμενο στὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἱστορία τῆς εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἡ ὁποία θέτει προβλήματα καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὰ λύσει. Στὸν φιλοσοφικὸ τρόπο σκέψης ὀφείλουν τὰ ἀποτελέσματα τοὺς ὄλες οἱ ἐπιστήμες. Ἡ δημιουργία τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας (θεωρία, ἔννοια καὶ ἀντικειμενικὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη) εἶναι τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Πρῶτη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία συνειδητοποίησε τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητος καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλει ἡ φιλοσοφία τῆς Εὐρώπης, ὡς ἔκφραση ὀλόκληρου τοῦ κύκλου τῶν ἐπιστημῶν, τὴν καταγωγή τῆς. Σχεδὸν ὄλες οἱ σημερινὲς κοσμοθεωρίες βρῖσκονται σ' ἐμβρυακὴ κατάστασι στὶς πολυποικίλες μορφῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς διανόησης. Γιατὶ γιὰ μία γνήσια φιλοσοφία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἂν ἴσως ἐξαιρέσου-

με την Ἰνδία, δὲ μπορεῖ νὰ γίνει λόγος. Σ' αὐτοὺς ὁ στοχασμὸς παραμένει σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν ὑπηρεσία τῆς θρησκείας, τῆς μαγείας καὶ τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν. Ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ "θαυμάζειν". Ὁ ἄνθρωπος βλέπει στὴ γῆ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ γῆ θαυμαστά πράγματα, ἀπορεῖ καὶ ζητᾷ ἐξηγήσεις. Στὴν ἀρχὴ θαύμαζαν ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ προκαλοῦν ἀπορία ἐκεῖνα ποὺ μποροῦσαν ν' ἀντικρῦσουν ἄμεσα, ("τὰ πρόχειρα ἀπὸ τὰ παράδοξα"), ἔπειτα ἀρχισαν ν' ἀποροῦν καὶ γιὰ τὰ μεγαλύτερα, π.χ. γιὰ τὶς φάσεις τῆς σελήνης, γιὰ τὰ ἡλιακὰ φαινόμενα καὶ γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου. Προϋπόθεση γιὰ τὴ γέννηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπλοϊκὴ μυθολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Στὴν ἀρχὴ ἦταν κοσμολογία, μετεωρολογία καὶ φυσιολογία. Ἐπειτα πῆραν οἱ Ἕλληνες μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Φοινίκων ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ Βαβυλώνιους τὴν ἀναγκαία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης ὕλη (μαθηματικὲς καὶ ἀστρονομικὲς γνώσεις), τὴν ἐπεξεργάστηκαν μὲ τὸ δικό τους τρόπο καὶ τὴν ἀξιοποίησαν στὴ θεωρητικὴ διερεύνηση μὲ ὑποτυπώδη μέσα παρατήρησης, τῶν φυσικῶν φαινομένων. Οἱ περισσότεροί ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῶν προβλημάτων, τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων ἦσαν φιλόσοφοι. Ἡ προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ σύμπαντος,

ἡ πρώτη ἀρχή, ἡ πρώτη οὐσία, ποὺ εἶναι τὸ δημιουργικὸ αἶτιο τοῦ κόσμου, εἶναι τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς πρώτης περιόδου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης μεταφέρεται ἡ φιλοσοφία μὲ τὸν Ἀναξαγόρα στὴν Ἀθήνα, ὅπου συνεχίζεται στὴν ἐπιστημονικὴ - πολιτιστικὴ κίνηση τῆς σοφιστικῆς, στὶς Σωκρατικὲς σχολὲς καὶ ἀργότερα στὶς ἑλληνιστικὲς. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ βαθιὲς μεταβολὲς στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀλλοίωσαν τὸ θεωρητικὸ χαρακτῆρα τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία μὲ τὴν κοσμοπολιτικὴ διδασκαλία τῆς διαμόρφωσε τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ ἐπιστήμη χωρίζεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία τώρα συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν πρακτικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο καὶ πέρα εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μυστικισμοῦ μὲ τὴν εἰσορῆ ἀνατολικῶν παραδόσεων στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ βαθμιαία ἐξάλειψη τῶν συνόρων μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας. Στὸ μεσαίωνα ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀποτελής. Ταυτίστηκε μὲ τὴ θεολογία, ἔγινε "ὑπηρέτρια τῆς θεολογίας" (ancilla theologiae). Ὁ σχολαστικισμὸς προσάρμοσε τὴ φιλοσοφία στὴν ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ καὶ ἔτσι συντέλεσε στὴ μετάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης στοὺς νεώτερους χρόνους. Ἡ ἀικὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας

ας στὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. συνδέεται μετὰ τὴ γνωριμία τῶν σπουδαιότερων ἔργων τῆς ἀραβικῆς φιλοσοφίας. Διαμέσου τῶν Σύρων καὶ τῶν Χριστιανῶν Ἀράβων μεταφέρθηκε ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία στοὺς κύκλους τοῦ Ἰσλάμ, στὴν ἀρχὴ ἑνας ἀνάμικτος μετὰ Ἀριστοτελικῆς ἰδέας νεοπλατωνισμὸς (Ἀλφαρααμί, Ἀδικέννα). Ἡ σημαντικότερη καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπην σπουδαιότερη τότε προσωπικότης τῆς ἀραβικῆς φιλοσοφίας ἦταν ὁ Ἀβερρόης (ἐξελληνισμένος ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν φιλόσοφον τύπος τοῦ ἀραβικοῦ ὀνόματος Ἰμπν Ρόσντ). Ἀπὸ τὸν 15 αἰ. ὁ σχολαστικισμὸς ἐγίνετο ἀγονη σοφιστεία. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπαγορεύτηκε καὶ ἐπιμαρτυρεῖτο. Ὅτι πιστευόταν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἐθεωρεῖτο "θέσφατον". Τὴ στροφή ἀπὸ τὸ μεσαίωνα πρὸς τοὺς νέους χρόνους ἐνσαρκώνει ὁ Κοπέρνικος, τὸν ὁποῖον ἀκολουθοῦν οἱ μεγάλοι ἐρευνητῆς Κέπλερ καὶ Γαλιλαῖος. Γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία ἐγίνετο ὑπηρετρία τῆς ἐπιστήμης (ancilla scientiae). Τὰ μαθηματικὰ γίνονται ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς πραγματικότητος τῆς φύσης. Ἡ φιλοσοφία γίνεται φυσικομαθηματικὴ ἐπιστῆμη καὶ σὲ δευτέρῃ γραμμῇ λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ. Σὰν "ἐπιστῆμη τῶν ἐπιστημῶν" προσπαθεῖ νὰ συναρμολογήσῃ τὰ πορίσματα ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ συνθέσῃ ἀπ' αὐτὰ μίαν ἐνιαίαν

κοσμοθεωρίαν. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὰ μέσα τοῦ 19 αἰ. εἶχε ὡς συνέπεια τὸ βαθμιαῖον ἀποχωρισμὸν τοὺς ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων συντελέστηκαν τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς φιλοσοφίαν, συχνὰ σ' ἀντίθεση πρὸς αὐτήν. Παρατηρεῖται γενικῶς ἡ τάση νὰ ξεχωρίζουν τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὸ ἰδιαιτερογνωρίσμα τῆς, ὅτι αὐτὴ στηρίζεται στὸ αἶσθημα καὶ στὴν ἐνόραση, στὴν φαντασίαν καὶ στὴν ἰδιοφυίαν τοῦ δημιουργοῦ. Δὲν ἔχει ὀρισμένο ἀντικείμενον ἔρευνας, οὔτε ὅπως οἱ ἐπιστῆμες τὸν χαρακτήρα μιᾶς διαδικασίας προόδου. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας διδάσκει ὅσο ὅσο αὐτὴ εἶναι ἀποτελεῖς ἐπιστῆμη καὶ ἀσχολεῖται μετὰ θέματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴν κάθε φιλοσοφικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ σύγχρονη φιλοσοφικὴ σκέψις ἀναγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι χωρὶς τὴ στενὴ συνεργασίαν μετὰ τὴν ἐπιστήμην δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία. "Γιὰ τὸν φιλοσοφικὸν προσανατολισμὸν χρειάζομαστε τὴν ἀντικειμενικότητα γιὰ νὰ συνειδητοποιήσῃμε μ' αὐτὴν τὸ μὴ ἀντικειμενικόν". (Γιάσπερς). Ὅποιος φιλοσοφεῖ πρέπει νὰ γνωρίζει τὶς ἐπιστημονικὰς μεθόδους, ὅπως ἐπίσης χωρὶς γενεὴν φιλοσοφικὴν θεμελίωσιν δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἐπιστῆμες. Κοινὸς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν εἰδι-

κων ἐπιστημῶν εἶναι νὰ φτάσουν σὲ μία πραγματικὴ γνώση τῆς πραγματικότητος. Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ὡς ἀνώτερη θεωρητικὴ σύνθεσις ἔχει ταυτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσιου μὲ τὴ μοντέρνα ἐπιστήμη, ὥσπου μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ μὴ χάνει τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐπιστήμης. Ἐξετάζει τὴν ἴδια τὴ γνώση καὶ προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὸ νόημα τοῦ κόσμου στὸ σύνολό του. Χωρὶς τὴ φιλοσοφία τῆς γνώσης, ποῦ εἶναι "γνώση γιὰ τὴ γνώση", δὲ θὰ ἤξερε κανεὶς οὔτε καὶ γιὰ τὸ τι εἶναι πραγματικά ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του ("ὄταν δὴ γνῶσιν αὐτὴν αὐτῆς τις ἔχη, γινώσκων ποῦ αὐτὸς ἑαυτὸν τότε ἔσται" Πλάτων). Γενικὰ ἡ φιλοσοφία ὀφείλει κατὰ τὸν Κάντιον ν' ἀντικαταστήσει τὸ μάτι ποῦ λείπει ἀπὸ τοὺς Κύκλωπες, ὅπως χαρακτηρίζει τοὺς στενοκέφαλους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες. Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ φιλοσόφου ἦταν ἡ ἱκανότητα νὰ ὑψῶνεται πάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ τὴν κάνει, μένοντας σ' ἀπόστασις ἀπ' αὐτὴ καὶ μὲ τὸ αἶσθημα τῆς συνυπευθυνότητος γιὰ τὴν ἐπιδίωξις τῆς ἀνθρωπότητος, ἀντικείμενον τῶν θεωρησέων του. Ὁ φιλόσοφος βρῖσκει τὸ πρόβλημα ἐκεῖ ποῦ οἱ ἄλλοι δὲν τὸ βλέπουν καὶ μὲ τὸν κίνδυνον νὰ μείνουν τὰ συμπεράσματά του ἀμφισβητήσιμα μᾶς φέρνει σ' ἐπαφῇ, πέρα ἀπὸ τὶς μικρὰς βεβαιότητες, μὲ τὰ μεγάλα ἄλυτα καὶ ἀναπόδευκτα ζη-

τήματα, ποῦ γιὰ μᾶς ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅ,τι ἡ γνώσις ἀναμφισβητήτων γεγονότων. Πνευματικὴ πηγὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων ὑπῆρξαν ὡς τώρα μόνον οἱ φιλοσοφικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς - πνευματικὲς ὑποθέσεις, ποτὲ οἱ φυσικομαθηματικὲς γνώσεις. Στὴν προσπάθειά της γιὰ τὴν εὕρεσις τοῦ νέου προβλήματος ἡ φιλοσοφία ἀντιμετωπίζει, ὄχι μόνον τὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν κοινωνία, τὴν ἀντίστασις ἐκείνων ποῦ δὲ θέλουν νὰ στρέψουν τὸ πρόσωπό τους πρὸς τὶς νέες κατευθύνσεις. Βλέπουν, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτη, στὸ πρόσωπο τοῦ κομιστῆ τῆς νέας ἀλήθειας τὸν ἔξοχον τῆς δικῆς τους δῆθεν ἀλήθειας. Ὡς ἄτομο φτάνει ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς στὸ τέλος τῆς ζωῆς του χωρὶς νὰ ἔχει καταλάβει τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ζωῆς, ποῖα εἶναι ἡ θέσις του στὸν κόσμον καὶ τι εἶναι ὁ κόσμος γι' αὐτόν. Γι' αὐτοὺς τοὺς μὴ πνευματικοὺς ἀνθρώπους, ποῦ ἂν δὲν παραμελοῦσαν τὴν φιλοσοφία θὰ θεωροῦσαν πολλὰς ἀπὸ τὶς ἕως τώρα πράξεις τους ὡς μηδαμινὰς, γράφει ὁ Ράσελ: "Ὁ μὴ φιλοσοφικὸς ἀνθρώπος βαδίζει διαμέσου τῆς ζωῆς ἐπιρρασμένος ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ἀπὸ τὶς συνηθισμένους γνώμους τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ λαοῦ του καὶ ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις ποῦ ἔχουν ἀναπτύχθῃ στὸ πνεῦμα του δίχως τὴ συνέργεια ἢ ἐπιδοκιμασίαν τοῦ κριτικοῦ νοῦ.

Σ' έναν τέτοιον ἄνθρωπο φαίνεται τελικὰ καὶ ὁ κόσμος ἀνεπιφύλακτα κατανοητός, πεπερασμένος καὶ πῶς βρίσκεται ἀνοικτός μπρὸς στὰ μάτια του· τὰ γνωστὰ σ' αὐτὸν πράγματα δὲν τοῦ ὑποκινοῦν ἐρωτήματα καὶ ἀσυνήθιστες δυνατότητες ἀποκρούονται ὥστοςο μὲ περιφρόνηση. Μόλις ὁμως ἀρχίσουμε νὰ φιλοσοφοῦμε, βρίσκουμε πῶς ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ σινηθισμένα πράγματα ὁδηγοῦν σὲ προβλήματα, στὰ ὁποῖα μόνο ἀτελεῖς ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ δοθοῦν. Μολοντί ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς εἰπεῖ μὲ δεβαιότητα ποῖα εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἀπάντηση στὴν ἀμφιβολία ποὺ προκλήθηκε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια, μπορεῖ ὥστόσο νὰ προσπελάσει σὲ μᾶς πολλὰς δυνατότητες ποὺ διευρύνουν τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὴ δεσποτεία τῆς συνήθειας. Ἐνῶ αὐτὴ ἐλαττώνει ἔτσι τὸ συναίσθημα τῆς δεβαιότητας γιὰ τὸ τι εἶναι τὰ πράγματα, διευρύνει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ τι μποροῦν νὰ εἶναι. Παραμερίζει τὸν ἀρκετὰ ἀλαζονικὸ δογματισμὸ αὐτῶν ποὺ ὀδοιπόρησαν στὸ βασίλειο τῆς λυτρωτικῆς ἀμφιβολίας καὶ κρατᾷ ζωντανὴ τὴν αἰσθησή μας γιὰ τὸ θαῦμα μὲ τὸ νὰ μᾶς δείχνει γνωστὰ πράγματα σὲ ἀσυνήθιστο φῶς". Τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πραγματεύονται οἱ κλάδοι τῆς φιλοσοφίας, οἱ ὁποῖοι μᾶς δείχνουν τι εἶναι φιλοσοφία καὶ ποῖα ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπι-

νου πνεύματος. Κλάδοι τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας εἶναι: 1) ὄντολογία καὶ μεταφυσική, 2) γνωσιολογία, 3) λογικὴ καὶ διαλεκτική, 4) ἠθική, 5) αἰσθητική, 6) ψυχολογία. Κλάδοι τῆς ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας εἶναι: 1) ἀνθρωπολογία, 2) φιλοσοφία τῆς θρησκείας, 3) φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΑΙΩΝΙΑ (philosophia aeterna)

Ἡ ἔξέταση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου, ποὺ ἔχει σημεῖο ἀφετηρίας τὸ χριστιανικὸ θρησκευτικὸ δῶμα, ἡ ἔκφραση τῆς ἰδέας ὅτι ὁ βασικὸς πυρήνας τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, παρὰ τὶς φαινομενικὰς ἀντιθέσεις τῶν θεωριῶν, ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ καὶ διαρκὴ παράδοση. Κατὰ τὸν Λάϊμπνιτς ἡ κληροδοτημένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ γενικὰ διαδεδομένη ἀλήθεια.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μία ἀντίθεση πρὸς τὴ Καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ Λόγου. Προπαρασκευάστηκε ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ ρομαντισμοῦ πρὸς τὸ ἱστορικὸ - ἀτομικὸ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξιστικὴ θεολογία τοῦ Κίργκεγκορ, ποὺ στρεφόταν ἐναντίον τῆς τάσης τῆς ἐποχῆς του πρὸς τὴν ἀφηρημένη γενικότητα καὶ ἤθελε νὰ ἐρμηνεύσει τὰ πάντα μὲ μία γενικὴ θεωρητικὴ σκέψη. Κατὰ τὸν Κίργκεγκορ ἡ νόηση ποτὲ δὲ μπο-

ρεῖ νὰ γνωρίσει τὴν πραγματικότητα. Ὅτι διανοοῦμαστε, δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα· εἶναι μόνο νοητό, πιθανό. Στὴ θεωρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀντιτάσσει τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς ἀλήθειας. Ἐκεῖνος ποὺ δεσμεύεται ἀπὸ τὴ δικὴ του ἀλήθεια εἶναι τὸ συγκεκριμένο ζωντανὸ ἄτομο. Οἱ ἰδρυτὲς τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς Κίργκεγκορ, Νίτσε, Ντιλτάϊ, Μπέρξον ἀντιπαραθέτουν στὴ γνωστικὴ ἀξία τοῦ λογικοῦ μὲ τὶς λογικὲς μορφὲς καὶ τὶς κατηγορίες του τὴν “κοσμοθεωρία”, τὴν “ἐνόραση”, τὸ “βίωμα”, “τὴν ἀλογη βούληση”, “τὸ ἐνστικτο”, τὴν “κατανόηση”. Ἠδητὴ τὴ ὑπερϋποκειμενολογικὴ σύλληψη τοῦ ρεύματος τῆς ζωῆς στὴν ἀτομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ ζωὴ. Τόσο ὁ Κίργκεγκορ ὡς καὶ ὁ Νίτσε θέλουν ν’ ἀπελευθερώσουν τὴ ζωὴ—εἴτε εἶναι αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ μὲ τὸ νόημα τοῦ Κίργκεγκορ, εἴτε ἡ φιλοσοφικὴ μὲ τὸ νόημα τοῦ Νίτσε—ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς βασικὰ εἶναι ἡ σύλληψη τῆς ἔννοιας τῆς ζωῆς. Ἀπόλυτὴ ἀξία γιὰ τὸ Νίτσε ἔχει μόνον ἡ πραγματικότητα. Μόνον ἡ ζωὴ δημιουργεῖ καὶ καθιερώνει τὶς ἀξίες, καθορίζει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ὅλες οἱ καθιερωμένες ἀξίες εἶναι λανθασμένες, ἰδιαίτερα οἱ “ἠθικὲς προλήψεις” καὶ ὅλες οἱ ἔχθρικὲς πρὸς τὴ ζωὴ ἠθικὲς, ποὺ εἶναι ἀναξιόπιστες μεταφυσικὲς ὑποθέσεις. (Θεός, ἀ-

θανασία). Ἡ ζωὴ εἶναι “θέληση γιὰ δύναμη”. Σ’ αὐτὴ ὑποτάσσονται οἱ σκέψεις, τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ βάση ὅπου στηρίζεται ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ κόσμου. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς νοολογικῆς ψυχολογίας Ντιλτάϊ ἐπιχειρεῖ, μὲ ἀφετηρία τὴν “ἑσωτερικὴ ἐμπειρία”, κύριον γνώρισμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κατανόηση, νὰ ἐρμηνεύσει ὁλόκληρη τὴν ὁψὲς τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ θεωρεῖ ὡς ἐνιαία ὄργανικὴ συνάρτηση, στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον. Τὴν κοσμικὴ — μεταφυσικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς τοῦ Μπέρξον περιόρισε ὁ Ντιλτάϊ στὴ ζωὴ καὶ τὸ βίωμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία. Στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πνευματικὸς βίος κάθε ἐποχῆς εἶναι ἓνα ὄργανικὰ διαρθρωμένο σύνολο ἀξιών, ποὺ γεννήθηκαν καὶ πραγματοποιήθηκαν ἱστορικά. Στὴν ἱστορία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ὑπάρχουν κοσμοθεωρητικοὶ τύποι, οἱ ὁποῖοι εἶναι φορεῖς τοῦ πνεύματος μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς. Αὐτοὶ καθορίζουν τὸ αἰσθημὰ τῆς, διαμορφώνουν τὴν ἑσωτερικὴ μορφή τῶν θρησκευτῶν, τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν. Ἡ ζωὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ κοινὴ βάση, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὴν ἱστορία μὲ ποικίλες ἐκφράσεις. “Ὅτι εἶναι ὁ ἀνθρώπος, τὸ πληροφορεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἱστορία”. Ὁ Μπέρξον στὴ φιλοσοφία του ταυτίζει τὴ

ζωή με τὰ διώματα. Βασικός σκοπός του είναι ὁ παραμερισμός τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ διάνοια, ἰσχυρίζεται, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει τὴ συνεχῆ ἀέναη ροή, τὴν ἑτερογενῆ καὶ ποικίλη κίνηση τῶν βιωμάτων μας, ποὺ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπρόσιτη γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἡ λογικὴ σκέψη εἶναι ἀνίκανη νὰ διεισδύσει στὸ βάθος τῆς ζωῆς. Τὴ ζωὴ τὴ γνωρίζουμε μετὰ τὴν ἐνόραση, ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ ἴδιον τὸ Ἐγὼ μας καὶ συλλαμβάνει τὸν κόσμο πάντοτε μόνο στὸ σημεῖο ποὺ ἀγγίζει τὴ ζωὴ, ἀναγνωρίζει τὸ μελλοντικὸ καὶ πιθανὸ καὶ ὑποδοσθεῖ τὴν πραγματοποίησίν τους. Τὸ ἐνστικτο μετὰ τὴ διαίσθηση καὶ τὴν ἐνόραση ἐξυπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπον στὴν πρακτικὴ ζωὴ του. Ἡ ἐνόραση εἶναι ἔκφραση τῆς πρακτικῆς ἀλήθειας, ὅτι ἡ φροντίδα γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι ἡ ἰσχυρότερη παρόρμηση γιὰ τὴ γνώση. Ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς ἀναπτύχθηκε ὁ ὑπαρξισμός.

ΦΙΝΤΕΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατ. λέξις *fides*, πίστις. Ἡ θεωρία ποὺ στηρίζεται στὴν πίστιν καὶ δὲ δίνει σημασίαν στὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου.

ΦΥΞΗ

Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία (κυρίως στοὺς Προσωκρατικοὺς φιλόσοφους) τὸ σύνολον τῶν ὄντων, ὁ ἐνιαίος ἀντικειμενικὸς κόσμος, ὁ ὁ-

ποῖος ἐγινε "ἀφ' ἑαυτοῦ", ὄχι ἀπὸ ἐξωκοσμικὸ θεό, καὶ παράγει τὰ πάντα (ὄντα καὶ φαινόμενα τοῦ κόσμου) σὲ ἀπεριόριστον πλοῦτον, σύμφωνα μετὰ ὀρισμένους νόμους. Ἡ ὕλική, ὀργανικὴ φύσις, σ' ἀντίθεση πρὸς αὐτὸ ποὺ ἐγινε ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, δηλαδὴ τὸν πόλιτισμό, "εἶναι ὄλα" (Γκαίτε). Κατὰ τὴν ἰδεαλιστικὴν φιλοσοφίαν φύσις καὶ πνεῦμα διαφέρουν ριζικὰ καὶ σύγχρονα συνδέονται ἀναμεταξύ τους. Ὁ Χέρντερ ἐβλεπε τὸν ἄνθρωπον ὡς τὴν κορωνίδα τῆς δημιουργίας καὶ μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὴ φύσιν καὶ στὸν πολιτισμό. Ὁ Ἐγγελος ἐρήνευε τὴ φύσιν ὡς προσωρινὰ συγκεκαλυμμένο καὶ ἀνίσχυρον πνεῦμα. Ἡ ἀπόλυτη ἰδέα (τὸ ὑπερφυσικὸ πνεῦμα), ἀφοῦ γνωρίσει τὸ περιεχόμενό της, "ἀποφασίζει ἀφ' ἑαυτῆς ν' ἀφήσει ἐλεύθερα τὸν ἑαυτὸς νὰ βγῆ ἔξω καὶ νὰ γίνῃ φύσις". Ὁ πανθεϊσμός ταυτίζει τὴ φύσιν μετὰ τὸ θεό. Ὑπάρχει μία μόνον οὐσία, ἡ φύσις, ἡ ὁποία ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ νοεῖται δι' ἑαυτῆς. αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ της (*causa sui*), δηλαδὴ ποὺ γιὰ νὰ ὑπάρχει δὲ χρειάζεται τὴν ὑπαρξὴ κανενὸς ἄλλου. Αἰώνια καὶ ἀπειρη κλείνει μέσα της τὴ δική της ὑπαρξὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὰς ιδιότητες τοῦ θεοῦ ὡς *natura naturans* (δημιουργὸς φύσις) πηγάζουν τὰ ἀναγκαῖα ἐπακολουθήματα, οἱ τρόποι (*modi*) τῶν κατηγορημάτων. Ὅλες οἱ ἀτομικὲς μορφές, στίς

όποιες εκδηλώνεται ή ενιαία θεία ουσία σάν *natura naturans* (δημιουργημένη φύση).

Ὁ μεταφυσικός ὕλισμός (Φόϋερπαχ) διδάσκει ὅτι φύση εἶναι ἡ ὕλη σ' ὅλη τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς κίνησής της. Ἡ φύση εἶναι αἰώνια καὶ ἀπεριόριστη στὸ χῶρο. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι οἱ βασικοὶ ὅροι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὕλης, ἀναπόσπαστοι ἀπὸ τὴ φύση. Στὴ φύση δὲν ὑπάρχει μῆτε ἀρχὴ μῆτε τέλος. "Φύση εἶναι κάθε τι ποῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο παρουσιάζεται ἄμεσα, αἰσθητηριακὰ καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ζωῆς του". Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός (Ένγκελς) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀπεριόριστα πολὺμορφη στίς ἐκδηλώσεις της φύση εἶναι ἐνιαία καὶ προβλέπει πῶς μὲ τὴν κάθε μεγάλη ἀνακάλυψη στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός θὰ παίρνει νέα ὄψη καὶ συνελπὼς ἡ σημερινὴ εἰκόνα ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸν κόσμον θ' ἀλλάζει καὶ θὰ συμπληρώνεται. Στὴ φύση "τίποτα δὲν εἶναι αἰώνιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰώνια μεταβαλλόμενη, τὴν αἰώνια κινούμενη ὕλη καὶ ἀπὸ τοὺς νόμους ποῦ κυβερνοῦν τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ της". Μὲ τοὺς νόμους αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς φύσης ἀσχολοῦνται οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης, μὲ τὴ θέση τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου στὴν ἱστορία οἱ ἱστορικὲς, πνευματικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ φύση εἶναι

δίπλα στὴν ἱστορία ἡ πηγὴ κάθε ἐκ τῶν ὑστέρων (*a posteriori*) γνώσης.

ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ ἀσχολία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς φύσης, μὲ τίς πιδ γενικὲς ιδιότητες της καὶ τίς βασικὲς φυσικὲς ἔννοιες (χῶρος, χρόνος, δύναμη, ὕλη, κίνηση), τὴ διαβαθμισμένη τάξη τῶν περιοχῶν της (ἀνόργανα καὶ ὀργανικὰ ὄντα), καθὼς καὶ μὲ τίς ἀρχὲς ποῦ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Προϋπόθεση γιὰ τὴ γέννηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴ μυθολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Πρῶτοι οἱ θεμελιωτὲς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας Ἰωνες φιλόσοφοι προσπάθησαν νὰ ἱκανοποιήσουν τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου μὲ τὴ θεωρητικὴ ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στὰ ὁποῖα διαπιστώνουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς νομοτελειακῆς δράσης ἀπρόσωπων παραγόντων. Καρπὸς τῶν προσπαθειῶν τους ἦταν μία γενικὴ, ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη καὶ διευκρινισμένη κοσμολογία καὶ κοσμογονία. Τὰ βασικὰ τους προβλήματα ἦσαν τὰ τέσσερα στοιχεῖα: ἡ ὕλη καὶ ἡ (ἀτομικὴ) δομὴ της, ἡ (μαθηματικὴ) ἀρμονία τοῦ σύμπαντος, ἡ σχέση ὕλης καὶ δύναμης, ἀνόργανου καὶ ὀργανικοῦ. Ἡ μεγάλη σημασία τῶν Ἰώνων φιλοσόφων βρίσκεται ὄχι τόσο στίς λύσεις, ὅσο στούς προβληματισμούς τους. Μετὰ τὴ θεμελίωση ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη

της μεταφυσικής, ή φυσική φιλοσοφία αποτελεί ως φιλοσοφική κοσμολογία ένα κλάδο της ειδικής μεταφυσικής (metaphysica specialis). Η διδασκαλία του Ἀριστοτέλη για την ἕλη και τη μορφή καθόρισε βασικά την Ισλαμική (Ἀβικέννα) τή μεσαιωνική και κυρίως τή σχολαστική φιλοσοφία. Σημαντική ὑπῆρξε στὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα ή ἐπιρρασαμένη ἀπὸ τή νεοπλατωνική κοσμολογία μεταφυσική τοῦ φωτισμοῦ και ἰδιαίτερα ή ἀντίληψη γιά τήν ἀπειρότητα τοῦ κόσμου (Νικόλαος Κουζάνος). Σ' αὐτή στηρίχτηκε ή Ἀναγέννηση και ἀνάπτυξε με τή στροφή στὸν κόσμο μία πανθειστική φυσική φιλοσοφία (Μπρούνο, Σπινόζα). Σύγχρονα προβάλλονται στὸ προσκήνιο ὄλο και περισσότερο ἐπιστημονικοφυσικά θέματα (Παράκελσος). Ὁ Διαφωτισμὸς κάτω ἀπὸ τήν ἐπίδραση τῆς ἐπιστημονικοφυσικῆς σκέψης στρέφεται ἀποφασιστικά στὴ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ πειράματος (ἤδη ὁ Ρογήρος Βάκων εἶχε ἐπιστημάνει τὴ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης και τοῦ πειράματος), στὴ μαθηματικὴ διατύπωση τῶν φυσικῶν γεγονότων (Γαλιλαῖος, Καρτέσιος, Λάμπινις, Κέπλερ) και ἰδιαίτερα τῶν βασικῶν φυσικῶν ἐνοιῶν τοῦ χώρου και χρόνου (Νεύτων, Κάντιος). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καντίου ξεχωρίζουν ὀριστικά ή μεταφυσική φιλοσοφία και ή ἐπιστημονικοφυσικά προσανατολισμένη θεω-

ρία γιά τὴν προέλευση και τὴν κίνηση τοῦ κόσμου. Ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία εἶναι ή τελευταία ποὺ κατόρθωσε νὰ δώσει μία κατεύθυνση στὶς φυσικῆς ἐπιστῆμες. Ἡ θεμελιωμένη στὴν ἔννοια τοῦ Λόγου σχέση τοῦ ἀνθρώπου με τὴν πραγματικότητα, ποὺ ἀποτελοῦσε μέχρι τοῦ Καντίου τὴ βάση τῆς φιλοσοφίας και μαζί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, με τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς σκέψης θεωρεῖται σὰν ἕνας ἱστορικὰ προσδιορισμένος και περιορισμένος τρόπος ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Ἐγέλο και ἔπειτα στὴ διαμάχη τῆς με τὶς ἐπιστῆμες ὀφείλει νὰ ζητήσει στὴν ἱστορία τὸ θεμέλιό τῆς και ἔτσι χαλαρώνεται ὄλο και περισσότερο ή σχέση φιλοσοφίας και φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὴν ἐνότητα φυσικῆς ἐπιστῆμης και φυσικῆς φιλοσοφίας ἀμφισβητεῖ ὁ θετικισμὸς, γιά τὸν ὀποῖο ἀξία ἔχουν μόνον οἱ ἐπιστημονικῆς προτάσεις, ἐνῶ μία φυσικὴ φιλοσοφία φαίνεται δυνατὴ μόνο σὰν διεύρυνση και σύνοψη ὄλων τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Μία τέτοια φυσικὴ φιλοσοφία παρουσιάστηκε σὰν ἰλιτισμὸς (πρῶ. ἐπίσης τὴ μηχανικὴ φυσικὴ φιλοσοφία), σὰν ἱταλισμὸς, σὰν ἐπαγωγικὴ φυσικὴ μεταφυσικὴ (Χάρτμαν, Ντρίτς). Στὴ νέα ἐποχὴ ἐμφανίζεται ή φυσικοφιλοσοφικὴ σκέψη σὰν ὄντολογικὴ στὸν Χάρτμαν και σὰν μεταφυσικὴ στὸν Οὐάιτχεντ και τὸν Ράσελ. Στὸν κύκλο τῆς Βιέννης καθορίζεται ἀπὸ μαθη-

ματικές και λογιστικές θεωρίες. Ίδιαίτερα σημαντικά είναι τα προβλήματα της θεωρίας των Κβάντα και της σχετικότητας, που προκύψανε από τη φιλοσοφική έρευνα των θεμελίων της φυσικής και σήμερα αποτελούν προβλήματα μιάς φιλοσοφίας της φύσης.

ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΙΑ (naturalismus)

Ἡ κοσμοθεωρητική κατεύθυνση, ἡ ὁποία ἀρνεῖται κάθε πνευματικό γεγονός πού ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης καί γι' αὐτό δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια νόμων πού ὑπάρχουν μέσα στὴ φύση (μεταφυσικὴ φυσιοκρατία). Τὴ φύση θεωρεῖ ὡς τὸ μοναδικὸ ὄν πού τὰ περιλαμβάνει ὅλα, συχνὰ καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα (Στωϊκοί, Ἐπικούρος, Χόμπς Μπρούνο, βιολογικὴ κοσμοθεωρία τοῦ 19 αἰ., φιλοσοφία τῆς ζωῆς). Ἡ ἠθικὴ φυσιοκρατία ἀρνεῖται κάθε πνευματικὴ ὑπερφυσικὴ ἀρχή. Ἐπιχειρεῖ νὰ παραγάγει τίς ἠθικὰς ἐννοίες ἀπὸ ἀπλές, φυσικὰς καταβολές, ἀρχές, ἐνστικτα (Κυνικοί, Στωϊκοί, Χόμπς, Ρουσσώ, Κόντ, Μάρξ, Νίτσε) καὶ θεωρεῖ τὸν ἱστορικοπολιτικὸ βίον ὡς ἀποτέλεσμα βιολογικῶν παραγόντων, ἀπλὴ ἐκδήλωση ψυχικῶν – φυσικῶν ὁρμῶν καὶ προδιαθέσεων. Φυσιοκρατία εἶναι καὶ ἡ ἀντί-

ληψὴ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ πνεῦμα ἔσπασε τοὺς δεσμοὺς τῆς ζωῆς μὲ τὴ φύση καὶ ὅτι μπορεῖ ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπελλιπτικὴν κατάστασιν μὲ τὴν προαγωγὴ τῆς φυσικῆς ζωῆς, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν ὁρμῶν. Ἡ ἀπαίτησις ὡστόσο "πίσω στὴ φύση" παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὀπισθοδρομηθεῖ ἡ πνευματικὴ πρόοδος, πού κάνει τὸν ἄνθρωπον ἰκανὸν ν' ἀναγνωρίσει τὴ φύση, νὰ τὴν ὑποτάξει καὶ τὴ διαμορφώσει χωρὶς ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀναγκαῖα ἀπ' αὐτή. Ἡ φιλοσοφικὴ φυσιοκρατία ἀντιτάχθηκε στὸν 17 καὶ 18 αἰ. στὴν πνευματοκρατία, ἐκφυλίστηκε ὡστόσο ἀργότερα σὲ μίαν ἀντιδραστικὴν θεωρίαν.

ΦΩΤΙΣΜΟΣ ΘΕΩΡΙΑ (illumienismus)

Οἱ διδασκαλίαι γιὰ τὴν ἐξωγήνιν πρωταρχικὴν πηγὴν τοῦ φωτός καὶ γιὰ τὴ σημασίαν του γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία εἶχε γενικὰ τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ ἰδέαι ἀκτινοβολοῦν ἕνα φῶς καὶ πῶς ἡ γνώσις φωτίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ φῶς. Κατὰ τὸν Αὐγουστίνον καὶ τὸν Μποναβεντούρα ἡ τέλεια πνευματικὴ γνώσις τῶν αἰώνιων καὶ ἀναλλοίωτων ἀληθειῶν εἶναι δυνατὴ μὲ τὸν ἰδιαίτερον φωτισμὸν ἀπὸ ἕνα θεῖον πνευματικὸν φῶς.

X

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφία στήν ὁποία εἶναι ἀποτυπωμένο τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Κατὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία διαφέρουν ἀναμεταξύ τους οὐσιαστικά ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν πηγῶν τους: ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς μοναδική πηγή τὸ "φυσικὸ φῶς" (*lumen natura*), τὸν καθαρὸ λόγον (τὸ σύνολο τῶν ἀναμφισβήτητων καὶ ἐναργῶν στὸ πνεῦμα ἀληθειῶν), ἐνῶ ἡ θεολογία στηρίζεται βασικά στὸ "ὑπερφυσικὸ φῶς" (*lumen supernaturalis*), τὸ ἀληθινὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, ποῦ φωτίζει κάθε ἀνθρώπον γιὰ νὰ γνωρίσει ὅλες τὶς ἀλήθειες τῆς ἀποκάλυψης. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό τὰ περιεχόμενα τῆς χριστιανικῆς πίστεως νὰ χρησιμεύουν ὡς προϋποθέσεις στὸ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φιλοσοφία γνωρίζει θεμέλια ποῦ μόνο μὲ τὸ νοῦ μποροῦν νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ κατανοηθοῦν. Ἐπειδὴ ὡστόσο ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔρυνα θεμελιωδῶν ἐννοιῶν, ὀφείλει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη νὰ πάρει μία θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στὸ Χριστιανισμὸ ὡς ἓνα ἱστορικὸ γεγονός, ποῦ μαζί μ' ἄλλους παράγοντες ἔχει διαμορφώσει ἱστορικὰ τὴ σημερινὴ ζωὴ μας. Κάθε

φιλοσοφία, ποῦ θεωρεῖ ὡς ἀδύνατη τὴν ὑπαρξὴ ἢ μία ἀποκάλυψη τοῦ θεοῦ, εἶναι, ἐπειδὴ βρίσκεται σ' ἀντίφαση μὲ τὸν Χριστιανισμό, μὴ Χριστιανικὴ. Χριστιανικὴ φιλοσοφία μ' αὐτὸ τὸ ἀρνητικὸ νόημα εἶναι συνεπῶς κάθε φιλοσοφία ποῦ, χωρὶς νὰ ἔχει περιλάβει στὸ πνευματικὸ της οἰκοδόμημα χριστιανικὲς προϋποθέσεις, ὡστόσο βρίσκεται σὲ μία σχέση φυσικῆς συμφωνίας μὲ τὰ περιεχόμενα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ἀρχίζει μὲ τὴν πατρολογία, στήν ὁποία γίνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα ἀπόπειρα νὰ συγχωνευτεῖ σὲ μία ἀρμονικὴ ἐνότητα φιλοσοφία καὶ θεολογία. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρησαν νὰ κάνουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης καὶ οἱ διάδοχοί τους στὸν κυρίως μεσαίωνα, μὲ κάποιον ὡστόσο μεθοδολογικὸ χωρισμὸ τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας. Μία συμφιλίωση θεολογίας καὶ φιλοσοφίας ἐπιδίωξαν οἱ περισσότεροί ἐυρωπαῖοι φιλόσοφοι.

ΧΡΟΝΟΣ

Στὴ φιλοσοφία οἱ διαδοχικὲς καταστάσεις τῶν δημιουργημένων καὶ μεταβλητῶν πραγμάτων, ποῦ στήν πορεία τῆς γένεσός τους καὶ

τῆς φθοράς τους ἀποκτοῦν ὄλο και νέες διαμορφώσεις τοῦ μέλλοντος τους και μετὰ τῆ στιγμῆ τῆς κατοχῆς τους ξεπερνοῦν πάλι τὸ ἀποκτημένο ἀφήνοντάς το πίσω στο παρελθόν. Ἔτσι χρόνος εἶναι ὁ σκόπιμος, ἀγύριστος και ἀνεπανάληπτος χρόνος ὑπαρξῆς και διατήρησης (φυσικὸς χρόνος) ἐνὸς μεμονωμένου ὄντος διαμέσου ὄλων τῶν ἐναλλασσόμενων μορφῶν του. Ὅπως κάθε ὄν εἶναι μὲ ἄλλα ἐναρθρωμένο στο καθόλου ὄν, ἔτσι και ὁ χρόνος τοῦ μεμονωμένου ὄντος εἶναι ταξινομημένος στον κοινὸ και ὑπερβατικὸ χρόνο (κοσμικὸς χρόνος), τὸν ὁποῖο ἡ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστῆμη ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπολογίσει σὰν ἱστορικὸ χρόνο στην ἔως τώρα διάρκειά του. Ἀπὸ τῆ συσχέτιση τῆς ἐμπειρίας τοῦ χρόνου μὲ τῆ μεταβολὴ τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα και τοῦ Ἀριστοτέλη ("ὁ χρόνος ἀριθμὸς ἔστι κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον και τὸ ὕστερον") ἡ προσανατολισμένη στο χώρο ἔννοια τοῦ ἀντικειμενικοῦ χρόνου, ποὺ παριστάνεται σὲ μία συνεχὴ σειρά χρονικῶν σημείων, στην ὁποία ἔχει τῆ θέση τῆς κάθε στιγμιαία κατάσταση τῶν συμβάντων τῆς πραγματικότητας. Αὐτὸς ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος, ἂν κρίνουμε ἀσθηρά, δὲν εἶναι μετρητὸς, ἐφόσον ἡ ἀρχὴ του εἶναι ἀγνωστῆ, ἐπίσης ἔαν τὸν ἰδοῦμε σὰν ἄπειρο στο παρελθόν ἡ ἔκτεταμένο στο μέλλον κενὸ κοσμικὸ σχῆμα (εἰκονικὸς χρό-

νος). Πιὸ πολὺ μποροῦμε νὰ μετρήσουμε μέσα σ' αὐτὸν σχετικὰ χρονικὰ μήκη ("και τότε τὰ μὲν γινόμενα χρόνον, ὄταν τοῦ προτέρου και ὕστερου αἰσθησιν λάβωμεν"). Στους νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος ὀρίζει τὸν χρόνο ὡς τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκεφτόμαστε τῆ διάρκεια. Κατὰ τὸν Λάιμπνιτς και τὸν Νεύτωνα ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος εἶναι ἀπόλυτη πραγματικότητα ἀνάλογη μὲ τὸ χώρο. Ὁ Κάντιος ἀναγνωρίζει ὄχι μόνον τὴν "ἐμπειρικὴ πραγματικότητα", ἀλλὰ και "ὑπερβατικὴ ἰδεαιότητα" τοῦ χρόνου. Ὅπως ὁ χώρος ἔτσι και ὁ χρόνος εἶναι μία ἀναγκαία παράσταση τοῦ ὑποκειμένου, και μάλιστα τῆς ἐσωτερικῆς του αἰσθησης, ἔνα σύνολο σχέσεων, μία ἰδεατὴ ἐνότητα. Διάφοροι χρόνοι εἶναι μόνον μέρη τοῦ ἰδιοῦ χρόνου. Ὁ Ἀθγουστίνος τόνιζε τῆ σχέση τοῦ χρόνου μὲ τὴν ἀνθρώπινη χρονικὴ ἐμπειρία μ' ἄλλον τρόπο: Ὁ χρόνος δὲν εἶναι μόνον μία: διαδοχὴ στιγμῶν, κάθε μία ἀπὸ τῆς ὁποῖες δὲν ἔχει διάρκεια, ἀλλὰ ἐνότητα παρόντος, παρελθόντος και μέλλοντος, ἡ ὁποία εἶναι θεμελιωμένη στο χαρακτῆρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Στους νεώτερους χρόνους ὁ Μπέρξαν ἀντιπαραθέτει στῆ μηχανιστικὴ - ὀρθολογιστικὴ ἔννοια τοῦ χρόνου τῆς μετρητῆς συνέχειας τὸ χρόνο τοῦ "ἐσωτερικοῦ κύριου χρόνου τῆς καθαρῆς κίνησης και ροῆς ἡ διάρκειας"). τοῦ ἀμεσου τούτου δεδομένου τῆς συνείδησης, διὰ τοῦ ὁποῖου ὀδη-

γούμεθα στην αντίληψη του χρόνου. Ἡ διάρκεια, πού αποτελεί τὸ κλειδί τῆς Μπερξονικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἡ διαδοχὴ τῶν ἀκατάπαυστα ἐναλλασσόμενων συνειδησιακῶν μας καταστάσεων καὶ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἐνόραση. Δι' αὐτῆς συναντῶνται στὴν ψυχικὴ ἐμπειρία, πού εἶναι "ρέουσα διάρκεια", ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο. Ὁ Χούσερλ ξεχωρίζει φαινομενολογικὰ ἀπὸ τὸν κοσμικὸ μετρητὸ χρόνο τὸν ἐνιαῖο χρόνο τοῦ ἐσωτερικοῦ συνειδησιακοῦ βιώματος (διαδοχὴ τῶν φάσεων παρελθόν - παρὸν - μέλλον), τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ σύνθεση ὄλων τῶν ἐσωτερικῶν βιωμάτων. Ὁ Χάϊντεγκερ θεωρεῖ τὸν πρωταρχικὸ χρόνο ὡς τὸν ὀρίζοντα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ εἶναι καὶ τὴ χρονικότητα ὡς θεμελιώδη ὕψη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ μοντέρνα φυσικὴ διδάσκει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνας ἀντικειμενικὸς χρόνος. Ὁ λεγόμενος "ἱστορικὸς χρόνος" περιλαμβάνει περίπου 6.000 χρόνια, ὁ προϊστορικὸς μερικὲς χιλιετίες, ὁ γεωμετρικὸς μερικὰ δισεκατομμύρια, ὁ κοσμικὸς εἶναι μόνον ὡς ἀπειρος νοητός.

ΧΩΡΟΣ

Ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν πείρα ἔκταση, πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ ὀρίζοντα καὶ εἶναι γεμάτη ἀπὸ ὕλικά πράγματα, διαρθρωμένη πρὸς

τὰ πάνω - κάτω, ἀριστερά - δεξιά, κοντὰ - μακριά. Ἡ γνώση τοῦ χώρου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ ποσότητα τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴν κατάστασι τῶν παρατηρητῶν καὶ ἀπὸ τὸ μέρος πού αὐτὸς παρατηρεῖ κάθε φορὰ τὸν χώρο. Τὸ πρόβλημα τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐπιστήμη συνίσταται στὸ ἂν προϋπάρχει στὴ συνείδησή μας ἡ ἔννοια τοῦ καὶ ἐμεῖς τὴν προβάλλουμε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἢ, ἀντίστροφα, ἂν αὐτὴ ἐπιδρᾷ σὲ μᾶς καὶ μᾶς δημιουργεῖ αὐτὴ τὴν ἔννοια. Ὁ ἀρχαῖος ἀτομισμὸς (Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος) παραδέχονταν τὴν ὑπαρξὴ κενοῦ καὶ ἀπειρου χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται τὰ "ἄτομα". Ὁ Ἄριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὸν κενὸν ὡς ἓνα ὄριο, πού περικλείει ὅλα τὰ ὄντα. Κατὰ τὸν Λόκ καὶ τὸν Ζιούμ ὁ κενὸς δὲν εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ ἡ ἔννοια πού γεννιέται ἀπὸ τὶς τυπικὲς σχέσεις τοῦ Ἐγὼ μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ὄντα. Κατὰ τὸν Λάϊμπνιτς καὶ τὸν Κάντι οἱ ἔννοιες τοῦ κενοῦ καὶ τοῦ χρόνου εἶναι ἀπριορικὲς μορφὲς παραστάσεων. Διακρίνουμε: α ἴσθ η τ ὀ χ ῶ ρ ο. μέσα στὸν ὁποῖο ξετυλίγονται τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὴν συνεργασία ὄλων τῶν αἰσθήσεων (ὀπτικὸς, ἀπτικὸς, κινητικὸς κενός), καὶ γ ε ω μ ε τ ρ ι κ ὀ κ ῶ ρ ο, ὁ ὁποῖος εἶναι συνεχῆς, ἀπέραντος, τρισδιάστατος ἢ πολυδιάστατος, ὁμογενῆς, ἰσότροπος.

Ψ

ΨΥΧΗ

Ἄπο τὸ ρ. ψύχω = πνέω. Ἀρχικὰ πνοή, ἀναπνοή, φόρεας δλων τῶν κινήματων τῆς συνείδησης (ζωῆ) ἐνὸς ὀργανικοῦ ὄντος, ἰδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπου, σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ὕλη. Ἐπιστημονικὰ ἡ ψυχὴ ἐρμηνεύεται ὡς σύνολο βιωμάτων, ἰδιαίτερα συναισθημάτων καὶ ὁρμῶν ποῦ συνδέονται στενὰ μὲ τὸν ὀργανισμό ("ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοοῦμεθα πρώτως" Ἀριστοτέλης). Ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς ἦταν μέχρι τῶν νεώτερων χρόνων τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ ψυχὴ εἶναι μία οὐσία. Γιὰ τὴ γέννηση τῆς πανάρχαιας ιδέας τῆς ψυχῆς ὡς ἀναπνοῆς συντέλεσε τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναπνοὴ τοῦ ζωντανοῦ σταματᾷ μὲ τὸ θάνατο. Ἀνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὸ αἷμα καὶ τὸ σταμάτημα τῆς ἀναπνοῆς σὲ ὑψηλὴ αἰμορραγία (σὲ περιπτώσεις θανάσιμων τραυματισμῶν) ὀδήγησαν στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ αἷμα εἶναι ὁ φορέας τῆς ἀναπνοῆς. Τὸ ὄνειρο ὀδήγησε ἐπίσης στὴν ἰδέα μιᾶς τέλειας, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ σῶμα, ὑπαρκτῆς ψυχῆς. Ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἐξέλιξη ὀλικῶν σωματίων, εἰδικὰ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὴν ὑπαρξή, ἡ ἀνάπτυξη τούτων ἀποτελεῖ ἐ-

πίσης τὴ βάση τῆς ψυχογένεσης. Στὴν ψυχὴ ὡς οὐσία ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς φιλόσοφους οἱ ἰδιότητες μιᾶς λεπτότατης ὕλης. Ἀὕλη καὶ προϋπάρχουσα εἶναι ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ δυναμικὴ καταβολὴ καὶ μορφοποιητικὴ ἀρχή, ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς ζωϊκῆς λειτουργίας ("ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος, τοιοῦτο δὲ ὁ ἄν ἦν ὀργανικόν"). Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς τῶν φυτῶν "ψυχὴ". Ὑπάρχει σταθερὰ μέσα στὸ ζωντανὸ ὄν καὶ μὲ τὴν ἐνεργεία τῆς παράγει τὰ ψυχικὰ καὶ βιολογικὰ φαινόμενα. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων ἐπειδὴ μόνο σ' αὐτὴ εἰσέρχεται ὁ νοῦς ἀπ' ἔξω ("θύραθεν") καὶ κάνει ἀμέσως δυνατὴ τὴ λογικὴ γνώση καὶ τὴν ἐλευθερίαν δράσης. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ ἀθάνατο τμήμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, ὡς πραγματικότητα τοῦ ζωντανοῦ ὄντος, ἐξαφανίζεται μὲ τὸ θάνατο. Στούς Στωϊκοὺς ἡ ψυχὴ εἶναι μία εἰδικὴ οὐσία, συνδυασμὸς ἀέρα καὶ φωτιάς, μέσα στὴν ὁποία γίνονται ὀλες οἱ λειτουργίες τῆς γνώσης. Ὁ φιλοσοφικὸς δυϊσμός ἀναγνωρίζει τὴν ψυχὴ

ὡς αὐτὴ, ὥστόσο παραδέχεται πὼς ὑπάρχει κάποια αὐτοτελὴς πνευματικὴ οὐσία μόνιμη καὶ ἀμετάβλητη, ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζουν τὰ ποικίλα νοήματα, τὰ συναισθήματα καὶ ὅλες οἱ βουλευτικὲς πράξεις (Πλάτων, Γνωστικοί, Μανιχαϊσμός, στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ ψυχολογικὸς παραλληλισμὸς τοῦ Καρτεσιῶν καὶ τῆς συμπωσιολογίας). Ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχὴ στηρίζεται στὶς Ἀριστοτελικὲς θεωρίαι, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς προσπάθησε νὰ προσπελάσει στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸ λογικόν, χωρὶς νὰ περιπέσει στὸ δυϊσμό. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ἀβγουστῖνος ταυτίζει τὴν ψυχὴ μὲ τὴ συνείδηση ἢ μὲ τὸ Ἐγὼ πού ἔχει συνείδηση, νόηση καὶ βούληση. Πρῶτος ὁ Χιούμ ἀρνήθηκε τὴ θεωρία τῆς οὐσίας καὶ ὑποστήριξε ὅτι εἶναι ὑποθετικὴ ἢ πρώτη αἰτία τῶν φαινομένων τῆς συνείδησης. Στὴν πραγματικότητά αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλυτο. Ὁ ὕλιστικὸς μονισμὸς διδάσκει, ἀκολουθώντας τὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Ἐπίκουρο, ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολὺ λεπτὰ καὶ εὐκίνητα στρογγυλά ἀτομα, πού εἶναι διάσπαρτα σ' ὅλο τὸ σῶμα. Κατὰ τοὺς ὑπαδούς τοῦ νεώτερου ὕλισμοῦ (Λαμετρί, Χόλμπαχ, Φόγκτ, Μολεσότ, Φόυερπαχ, Μπύχνερ, Χαϊκέλ), ἡ ψυχὴ εἶναι ἐπιγέννημα ἢ ἐπιφαινόμενο τῶν σωματικῶν γεγονότων (τοῦ ἐγκέφαλου). Τὴν ἰδέα τῆς ψυχῆς

ἐπλασε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἀπορία, τὸ φόβο, τὶς ἀσθένειες, τὰ δειρὰ κ.λ.π. (Ταίηλορ). Τὴν ὄντολογικὴ ἐνότητα καὶ μαζί τὴ διαφορά μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος δέχεται ἡ ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, ἰδίαιτερα ἡ ἱατρικὴ γιὰ τὴ διάγνωση προπαντὸς λειτουργικῶν, ψυχολογικῶν ἢ σωματογενῶν, ἀσθενειῶν. Τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς στὴν ποικιλία τῶν πνευματικῶν - ψυχοσωματικῶν τῆς ἐκδηλώσεων ἀντιλαμβάνεται ἡ νέα ψυχολογία σὰν ἐναρμόνιση στὴ συνολικὴ ψυχικὴ διάρθρωση.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ ἐρευνᾷ τὴ φύση τῆς ψυχῆς, τὴ σχέση ψυχῆς - σώματος, τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησης καὶ τὴν πιθανὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὅταν ἐξετάζεται ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὸν - ψυχικὸν - σωματικὸν ὄν, τότε ἡ ψυχολογία γίνεται φιλοσοφικὴ - ψυχολογικὴ ἀνθρωπολογία. Ζητήματα τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας πραγματεύτηκε συστηματικὰ πρῶτος ὁ Πλάτων. Αὐτὸς πρῶτος ἔκανε τὴ διάκριση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν σὲ τρία γένη (λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν). Τὴν πρώτην φιλοσοφικὴν ψυχολογίαν ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης. Τὴν ψυχὴ θεωρεῖ ὡς τὴν πρώτην "ἐντελέχεια" δηλαδὴ ὡς τὴ ζωογόνο ἀρχὴ τοῦ σώματος μὲ τὶς τρεῖς βασικὰς δυνάμεις: τῆς θρέψης, τῆς αἰσθήσεως

καὶ τῆς διανόησης. Ἡ Ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς ὡς τῆς πρώτης ἐντελέχειας κυριαρχοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὸ μεσαίωνα. Μὲ τὶς προόδους τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν 16 αἰ. ἀντικαταστάθηκε ἡ Ἀριστοτελικὴ ψυχολογία ἀπὸ τὴ νέα ψυχολογία, πυρῆνα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσε ἡ πεποίθησις τοῦ νομοτελειακοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπὸ αἰτίαι. Ὁ Χάμπς καὶ ὁ Σπινόζα ἦταν οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς τῆς μηχανιστικῆς ἰδέας τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ὁ Καρτέσιος εἰσήγαγε τὸ ριζοσπαστικὸ δῆμιον ψυχῆς καὶ σώματος, τὴ σχέση τῶν ὁποίων ἐρμήνευσε σὰν σχέση δύο ἀνεξάρτητων οὐσιῶν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ. Ὁ Χιούμ καὶ ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς (Χάρτλεϋ, Τζῶν Σ. Μιλ., Σπένσερ κ. ἄ.) ἐπιχείρησαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ψυχικὴ ζωὴ ὡς μία δέσμη αἰσθημάτων. Ὁ Κάντιος ἀπόρριψε τὴ διαίρεση τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τὸν Βόλφ σὲ νοολογικὴ καὶ ἐμπειρικὴ, τὴ νοολογικὴ ἐπειδὴ θεμελιώνεται σὲ ἀπατηλοὺς συλλογισμοὺς, τὴν ἐμπειρικὴ ἐπειδὴ δὲν ἱκανοποιοῦσε τὴ δική του ἔννοια τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Ἐρβαρτος ἐπιχείρησε νὰ ἑξομοιώσει τὴν ψυχολογία μὲ τὶς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἡ ψυχολογία ἄρχισε νὰ υἱοθετεῖ τὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τὴν παρατήρησι καὶ τὸ πείραμα καὶ ἔτσι γίνεται αὐτοτελὴς ἐπιστήμη. Τέλειο ὡστόσο

ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα παίρνει στὰ μέσα τοῦ 19 αἰ. μὲ τὴν ψυχοφυσικὴν τοῦ Φέχνερ, τὶς ἐργασίαι τῶν φυσιολόγων Μύλλερ καὶ Βέμπερ καὶ τοῦ φυσικοῦ Χέλμολτς, μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου σὲ σύνδεση μὲ τὴν φυσιολογία, τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τῆς ἐξέλιξης στὴν ψυχολογία (ἀπὸ Δαρβίνο, Σπένσερ κ. ἄ.), τὴ θεμελίωσι τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας ζῶων, παιδιῶν, λαῶν, τὴ σύνδεση μὲ τὴν κοινωνιολογία καὶ τέλος μὲ τὴν ἰδρυσι τῆς πειραματικῆς Ψυχολογίας. Ὅλες αὐτὲς οἱ χωριστὲς ἐπιστήμαι προσδιόρισαν κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ 19 αἰ. τὴν ψυχολογικὴν ἔρευνα. Στὰ τέλη τοῦ 19 αἰ. ἡ ψυχολογία σὲ γενικὰς γραμμὰς εἶναι θετικιστικὴ. Ἀντικείμενά της εἶναι τὰ συνειδησιακὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὰ φυσιολογικὰ δεδομένα, καὶ ἡ μέθοδος της ἐπαγωγικὴ (πειραματικὴ, στατιστικὴ). Ἡ ψυχολογία τῶν μορφῶν, τῶν συνόλων, ὁ περσοναλισμὸς, ἡ χαρακτηρολογία καὶ ἄλλαι κατευθύνσεις παίρνουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἕως τότε ἐξέλιξης καὶ τὰ διαμορφώνουν κατὰ τὸν πῶς διαφορετικὸ καὶ ἰδιόμορφον τρόπο. Ἰσχυρὴ ὤθησι στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ψυχολογίας, πού ὡς τότε ἦταν καθαρὴ ἐπιστήμη τοῦ ἐνσυνείδητου, ἔδωκε ἡ ψυχανάλυσι τοῦ Φρόϋντ, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἔρευνα τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ στὴ σεξουαλικὴν ζωὴ. Ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία τοῦ Ἄντλερ τονίζει τὴ σημασίαν

ποῦ ἔχει γιὰ τὴν ψυχικὴ ζωὴ ἢ ὁρμὴ γιὰ κυριαρχία. Ἡ ψυχολογία τῶν συμπλεγμάτων τοῦ Γιούνγκ, ποῦ δέχεται ἓνα συλλογικὸ ἕπο-συνεϊδῆτο, εἶναι ἕως σήμερα ἡ κυριαρχη μορφὴ τῆς ψυχολογίας τοῦ δάθους, ὑπῆρξε γόνιμη ὄχι μόνο γιὰ τὴν ψυχοθεραπεία καὶ τὴν ἰατρικὴ ἀνθρωπολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολιτιστικὰς ἐπιστῆμες. Ὡστόσο κύριον φιλοσοφικὸ πρόβλημα παραμένει ὅπως καὶ πρῶτα, τὸ πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ ἡ ψυχὴ στὴν ἐνότητά της μὲ τὸ σῶμα.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὅλη ἡ πνευματικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πνευματικά, λογικά, καλλιτεχνικά, ἠθικά, θρησκευτικὰ γεγονότα ἀναφέρονται στὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, στὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς ἱστορικῆς ἀνθρωπότη-τας. Ἐτοί ἡ ψυχολογία ἀπὸ μερικὴ ἐπιστῆμη γίνεται ἡ βάση ὅλων τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος ἡ ἀποκλειστικὴ μέθοδος τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ.

ΩΡΑΙΟ

Τὸ ὠραῖο παριστάνουν οἱ τέχνες, ἄλλες μέσα στὸ χῶρο (ἀρχιτεκτονική, γλυπτική), ἄλλες στὸ χρόνο καὶ στὴν κίνηση (μουσική, ποίηση). Ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή εἶναι οἱ δύο ἀνώτερες αἰσθήσεις καὶ σ' αὐτὲς ὀφείλονται ὅλες οἱ καλὲς τέχνες. Γιατὶ μ' αὐτὲς δημιουργοῦνται οἱ εἰκόνες ποὺ παράγουν τὸ ὠραῖο. Τὸ ὠραῖο εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους δρους γιὰ τὴν τέχνη, τὸ ἀνώτερο κριτήριον γιὰ κάθε ἔργο τέχνης, ὥστόσο τὰ ἰδανικὰ τῆς ὁμορφίᾳς δὲν εἶναι παντοῦ καὶ πάντοτε τὰ ἴδια. Ἡ θετική ἢ ἀρνητική αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἔργων τέχνης εἶναι διαφορετική στοὺς διαφόρους λαοὺς, στὶς διάφορες ἐποχὲς καὶ στὰ διάφορα ἄτομα. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ φύση τοῦ ὠραίου βρῖσκεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια στὸ κέντρο τῆς αἰσθητικῆς σκέψης. Πρῶτη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία θεώρησε ἐπιστημονικὰ τὸ ὠραῖο ὡς ἕνα ἰδιαίτερο φιλοσοφικὸ ζήτημα. Στὴν ἀρχὴ δὲν ξεχώριζαν οἱ Ἕλληνες μὲ σαφήνεια τὸ ὠραῖο - τόσο στὴ γλῶσσα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅσο καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ αἰσθητικὴ - ἀπὸ συγγενικὰς ἀξιολογικὰς ἔννοιες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ πρακτικὰ χρήσιμου. Βαθ-

μαῖα ἀναγνώρισαν τὴν ἰδιαίτερη φύση τοῦ ὠραίου καὶ τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Πρῶτος ὁ Πλάτων ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ τὴν αἰσθητικὴν πάνω σὲ μία μεταφυσικὴ τοῦ ὠραίου. Πηγὴ τοῦ ὠραίου εἶναι γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ αἰώνια, ἀψυχη καὶ ἀναλλοίωτη ἰδέα ποὺ ἐπενεργεῖ στὰ αἰσθητὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνταύγειες τῶν ἰδεῶν. Ἡ ὠραιότητα εἶναι μία οὐσία διάχυτη σ' ὅλα τὰ πράγματα. Τὰ πράγματα γίνονται ὠραῖα δταν μετέχουν στὴν οὐσία τῆς ὠραιότητος. Ὁραῖο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ὅ,τι ἀρέσει ὡς χρήσιμο, ἀλλὰ ὅ,τι καθαυτὸ εἶναι ὠραῖο καὶ ἀξιάπαινο, ἢ ὅ,τι φέρνει ἡδονὴν ἐπειδὴ εἶναι ἀγαθόν (καλὸν μὲν οὖν ἐστίν, ὃ ἂν δι' αὐτὸ αἰρετὸν ὄν ἐπαινετὸν ἢ, ἢ ὃ ἂν ἀγαθὸν ὄν ἡδύ ἢ). Μέγιστα εἶδη τοῦ ὠραίου εἶναι: συμμετρία (στὸ χῶρο), ἀναλογία καὶ ἐνάργεια, ἀκεραιότητα καὶ ἐνότητα στὴν πολυμορφία. Ὁ Πλωτῖνος παρατηρεῖ πῶς τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ πρωταρχικὰ ὠραῖο πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἀνώτατη, ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ ὠραίου. Τὰ ὠραῖα σώματα εἶναι εἰκόνες, ἀναλαμπὲς τῆς ἀνώτατης ὠραιότητος. Τὰ πράγματα εἶναι ὠραῖα διαμέσου τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὴν ἰδέα. Μὲ τὴ θεώρηση τοῦ αἰσθησιακοῦ ὠραίου

άνυψώνεται ή ψυχή στο "καθαυτό" ώραιό, δηλαδή στο πνευματικό ή πρωταρχικό ώραιό. 'Η Πλατωνική ιδέα της ένότητας του αγαθού και του ωραίου γίνεται και αρχή του Σέφτσμπερν. Ξεκινώντας από τó ήθικό πρόβλημα της εποχής του ó Σέφτσμπερν καταλήγει στη διατύπωση μίας αθύπαρκτης αισθητικής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, ó άνθρωπος έχει μία έμφυτη αισθηση του ωραίου και του άσχημου. Αυτή πηγάζει από τó θεό, που πραγματοποιεί στο σύμπαν τó τέλειο και τó ώραιό. Τó ώραιό, τó γοητευτικό και αξιέραστο ποτέ δέν έγκεινται στην ί'λη, αλλά στο πνεύμα που δίνει μορφή. Κάθε μή πνευματικό είναι βδελυρό και άμορφη ύλη είναι ή ίδια ή άσχήμα. Οί νεκρές μορφές, που σχηματίστηκαν από τόν άνθρωπο ή από τή φύση, από τó πνεύμα παίρνουν λάμψη, ζωή, ενέργεια. Αυτή όμως ή μορφοποιητική δύναμη του πνεύματος πηγάζει από ένα ανώτερο όν, που είναι ή πρωταρχή κάθε ώραιού. 'Ως αυτοαποκάλυψη του πνευματικού στο αισθητό είναι τó ώραιό ή "έλευθερία στην εμφάνιση" (Σίλλερ), "ή αισθητή εμφάνιση της ιδέας" ("Εγγελος). Στη νεώτερη εποχή διαμορφώθηκαν κυρίως δύο αντιλήψεις για τó ώραιό στην τέχνη και την αισθητική αξιολόγησή του: α) ó α ί σ θ η τ ι κ ό ς ί δ ε α λ ι σ μ ό ς, και β) ó α ί σ θ η τ ι κ ό ς ρ ε α λ ι σ μ ό ς. Για την ιδεαλιστι-

κή αισθητική τó άληθινά ώραιό δέν υπάρχει στη φύση. Δέν άπορρέει από τά αντικείμενα, αλλά βρίσκεται στην αισθητική κρίση και στο γούστο του ύποκειμένου που τó νοεί, στον άνθρωπο. Στη ζωή σπάνια τó συναντάμε και, εάν τó συναντήσουμε, τοί'το είναι εφήμερο. Γι' αυτό προορισμός της τέχνης, που εκφράζει την ιδέα του ωραίου, είναι ν' αναπληρώνει την άπουσία του από την πραγματικότητα. 'Η ζωγραφική, ή γλυπτική, τó θέατρο παρουσιάζουν μία πλαστή πραγματικότητα, που δέν έχει καμία σχέση με την άληθινή. 'Ωραία λέγονται μερικά φυσικά αντικείμενα εάν συμφωνούν με τις εικόνες που έχουμε στην ψυχή μας ως τύπους. Τó ώραιό της τέχνης είναι τó καθαυτό ώραιό, ανώτερο από τó ώραιό της πραγματικότητας. Τοί'το είναι μία τέλεια ένότητα στην ποικιλία, άρμονία σ' όλα του τά μέρη, συμφωνία εικόνας και άρχέτυπου. 'Η όμορφιά τών φυσικών πραγμάτων, γεγονότων, παρατηρεί ó Κάντιος, δέν ύπάρχει μέσα στην ίδια τή φύση τους παρά είναι έλεύθερο παιχνίδι της φαντασίας και της νόησης. 'Ωραιό είναι τó αντικείμενο που συμφωνεί με τή φαντασία και τή νόηση. 'Η φυσική τελειότητα και ή αισθητική τελειότητα μπορούν νά συμπίπτουν όχι όμως και νά ταυτίζονται. Πηγή του ωραίου είναι κάτι ύποκειμενικό, μία πρωταρχική αισθηση για τó ώραιό, που δέ στηρίζεται στις ιδιότητες

τῶν ἀντικειμένων. Ἡ ἰκανότητα νὰ κρίνουμε μὲ δάση μία καθορισμένη ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μορφή τοῦ ἀντικειμένου εὐχαρίστηση εἶναι τὸ γούστο. Ὀνομάζουμε τὸ οἰκοδόμημα ἢ τὴν εἰκόνα ἢ ἓνα τμήμα τῆς φύσης φραῖα, ἀλλὰ μ' αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε τὴν ιδιότητά τους, ἀλλὰ μία ἐπίδραση πού αὐτὰ ἀσκοῦν σὲ ὄσους ὑπάρχει ἓνα κοινὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα. Τὰ πράγματα καθαυτὰ δὲν εἶναι οὔτε φραῖα οὔτε ἄσχημα. Ἀπὸ τὴν οὐσία τους δὲν ἔχουν θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀξία. Ὡραῖο δὲν εἶναι κάθε τι πού ἡ φύση προσφέρει στὰ μάτια μας καὶ στὰ ἀτιά μας. Πολλὰ δὲν προκαλοῦν σὲ μᾶς εὐαρέσκεια, ἀλλὰ ἀποστροφή καὶ ἀηδία. Ἡ ὀμορφιά καὶ ἡ ἀσχήμα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δικὴ μας συνείδηση. Γιὰ τὸν αἰσθητικὸ ρεαλισμὸ τὸ φραῖο στὴν τέχνη ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ στὴ φύση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, καὶ εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ αἰσθητικὰ τέλειο. Αὐτὸ πού κάνει φραῖο ἓνα ἀντικείμενο δὲ βρῖσκεται μέσα σὲ μᾶς, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, μία ἀνώτερη πραγματικότητα, πού ἀποκαλύπτεται στὸ ἔργο τέχνης καὶ διὰ τοῦ ἔργου τέχνης. Ἡ ἀρχὴ τοῦ φραῖου βρῖσκεται στὴ ζωντανὴ φύση. Ἡ αἰσθητικὴ βίωση τῆς φύσης, ἐὰν δὲν εἶναι μία στιγμιαία ἀπόλαυση, εἶναι μία ἐμπειρία, στὴν ὁποία διασαφηνίζεται ἡ σχέση ὀμορφιάς καὶ ἀλήθειας. Βλέπουμε ἓνα δάσος μὲ γραμμὴ, ρυθμὸ, χρῶμα,

στὴν φραῖα μορφή τοῦ ὁποίου καθηλώνεται τὸ βλέμμα μας, καὶ στὶς πρώτες θεωρήσεις διαπιστώνουμε τὴν αἰσθητικὴ τελειότητα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀνάληψη, ἡ φύση καὶ ἡ ζωὴ εἶναι οἱ πρωταρχικὲς πηγές τοῦ φραῖου καὶ ἡ τέχνη "μίμηση". Ὁ Μπύρκ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ φραῖο ἐδράζεται στὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ κοινωνικότητα καὶ θεωρεῖ ὡς ἀντικειμενικὰ γνωρίσματα τοῦ φραῖου τὴ σμικρότητα καὶ τὴ λεπτότητα τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀντικειμένων, τὴ διάφορη διάταξη τῶν μερῶν, τὴ λεπτότητα τῆς δομῆς καὶ τὸν φωτεινὸ χρωματισμὸ. Γιὰ τὸ λαλὸ τὸ φραῖο εἶναι ἡ πραγματοποιημένη ἀρμονία. Ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ στὴ φύση καὶ οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸ φραῖο ἔχουν πηγές τους τὸ ἀντικειμενικὰ φραῖο. Γιατί, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ φραῖο στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ καὶ στὴν τέχνη.

ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ (utilitarismus)

Φιλοσοφικὴ - ἠθικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ταυτίζει τὸ ἠθικὸ μὲ τὸ ὠφελιμο. μ' αὐτὸ πού προάγει τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Τὴ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ὠφελιμισμού ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτυχία, ὄχι ἡ ἠθικότητα. Σὲ κάθε κατάσταση ἔτσι νὰ προσαρμοζόμαστε, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ ν' ανταποκρινόμαστε στὶς ἀπαιτήσεις τῆς μετὰ τὴν ἐλάχιστη κατανάλωση ἐνέργειας. Ὁ ὠφελιμισμὸς εἶναι ἀντιθετὸς πρὸς τὸν αἰσθησιαρχικὸ ἥδο-

νισμό, ἐφόσον δὲν ἐπιδιώκει μόνο τὴν ἱκανοποίηση τῆς στιγμιαίας ἐπιθυμίας τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τὴ γενική καὶ διαρκή εὐδαιμονία του. Αὐτὸς ὁ ἀλτρουϊστικὸς ἢ κοινωνικὸς ὠφελισμὸς ἔχει ὡς ὑπέρ-

τατὴ ἀρχὴ "τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη εὐτυχία τῶν ὅσο τὸ δυνατὸ πρὸ περισσότερων ἀνθρώπων". Κυριότεροι ὑποστηρικτὲς στοὺς νεώτερους χρόνους ἦσαν: Χόμπς, Μπένθαμ, Μίλ, καὶ Κόντ.

ΤΕΛΟΣ

ΤΟ
«ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ»
ΤΟΥ ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΝΤΟΚΑ, ΣΤΟΙΧΕΙ-
ΦΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙ-
ΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ
ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙ-
ΚΟΥ ΟΙΚΟΥ "ΑΣΤΗΡ" ΤΩΝ ΑΛ. & Ε.
ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΛΙΤΣΗΣ 4
ΑΘΗΝΑΙ 1981